

Tarixi Araşdirmalar

Böyük Xilaskar HEYDƏR ƏLİYEV

R.Bahar SONAM

Böyük Xilaskar HEYDƏR ƏLİYEV

Bahar SONAM.

Böyük Xilaskar HEYDƏR ƏLİYEV (*Sənədli roman*).

- Bakı, "Partners Group Azerbaijan" MMC, 2023 – 256 s.

Böyük Xilaskar HEYDƏR ƏLİYEV

(*Sənədli roman*)

Tarixi Araşdırmaçı, hərbi jurnalist R.Bahar SONAMın dünya ictimaiyyətinə təqdim etdiyi "**Böyük Xilaskar Heydər Əliyev**" adlı növbəti kitabı 1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda baş verən dövlət çərilişindən və bu qarşılardan xalqı xilas edən Heydər Əliyev döhasından bəhs edilir.

4804000000 - 023(07) _
B-----

M670(07)-2023 Sifarişlə

AZƏRBAYCANIM

Dərdimin içində dərd olmusan sən,
Rüzgann möhnəti necə ağırmış.
Göz yaşım içində boğulmuşam mən,
Ələmin başıma gecə yağırmış.
Dərdimlə bu dərdi nə edim canım,
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım.

Könlümün içində ağlaram sənə,
Qoymaram ocağın lap tamam sönə.
Zinətim yoxumdur, bil, səndən önə,
Gələrmi o şirin çağlann yenə?
Həsrətin bu dərdin nə edim canım,
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım.

Zahirim bir dünya aydın şəfeqsə,
Daxilim al-qanlı acı kədərdi.
Bu saysız insanlar duyurmu nəsə,
İçimdən içimi üzən bu dərdi?!
Ömrümün bu dərdin nə edim canım
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım.

1952-ci il. Semyonovun iş otağı.

...Semyonov adəti üzrə yenə məkrli gözlərini Heydər Əliyevin sakit baxışlarına dikib bir müddət dinmədi. Öz gizli dünyası içində onu qanlı-qanlı asib-kəsirdi.

- Yoldaş Əliyev... - dedi.
- H.Əliyev rəsmiyətdən irəli gələn bir qətiyyətlə:
- Eşidirəm Sizi, cənab sədr!

Semyonov ani susaraq, hər iki əlini arxasında çarpayıb sonra ağır, xırıltılı bir tonla:

- Axı... mən sənə demişdim ki, sən o qızla əlaqəni kəs.
- Lakin... - ona qayıdaraq: - sən hələ də onunla görüşürsən.

H.Əliyev bir müddət dinmədi. Daha doğrusu, tələsmədi. Dərinliyində Azərbaycanın möhtəşəm gələcəyi, qaynar, odlu tarixi mürgü döyən sirli, sakit baxışları dindi, danışdı. Və sonra isə bu yanğının dəhşətli alov dilləri DTK-nin sədri Semyonovun hökmdar vücudunu yandırıb köz-köz etdi.

- H.Əliyev:
- Bu... mənim yolumdur. Daha vacib!

Heydər Əliyev işdən çıxanda axşam idi. Adəti üzrə qara pləşinin boyun nahiyyəsini yenə yuxarı çekib Yaşıl parka doğru üz tutdu. Bakıda küləklər əsirdi, soyuq-soyuq və bu soyuqluq içində sanki yer də, göy də üşüyürdü.

Gecənin ala-toranlığı göynəyində mat qalmışdı bəşər. Qopuq-qopuq fəryad edirdi. Qopulan hər bir yanğı qəlpələrinin qırıqları düşdüyü yeri ələv-ələv yandırırdı. Dil açırdı, sanki uşaq kimi.

Bu qeyri-adi haraya ala-toran göylərin bağında sayrısan milyon-milyon ulduzlar için-için ağlayırdı. Süzülən yaşlar yerə doğru qucaq açırdı. Büsbütün dünya çəmənliklərinin saysız-hesabsız çıçəkləri ləçəklərində sırgalanıb sanki əbədi heykəlləşirdi. Şəh daması tək! Və bu büllur dənələrin bağıri içində qərib-qərib bir şərqi dinirdi. Hansı məkanasa baş almışdı. Xəfif nəfəs, qədəmlərlə... Və bu qeyri-adi məcnunuğu yer yox, dərk edən yalnız Götür idi.

Bəli, yaz nəfəsindən üzü bəri, hətta bütün dünyanın milyon-milyon ulduzları da yalnız bir şərqini oxuyurdular. Zəhərli tikanlar içində. Heç nədən qorxmadan, çəkinmədən. Oxuyurdular... təkrar-təkrar... yorulmadan:

Dərdimin içində dərd olmusən sən,
Rüzgann möhnəti necə ağırmış.
Göz yaşam içində bogulmuşam mən,
Ələmin başıma gecə yağırmış.
Dərdimlə bu dərdi nə edim canım,
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım.

Könlümün içində ağlaram sənə,
Qoymaram ocağın lap tamam sönə.
Zinətim yoxumdur, bil, səndən önə,
Gələrmi o şirin çağlann yenə?
Həsrətin bu dərdin nə edim canım,
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım.

Zahirim bir dünya aydın şəfəqsə.
Daxilim al-qanlı acı kədərdi.
Bu saysız insanlar duyurmu nəsə,
İçimdən içimi üzən bu dərdi?
Ömrümün bu dərdin nə edim canım
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım.

...İnsanlar - yaranmışlar çoxdur, saysız, hesabsız. Yer üzündə onların sayı 6 milyardı ötmüşdür. Bunların ümumi bir adı var. Ali canlı! Əslində isə belə deyil və necə törənmışlərsə, eləcə də vardırlar. Yararsız varlıq və kamil insan! Kamil insanları Tanrı özəl yaratır. Onlar tarixin məhək dasına, getdikləri əzablı yollardan keçdikcə nəqs edilir. Çünkü onlar nadir xəlq olunurlar. Özləri üçün deyil, məxsus olduqları millət, xalq üçün, bütün insanlar üçün, bəşəri heyrətə gətirən çox əzablı tale yaşayırlar. Bəlkə də Tanrı onları yalnız insanlardan ötrü, gözəlliklər qurub-yaratmaqdən ötrü məhz kamil yaratır.

Heydər Əliyev Tanrıının Azərbaycan tarixinə bəxş etdiyi möhtəşəm abidədir. Və yazılın bu tarixdə - 1993-cü ilin sonu qanlı çalxantılar yaşayan Azərbaycana məhz O lazım oldu.

1993-cü il OKTYABRIN 30-u HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU ƏLİYEV YENİDƏN AZƏRBAYCANIN ALI BAŞ KOMANDANI OLDU. Və...

Azərbaycanın tarixi yeni eraya qədəm qoydu: Ziddiyətli, mürəkkəb...

Yine başın alıb gedir hayalim,
Gönüller dolaşır acı melalim.
Bir dünya soraklar yine her elden.
Dünyaya boylanar gitdli yerdən.
Şairim-bağbanım, belim kalemim,
Baxçamın çeşmesi bir sırlı kamım.
Çeşmemin kami sır olmasa benim,
Gül-çiçek bitirməz bu hayal belim.
Dünyaya geldiyim o ilk günümden,
Göynədi gizlice bağnmın başı.

Kopdukça qalpetek yanqı ünümden,
Aradım kalbime gönül sırdaşı.
Xudaya, gör nasıl yanlışmışım ben,
Kor gibi adalet aradım yerden.
Sen deme adalet ne yerde varmış,
Tek el açdığınız göklerde kalmış.
İnsan müqeddesdir, insan ülvidir,
Beşer baxçasını tek o dirildir.
Bu fani dünyada haqqa hayırdır,
İçinde gizlice o daim şeirdir.
Zerdüştün felsefi beşer duyumu,
Bilmem haqiqetmi, yoksa uykumu?
Ne için dünyanın yaranışından,
Yaranıp ilk renge boyanışından.
Bir koşa kuvvesi Yeri dolanır,
Ak - kara sapları hey sonsuzlanır.
Eger... tek Hörmüzü doğsaydı dünya.
Güneş bac vererdi varından Aya.
Hiç kara kelmesi yaranmazdı da,
İnsanda dert olup kalanmazdı da.
Eger ...Ulu Tann Ehrimeni tek
Yaratmış olsayıdı nasıl olurdu?..
Belki de her zaman dövranı gerçek
Büsbütün zülməti - şere dolardı.
Belki de ezelden dünya bahtına
Hekk olup cüt nakış - çıķıb tahtına.
Ehrimen övladı Şer - Sultan olup,
Hörmüz de Hayırda her anlar solup.
Asırlar canından bir karvan kurup,
Hörmüz - Ehrimen hey sarban durup.
Şimdi de yeterek bu karvan blze

Bir kemend salıpdir zemanemize.
Can çekir, duyuruk biz - insan bunu,
Duyuruk karvanın nedir sert sonu.
Belki de asrların yol karvanının,
Yokdur hiç bir sonu, hey yol gederdir.
Bilin ki, her zaman her bir dövranın,
Yüvensiz çaparı acı kaderdir.
Bu karvanda neler yokdur Hudaya?!
Bu beşer karvanı bir dönmezlikdir.
Geçmiş bizlere, bizi sabaha,
Apanp çıkarılan bir olmezlikdir.

Prezident Aparatı.

Ali Baş Komandanın iş otağı...

Heydər Əliyev geniş aynalı pəncərə qarşısında durub, sakit baxışlarını, qüruba doğru baş almış və artıq batmaq üzrə olan axşam günəşinə dikmişdi. Elə bil üfüqlər qan içində idilər. Dəli bir həsrətlə boyun bükmüşdülər ki, gün batırdı. Heydər Əliyevin də diqqətini çəkən əsas bu idi. Yəni günün batması. Daxilində göynək bir istək dəli-dəli haray qoparmaqda idi. İstəmirdi gün batsın. Və fəryadı sanki bütün bəşəri səksəndirib bu heyrətamız ələminə ram etmişdi.

"Yox... yox... axı... biz insanıq, insan! Qaranlıq... zülmət... bizim nəyimizə lazım?.. Sənsiz biz neynərik? Sənsiz... biz neynərik?! Yox... mən səni yaşatmaqdən ötrü hər şeyə risk edəcəm. Hər şeyə! Hətta öz həyatıma da və son nəfəsimdə də son kəlməm bu ola bilər ki, sənin yaşamağın naminə Tananın hər cür qismətinə baş əyim.

Təki sən yaşa, Azərbaycan!

Bu haray toranlığında Ali Baş Komandan and içdi ki,
onun Azərbaycan Günüsi batmayacaq. Heç bir zaman! Və o,
alatoran gecələrinə qalib gələcək".

Tenha ömür yaşayanda,
Şu möhnəte alışanda,
Hasret yükü taşıyanda,
Benim gönlüm seni ister.

Adın geçen ecelerde,
Sonu gelmez gecelerde,
Bilsen daha necelerde,
Benim gönlüm seni ister.

Tek kalanda, üzüyende,
Sensizlikden üzülende.
Göz yaşılanm süzülende
Benim gönlüm seni isler.

TÜRKİYƏ...

Prezident sarayının, sanki şəh damlaları tək büllur,
ecazkar cilçıraqları elə bil büsbütün bəşərə dopdolu, bəm-
bəyaz işıqlar bəxş edirdi. Ürəkdolusu, doya-doya. Bunlar
təkcə nur yox, qeyri-adi Tanrı tütyələri idi, sanki. Zərrələri
hər bir məmləkət üçün, hər bir insan üçün həyat şəfəsi.
Bəlkə də bircə daması, bütöv bir dövlətə, bütöv bir insan
ömrünə bəs edən.

Artıq ali, rəsmi, dost görüşündən xeyli vaxt ötüb keçmişdi. Lakin doğma təmasın odlu nəfəsi hələ də ətraf aləmi qucaq-qucaq oxşamaqdır. Bu isə el, qardaş bayramının əsl, həqiqi siması deməkdir. Lakin bu saflıq aynasında, çox qəribə, müəmmalı, səthi bir duman dolaşırı. Və bu dumanın içindən Süleyman Dəmirəl tərəddüdlə üzünü bir daha Heydər Əliyevə tutub sordu:

- Benim aziz kardeşim Haydar, memleketine ne zaman döneceksin?

Sorğu Heydər Əliyevi yaman təəccübləndirdi. Çünkü türk lider qardaşından belə qərib sorğunu ilk dəfə idi ki, eşidirdi. Və bunun dərinliyində nə isə olduğunu dərhal duymuş oldu. Lakin tələsmədi, dayazlığında yumşaq addımlamağa başladı. Adəti üzrə şəkərcə gülümsünüb, sakit bir tonla:

- Nədir ki... hələ burdayam, 15-nə kimi.

Süleyman Dəmirəl eyni tərəddüdlə:

- Yok, benim azizim... sen çabuk dön!

Heydər Əliyev dözmədi. Və ürəkdolusu təəccüblə:

- Axı niyə?

Süleyman Dəmirəl dinmədi. Dərin tərəddüd içində, hər iki əlini uzadıb titrəkcə, Heydər Əliyevin sağ əlini ovucları içində aldı. Gizli həyəcandan alışan köksünə basıb:

- Geri dön, - dedi - sonra bilirsin!

Bəli, Türkiyə təlaşı Azərbaycanın növbəti bəlasından xəbər vermədi. Demək Süleyman Dəmirəl hər şeyi bilirmiş. Amma, sadəcə, heç bir şey söyləmədi. Qardaş səfərinə zəhər qatmağa qıymayaraq hər şeyi onun yalnız Azərbaycana dönməsindən sonra bilməyini münasib sandı.

Bəli... Azərbaycan yaman gündə idi. Daxilində tədriclə artan hərc-mərclik səbəbindən hökumətə, dövlətçiliyə qarşı xüsusi qruplaşmalar yaranmağa başlamışdı. Bu komandanın başında duran Rövşən Cavadov idi. Daxili işlər nazirinin müavini. Bu, ağlasıgmaz idi.

Rövşən Cavadovun bir yolu vardı: Heydər Əliyevi fiziki cəhətdən məhv etmək və hökuməti ələ keçirmək. Planını həyata keçirməkdən ötrü İrana da, Turana da əl qatmış, hər yerdə OMON-çularından dayaq qərargahları yaratmışdı.

Və ...

- Qəribə, müəmmalı danışıqlar:

- Narahatçılığa heç bir ehtiyac yoxdur. Hər yerdə dayaqlarımız güclüdür.

Naxçıvanı Xalq Cəbhəsi ələ keçirəcək. Lənkəran isə... Əlikram bəyin səlahiyyətinə ram ediləcək. Və sair və ilaxır...

- Tanrı sizi qorusun!

Bəli, zəhərli ilanlar Azərbaycanın taleyinə gizli-gizli zəhər qatıldır.

SAUNA

Telefon zəngi...

- Alo...
- Eşidirəm.
- Prezidenti qarşılamağa gedirik!
- Oldu!

Rəsul Quliyev Eldar Həsənovla saunanın göy suları qoynunda balıqlar tək keyfli-keyfli çim-çim edirdilər. Elə

bil cennet bir məmləkətin xoşbəxt günlərini yaşayırdılar. Ətli vücuqları "nəhəng" saunanın ovucuna heç də sığışmırırdı. Və bu dadlı təam içində Rəsul Quliyev sanki göynök bir tonla:

- Bu nə işdi?.. Qazax da, Ağstafa da zəbt olundu.

Eldar Həsənov dinmədi və fikir köhləni onu çox uzaqlara çəkib apardı. Lakin az ötməmiş Rəsul Quliyev onu ünyetməzliklər toranlıqlarından çəkib çıxardı.

- Edik, - dedi - sən caduya inanırsan?

- Eldar qaşlarını çatıb heyrətlə:

- Yox! - dedi.

Rəsul Quliyev eyni ruhla:

- Bəs niyə görə həmişə Prezident burada olmayanda ölkədə qarışıklıq düşür?

Eldar dinmədi. Müəllim sorğusuna cavab tapa bilməyən şagird kimi ona baxa-baxa qaldı. Lakin düşdüyü bu çətinlikdə qalmaq da olmazdı. Və sanki dərya dibindən zorla tapdığı bircə inciyə oxşarı təqdim etməyə məcbur oldu.

- Nə bilim?

Bəli, bu, sauna, kazino liderləri Azərbaycan tarixində müstəsna "qəhrəmanlıqlar" edən güclü şəxslər idi. Dünya arenasında məskun olduqları yüksək səlahiyyətli postdan Azərbaycan adlı, quzey əhalisi 8 milyondan artıq olan müstəqil bir dövləti təmsil edirdilər. Və bircə görə biləydi dünya insanları ki, bu "sahibkarlar" daxildə necədir?! Onların əsl siması, niyyətləri nə rəngdədir?! Cox güman ki, Azərbaycan üçün ürəkləri ağrıydı həqiqətən! Lakin heç nə bilmirlər. Və nə yaziq! Bəlkə də dünya informasiyası vasitəsilə müəyyən ictimai-siyasi fikirlər normadadır. Lakin əsl sima, natura isə yenə də bağlı qapı arxasında qalmaqdır. Bəlkə o qədər də dərinə gedilməsi əhəmiyyətsizdir.

Çünki bütün dünya üzrə hər məmləkətin dövlət postlarında belə tiplər mövcuddur.

Qəribədir... Tanrıının yaratdığı ali varlıq getdiyi böyük əməlinə, əqidəsinə and içir, lakin...

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

Kələki kəndi... 01.01.1994...

Təbiətin yaşıl qoynunda özünəməxsus "taxt-tac" qurmuş Əbülfəz Elçibəy bu "saray içinde" narahat ömür yaşayırıdı. Yarım qalmış yolunu davam etdirmək üçün imkanlar arayır və əsl ədalətlisini tapmağa çalışırıdı. Aram-aram çəkdiyi siqaretin boz tüstüsünü dumanlı baxışları önündən əlinin ağır hərəkəti ilə yan edib, xəyalını daha uzaqlara qovmağa çalışırıdı. O uzaqlıq ki, bircə onu bilə bilmirdi ki, yaxın gələcəkdə reala çevriləcək ünyetməzliliklərdə inqilabi lider taleyini nələr gözləyir?! Nələr?!

- Əbülfəz müəllim, zəng edə bilərsiz. - Bayaqtan onun iş stolunun üstündəki telefon aparatını təmir edən usta üzünü ona tutdu.

Əbülfəz Elçibəy qeyri-ixtiyari olaraq heyrətlə:

- Kimə?.. - deyə ondan soruşdu.

Usta sadəlövhəcəsinə, uşaq kimi ciyinlərini çəkərək:

- Nə bilim, kimə istəyirsinizsə?! - ani susaraq, sonra tərəddüdlə: - Zəng olanda, - dedi - bax, bu düyməni basarsız. - siqnal tərəfini ona işarə etdi.

Və çox qəribədir. Əbülfəz Elçibəyə müxtəlif türk postlarından zəng edilirdi.

BAKİ. 24 MART 1994.

PREZİDENT İQAMƏTGAHI

Həmişə olduğu kimi Heydər Əliyev mətləbə keçməzdən əvvəl yenə müəyyən anları lal sükut içinde otaqda gəzisməkdə idi. Dalğın, tutqun baxışlarında sonu bilinməyən sırı bir dərya çalxalanırdı. Və zəhmi önündə durmaq heç cür mümkün deyildi. Hətta, sanki mələklər belə onun qəzəbləmiş ruhuna yaxın düşə bilmirdi. Yenilməz vüqarının zirvəsi görünməz idi. Çünki onun başını alatoran dumanlıqlar yaman almışdı. Toranlıq içinde göynək-göynək bir çarə, qurtuluş gəzirdi. Və axır ki, bəlkə də nə isə tapmış kimi dalğın baxışlarını ağır-ağır dolandırıb bayaqtan hökmər hüzurunda müntəzir dayanmış Naxçıvan Muxtar Respublikasının baş prokuroru Isa Nəcəfova sancdı. Ani susaraq özünəməxsus hökmlü bir tonla:

- Səni... respublika prokurorunun birinci müavini təyin edirəm. - ani susaraq sonra: - Ölkədə hadisələr xoşagelməzdir. Özün görürsən.

İsa Nəcəfov mat baxışlarını ondan çəkmədən xəfifcə ud-qunub sakitcə:

- Etimadınıza görə təşəkkür edirəm, Cənab Prezident!
- dedi.

Heydər Əliyev:

- İndi... işlərin çox olacaq. İşlərinə, xüsusilə tapşırılan ilk sahəyə ciddi yanaş.

Nəcəfov eyni məmnun məsuliyyətlə:

- Oldu Cənab Prezident!

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

İsa Nəcəfov götürdüyü məsuliyyətinin çəkisinin nə qədərliyini düzgün təyin etmək üçün pəncərə önungdən çəkilmək bilmirdi. Dalğın nəzərləri elə bil ünyetməzliklərə bələnmişdi. Bəli, pəncərə önü, dünyani dərk etmək qüdrətinə qadir bütün ağıllı insanlar üçün çəkdiklərini düzgün aşkar edən tərezidir, sanki.

İsa Nəcəfov "tərəzi köksündən" çəkilərək iş stoluna yan aldı. Kreslosuna əyləşib daxili telefonunun dəstəyini qaldırdı. Sakit bir tonla:

- Zəhmət olmasa, Afiyəddin Cəlilovun işini gətirin. - dedi və sonra isə ehmalca bir siqaret alışdırıb qarşısındaki külqabıya diqqət etməyə başladı.

Çox qəribə idi, nədənsə... külqabının bəllur cizgilərində - diqqəti cəlb edən süd rəngli şəfəqlərinin müəyyən çalarlarında heyrət doğuracaq qədər dərin mənalar hiss olunurdu. Taleyin qismətinə bir bax. Elə bil, istehsalatda bəllur əşyaların xəmiri yoğrularkən bu bir parçasının da payına məhz Respublika Prokurorluğunun ali postunun ünvanı nəqş olunmuşdu. Bu, qismətin taleyi imiş. Və bura sanki çox uzaq bir yol keçib gəlib çatmışdı. Və nələrin şahidi deyildi?!

Artıq gecədən xeyli keçmiş, hamı öz yuvasına dönmüş, öz çırağını yandırmışdı. Lakin İsa Nəcəfov isə hələ də prokurorluqda öz iş otağında idi. Kim bilir, bəlkə də artıq vaxtın gec düşdüğünü və evə dönəmək lazım olduğunu da tamam unutmuşdu. Çünkü o, özgə bir aləm yaşayırıdı. Müəmmalı, dumanlı, çiskinli. Amma düşdüyü bu toranlıqda azmaqdan ehtiyat edirdi. Çiskində islansa da, quru çıxmaga

çalışırdı. Düşdüyü müəmmalı eranın məkri onu heç də qorxutmurdu. Sadəcə, vahiməli idi ki, axı niyə görədir bunlar? Niyə görə? Bu, adı oyun deyildi. Belə şahmatın məkri arxasında kimin mövcudluğunun naməlumluğu onu bərk narahat edirdi. Bütün dincliyini tamam almışdı əlindən. Lakin yaman inadkar idi. Və axır ki, bu Qordi düyünün açılacağına əmin idi.

Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadov naməlum səbəblər üzündən etdiyi Türkiyə səfərindən artıq qayıtmışdı. Onu Bakı Binə Aeroportunda qardaşı Mahir Cavadov qarşılıdı.

Rövşən Cavadov getdiyi qara, dövlət xidməti avtomobilindən yolboyu ətrafi nəzərdən keçirir, küçələrdə qaynaşan insanlara qəribə-qəribə diqqət edirdi. Baxmayaraq ki, qardaşı Mahir Cavadov onu yamanca söhbətə çəkmişdi.

Bu zaman, birdən, onun, dərinliyində nələrin gizli-gizli qaynadığı müəmmalı baxışları qarşı küçənin tinində əl açıb dilənən qadına sataşdı. Və aqlından nə keçdi, cəld avtomobilin saxlanması tələb etdi. Bayaqdan dövlət rəhbərlərinin qarasına ürəkdolusu asıb-kəsən Mahir Cavadov onun bu gözlənilməz hərəkəti sırasında mat qaldı. Və çəşqin-çaşqın diqqət edərək:

- Nə oldu? - deyə qeyri-ixtiyari soruşdu.

Rövşən Cavadov ona o qədər də əhəmiyyət vermədi. Sadəcə, sanki piçilti ilə:

- Bir dəqiqə... - deyə ehmalca qapını açıb salonu tərk etdi. Elə bil sehrlənmişdi. Qəlbinin sirli döyüntüsü onu hara

isə çəkib aparırdı. Üz tutduğu istiqamətə doğru atdığı ad-dimlarda qəribə bir tərəddüd vardı. Və bunu özü aydın hiss etsə də, lakin yoluna davam edirdi. Qadına az qalmış nədənsə ayaq saxladı. Lakin belə də çox durmadı. Və sakit-cə ona yaxınlaşdı.

Rövşən Cavadov qadının diqqətini hələ uzaqdan cəlb etmişdi. Qarşısında dayananda, qadın ani olaraq, nədənsə, ona mat-mat diqqət etməyə başladı. Rövşən Cavadov tərəddüd içində cibindən çıxardığı 10 min manatı ona doğru uzadanda birdən o, qəfil qorxmuş kimi əlini arxasında gizlədib geri çəkildi və sonra üz çevirib dəlicəsinə qaçaraq uzaqlaşmağa başladı. Qadının bu gözlənilməz hərəkəti onu şok vəziyyətinə saldı. Elə bil göy qəlpələnib bir göz qırpmında başına töküldü. Və bu qəfil qiyamətdən gözləri hədəqəsində allanıb dəli bir tonqala döndü. Başından qalxan küt ağrı büsbütün beynini zəhərli ilantək sardı. Və heç bilmədi ki, neynəsin.

Rövşən Cavadov düşdüyü gözlənilməz vəziyyətdən çətinliklə qurtulub, əlində sanki buz heykələ dönüb qalmış 10 min manatı, gizli bir əsəblə ovucu içində sıxaraq çəşqinca geri döndü.

Maşına əyləşəndə Mahir Cavadov ona yenə eyni sualı təkrar etdi:

- Nə oldu?

Rövşən Cavadov sanki boğulmuş kimi, lakin bunu bürüzə verməməyə çalışaraq quru bir tonla:

- Heç!.. - dedi. - Getdik!

Bu zaman Mahir Cavadov nədənsə dinmədi. Çünkü qardığının yaxınlaşlığı anda qadının ondan necə qaçıdığını aydın görmüşdü. Və daha qəribəsi, daha acınacaqlısı o oldu ki, həmən qadın qarşidakı növbəti küçədə yenə onların qarşısına çıxdı. Dilənirdi. Yenə də... Doğma, yad insanlar içində çox

dəhşətli görünürdü, bu acı həyat gerçəyi. Bəli, dilənən qadın Azərbaycanda son zamanlar artan dilənçi anaların ümumi-ləşdirilmiş obrazı idi.

Dilənən bir məsum ANA

Onun bu halına yer yox, göylər ağlayırdı. Ağlayırdı, səssiz-səmirsiz, için-için. Bağnnı yandıran acı hıçqınqlan eşi-dildikcə sağı da, solu da göynədib toranlığa qərq edilirdi. Elə bil bir daha səhər açılmayacaqdı. Və Azərbaycan adlı bu Odlar məmləkətində alatoran gecələri əbədi hökmran olacaqdı. Bəli, dilənən qadın bir məsum ana idi... Onun üçün Yer yox, Göylər ağlayırdı:

Gecədən səhərin qəlbi oyanır,
Yeri, göyü günəş nura boyayır.
Oyanmış səhərin erkən anında,
Kədəri, ələmi göynək canında,
Əlində bir çanta məsum bir ana
Əl açır yetənə hey yana-yana.
Dolanır hər yeri, gəzir hər yanı,
Döyür rast olduğu hər bir qapını,
Yalvarır: - "Qaçqınam, əl tutun mənə,
Dağ çəkilib "öz əlimlə" sinəmə."
Beləcə, yalvarır, o məsum ana,
Əl açır, yalvarır, hey yana-yana.
Dolanır tinləri o qarış-qarış,
Fələyin çəixinə edərək qarğış.
Əl açır hamiya - doğmaya, yada,
Çox qapı açılmır bu kor fəryada.

Yenə də ümidlə o məsum ana
Əl açır yetənə hey yana-yana.

Dolanıb çox tini, o bir tükanın,
Durur qarşısında - umur gümanın.
İt kimi bozardır üzünü tacir –
Sanki o çeynəyir paslı bir zəncir.

İlahi, yenə də o məsum ana
Əl açır yenə də hey yana-yana.

Əl açır qaraya, əl açır ağa,
Əl açır gah sola, gah da ki sağa,
Bilməyir dostu kim, düşməni kimdi?!
Bilmədən əl açır, dilənir ana,
Dilənir "düşmənə" hey yana-yana: -
"Nədən qəzəbinə düşdük dövranın,
Ləyaqəti tapdaq oldu saysız ananın.
Talandı həp varı Azərbaycanın".
Bu ağını deyə-deyə dilənir ana,
Dilənir - dərdi dərd - hey yana -yana.

Bəlkə də bu, adı bir həyat gerçəyidir. Dünyanın hər yerində olduğu kimi.

Amma, bu fakt daha maraqlı oldu ki, əl açıb dilənən o məcburi köçkün qadın nəyə görə Rövşən Cavadovdan qaçı? Məgər onun sədəqəsi dəyərli deyildi? Axı adı insanlara nisbətən Cavadov ona "böyük pul" verirdi?! On min manat! Bəlkə də, Azərbaycanın 1990-1993-cü illərdə alovzlara bələnən tarixində xidmətləri əbədiyyətə qovuşan, seçilən liderlərindən biri olduğu üçün? Əgər belə isə... onda ondan qaçmaq yox, ona sığınmaq lazımdır. Yaxın keçmişlə bu gerçə-

yin arasında heç bir məntiq yoxdur. Bəs onda nəyə görə qadın bir zamanın alovlu vətənpərvəri olan Rövşən Cavadovdan qaçı? Nəyə görə? Bəlkə, Məmməd Əmin Bayraqı altında hakimiyyətə gəlib, onun ilk qurduğu Azərbaycan Cümhuriyyətini yenidən dirçəltməyə başlayan, lakin tədrিচən də bütün niyyət və maraqlarını, yalnız öz mənfəətini güdmək, beləliklə də dövlət əmlakını tamam-kamal talan edib və sonda isə xalqı ağır vəziyyətə, bəli, dilənçi vəziyyətinə endirdikləri üçündür?

Bəli, deyəsən, əsl məntiq elə budur! Çünkü Rövşən Cavadov xalqın həyatını yoxsuluqa endirən sabiq hökumətin lideridir. Və OMON-un xüsusi təyinatla yaradılmış, qruplaşdırılıb azgrün, quduz canavarlar kimi Azərbaycanın, xüsusilə mərkəzində - Bakının hər yerində nələr etdikləri göz qabağında idi. Bəli, OMON-un törətdiyi bu acı, inkaredilməz əməlləri Azərbaycan xalqının ən qorxulu tale yazılıdır və heç bir zaman qan yaddasından silinməyəcək. Zaman keçdikcə nəsillər OMON-un törətdiklərini ikrəhla xatırlayacaq. Əlbəttə, dünən gözəl həyat yaşayan, lakin bu gün isə dilənən qadın məhz bu səbəbə görə qaçı Rövşən Cavadovdan. Çünkü o, türk xanımıdır. Xəyanəti heç bir zaman bağışlamır.

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

Ala-toran kabinet...

Axşamdan xeyli ötmüş, lakin Həsən Əlizadə hələ də işdən ayrılmamaq bilmirdi. Bu ara İsa Nəcəfov sakitcə içəri daxil oldu. Onun iş stoluna ağır-agır yaxınlaşıb baxışlarını ona dikdi. Bir qədər susub sonra:

- Neynirsən? - deyə soruşdu.

Həsən Əlizadə diqqətini işindən ayırmadan:

- Heç... işləyirik də...

İsa Nəcəfov:

- Səni makina yaman üzüb. Darixma, Allahın köməyi ilə kompyuterə keçəcəyik.

- Yox əşsi, o, gələcək nəsil üçündür.

- Yaxşı, özünü qocaltma! - ani susaraq: - Yorulmusan, di bəsdir, dur get evə!

Lakin Həsən Əlizadə inad etdi:

- Yox, - dedi - bir az da işləyim, sonra...

Bəzən yox, çox zaman rast olursan ki, ümumiyyətlə, dünya üzrə götürəndə, bütün məhkum olunanlar, yalnız zamandan doğan - mənfi, ya müsbət, fərqi yox, axır ki, zərurət qarşısında baş əymək, köləyə çevriləmək məcburiyyətində qalmağın günahsız "günahkarlarıdır".

Bəli, MTN-in təcridxanasına salınan məhkumlar da belə günahsız "günahkarlardır". Çünkü onlar zəmanənin zərurətinə baş əyen kölələrdir. Əlbəttə, öz nəfsləri səbəbindən. Bu isə müsbət yox, mənfi amildir. Çünkü onların atdıqları addım Azərbaycanın dövlətçiliyinə qarşı çevrilmiş xəyanətdir. Bu isə bağışlanmazdır! Qanun nə qədər humanist olsa belə!

3-cü məhkum:

- Mənim sizdən bircə xahişim var.
 - Buyurun!
 - Xahiş edirəm, bu məktubu Mahir Cavadova çatdırısanız. Müstəntiq dinmədi və uzun-uzadı ona diqqət etdi. Görün, onun baxışlarında nələr yox idi. Mənən ağrıydı, bu biçarələrin halına ki, onlar quduz canavarların əlində yağı tikələrə çevrilmişlər. Məgər Azərbaycan onların Vətəni deyil?.. Məgər onlar bilmirlər ki, məkrli qonşu erməni faşizminin işgali altında onların 17 kv. km torpaqları inildəyir?! Bunlar bu haqda düşünmürlər? Məgər bunlar kişi deyillər? Heç kişi olan kəs də elinə-obasına, dövlətinə qarşı çıxar, ona xəyanət edər? Axı bu bədbəxtlər nə vaxtadək həris qadın kimi pul, zinət düşküni olacaqlar? Məgər, ağılkamal ilə zəhmətkeş həyat yaşaya bilməzler? Axı tutduqları şərəfsiz yolun sonu yoxdur! Axı OMON nə deməkdir? Onun xalqa, dövlətə dəyəri nədir? Nə?
- ...Müstəntiq məhkumun xahişini məmnuniyyətlə yerinə yetirdi. Ki... görən sonrası nə olacaq?!

MTN-in təcridxanası

- Siz bilirsiz ki, silah saxlamaq qanunsuzdur?

- ...

- Sualım sizə çatmir?

2-ci məhkum nə deyildiyinə heç də əhəmiyyət verməyərək, yönəmsizcəsinə:

- Mən çörək istəyirəm.

Lakin 3-cü məhkum belə deyildi. Başdan-ayağa məzлum bir görkəmdə idi. Elə bil doğulduğu gündən ömürlük belə qismətə məhkum olmuşdu. Nə bilmək olar, bəlkə də bu fikirdə qeyri-adi bir məntiq var. Çünkü hər hansı bir divanxanaya ram edilən ali məxluq kölədir. Ona görə ki, bu toranlı məhkumxanalara hər bir düşən yalnız öz nəfisi səbəbindən mübtəla olur. Məcburi, ya köklü. Ədalətli, ya ədalətsiz. Və...

DAXİLİ İŞLƏR NAZIRLIYI

Rövşən Cavadovun iş kabineti. Müxtəlif insanlar, müxtəlif danışıqlar...

- Çevrilişin dəqiq yolunu müəyyənləşdirmək lazımdır.
- Bütün rayonlardan bizə məlumatlar gəlir və əminik ki, hər yerdə formalasmış dayaqlarımız keçilməzdirdir.
- Türkiyə "kanalları" əla işləyir. Xərclədiklərimiz boşça çıxmır.
- Mənə elə gəlir, Elçibəy və Mütəllibov bir yerdə işləyə bilməz. - Xarici işlər naziri Tofiq Qasımovun fikri Rövşən Cavadovu yaman səksəndirmiş oldu. Lakin bunu nədənsə, bürüzə verməməyə çalışdı və ehmalca səlahiyyət kürsüsündən ayağa qalxdı. Eynəyinin arxasından müəmmalı baxışlarını qarşısındaki "vətənpərvər" simalarda titrək-titrək gəzdirib, sonra isə müdriklərsayağı, ağır-ağır geniş aynalı pəncərənin önünə addımladı. Diqqətini uzaqlara dikib sanki piçilti ilə:

- Tələsmək... lazım deyil. - dedi.

Daha dinmək istəmədi Rövşən Cavadov. Elə bil, nələr etdiyinin axır sonu - nə isə ürəyinə dammaq üzrə idi.

Rövşən Cavadov pəncərə önündən çəkilmək bilmirdi. Sanki uşaq kimi acgöz-acgöz ətrafi seyr etməkdən doymurdu. Baxışları önündə bəmbəyaz bir dünya vardi. Qar yağırırdı... Ətraf büsbütün ağ örtüyə bələnmişdi. Bəli, Bakı elə bil, qeyri-adi, sirli, ağ şahzadə bir qiyafəyə bürünmüştü bu toranlı gecələrdə. Kim bilir, bu qərib gecələrin sonu ona nə bəxş edəcəkdir?!

Yağan qarın havada çox qəribə jestləri vardi. Yaman oynayır, sevinirdi. Gah sağa, gah sola sovrulur və beləcə yerə doğru baş alırırdı. Hərçənd, yaxınlıqda elə bir uşaq

məkəni yox idi ki, bu dadlı mənzərə daha çox o yerdə ecazkar-şirin görünüşün. Çünkü qar yağanda ən çox sevinən uşaqlar olur. Bəlkə də elə buna görə, indi yaşadığı maraqlı tale anlarında Rövşən Cavadov içində gizlicə kövrəlib mənən uşaqlaşmışdı. Çünkü o da bir zaman qarın yağmasını dəli bir həsrətlə arzulamışdı, gözləmişdi. Lakin göydən sanki yarpaq-yarpaq yerə ələnən qar dənələri indi ona tamam başqa cür qoxu verirdi. Bu, toranlı gecələrin qoxusu idi. Və bilə bilmirdi ki, risk etdiyi qətiyyətin sonunda onu nə gözləyir?! Nə?

PREZİDENT APARATI

İqamətgahın əzəmətli binasının tunc hörük kəsiklərində elə bil qəribə, kəsici nə isə duyulurdu. Elə bir nəfəs ki, onun yanarına risk edən mütləq layiqli "qiymətini" almamış olmur. Qətiyyən! Çünkü bu tunc qalada hər risk olunan "əfsanə" müsbət həllini tapa bilmir. Tapanın isə... sadəcə, sonu... iks olur. Lakin Tanrı öz sevdiyini ucaltdıqca qoruyur. Əvvəlini də, sonunu da. Keçdiyi yollar əzablı olsa da. Çünkü sevdiyinin varlığı sevgi işığıdır. Onun tale yolu daima toranlı gecələrdən, amansız tikanlıqlar içərisindən keçir, lakin o, heç bir xilqətin vahiməli qoxusundan çəkinmir, qorxmur. Və usanmadan taleyinin yazısı olan ali məqsədinin zirvəsinə doğru gedir.

Heydər Əliyevin "tunc qala" divarlarını daşa çevirən zəhmlili baxışları alovunda heykəl tək susub duran Türkîyənin Azərbaycandakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Altın Karamanoğlunun elə bil tamam-kamal dili tutulmuşdu.

Nədən başlamaq lazım olduğunu bilə bilmirdi. Elə bil yaman çəşmişdi. Və kiminlə qarşılaşdığını məhz indi dərk etməyə başlamışdı.

Lakin düşdüyü vəziyyətdən axır ki çətinliklə qurtulub daxili bir sıxıntı içində:

- Sizi təbrik edirəm, sayın Cumhurbaşkanı! - dedi. Bu, Heydər Əliyevin Türkiyədə aldığı qiymətli dövlət nişanına işarə idi.

Lakin Azərbaycanın Ali Baş Komandanı onun müəmmalı səmimiyyətini çox soyuq qarşılıdı. Və sadəcə, ağır bir tonla:

- Sağ olun! - deyə sonrasını gözlədi.

Səfir dil-ağız etməyini uzatmayıb əsas məqsədini açıqlamağı vacib bildi. Və eyni məsum bir tərəddüdlə:

- Sizə çox vacib bir məsələ açmaq istiyorum. - dedi.

Heydər Əliyev nüfuzedici, zəhmli baxışlarını ondan çəkmədən eyni soyuq bir səslə:

- Buyurun! - dedi.

Altın Karamanoğlu daxili, üzücü bir təlaş içində:

- E... mən gəlmışəm ki, Rövşən Cavadovla əlaqədar... bir işin həllini Sizdən rica edim.

Heydər Əliyev maraqla:

- Eşidirəm! - deyə səfirə diqqət etdi.

Səfir:

- Rövşən Cavadov çox dəyərli kadrdır. O, hakimiyyətin o güc (!) başqanı yerinə layiqdir.

Heydər Əliyev dinmədi. Alatoran gecənin bu kölgəsi ona daha vahiməli göründü. Lakin qarşısındaki - içindəki niyyətlərinin kəsici soyuğundan bürüşüb titrəşən bu yazıq diplomatın səviyyəsizliyi önündə mat qalib ona mənən acıdı. Və hər kəlməsi qeyri-adi atəş olub, damğa vuran piçiltili bir etirafla:

- Belə... - dedi - mən elə bilirdim... siz səfirsiniz?! Sən demə... yanılmışam.

Eşitdiklərinin dəhsətində elə bil dünya məvhərindən qopub qəlpə-qəlpə başına töküldü səfirlər. Və o, qara bir uçuruma yuvarlanmış kimi xəfifcə, sanki dəli bir haray qopardı:

- Mən bir qardaşcasına dedim.

Mənim qardaşlarım var! - Bu qeyri-adi hökm, son qərarı oldu Heydər Əliyevin.

Qar yağırı, pəmbə-pəmbə. Bakı üşüyürdü yaman. Toranlı gecələrində baş verənlərdən, bağında qara kölgələrin dolaşlığından.

Prezident Aparatından yaydan çəkilmiş ox kimi çıxan Altın Karamanoğlu yaxınlıqda onu gözləyən xidməti avtomobilinə gərgin bir çalxantı içində yaxınlaşıb zərbə özünü salona təpdi. Və sərtləşmiş üzünü sağında əyləşən qadına tutub kəsici bir etirafla:

- Politikada qadınlar bir bəladır. - dedi.

Qadın heç də aciz qalmadı. Və ondan daha diri tərpəndi:

- Bəs Tetçər?..

Bundan daha da coşan səfir, dişlerini bir-birinə sıxbı:

- Kəs səsini! - deyə, sanki büsbütün bağını kəsib-doğrayan bütün əsəbini zərbə onun üzünə cirpdi.

Qar isə yağırı. Hər dənəsində sirli bir ağrı ilə. Alatoran gecələrin titrək nəfəsində elə bil qorxulu bir nağıl ömrü yaşayırdılar. Heç nə başa düşə bilmirdilər. Bilmirdilər ki, yaşadıqları qorxulu nağılın sonu necə olacaq?

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

Tavandan asılmış bəyaz çilçirağın narın ziyasında qəribə bir sehr vardı sanki. Xəfif-xəfif titrəşən şəfəqlər, diqqəti daha çox cəlb edən iş stoluna yamanca üz tutmuşdu. Gizli-gizli nə isə dinir, danışındı, onun köksündəki gözü alışanla, elə bil. Bəli, toranlı gecələrdə kabinetin dopdolu ağ işıqlara qərq edən bəyaz çilçirağın diqqətini çəkən yazı masası üzərində xəfif-xəfif mürgü döyən büllur külqabı idi. Əlbəttə, onlar biri-biri ilə "danışındılar", nə haqdasa. Bəlkə, çoxunun bilmədiyi şahid olduqları haqda. İşıqlar hər şeyi görür

Həsən Əlizadənin də gözünü yaman tutmuşdu büllur külqabı. Və axır ki, çoxdan dolub qalmış ürəyini boşaltmağa fürsət tapdı. Diqqətini külqabından çəkmədən:

- Özün siqaret çəkmirsən, amma belə qəribə külqabın var?!

İsa Nəcəfov külqabıya boylanıb:

- Yox, - dedi, - bu, mənim deyil, bir qadın verib. Görünür, ziyalı qadındır. Püfülə! - ani susaraq, sonra: - Hə, işlərin necədir? - deyə soruşdu.

Həsən Əlizadə:

- Hələ ki susur... on gündür, deyəsən ürəyində özü- özü ilə mübarizə aparır. Bu da istintaqın xeyrinədir.

İsa Nəcəfov sakit bir təmkinlə:

- İşindən möhkəm yapış, sonrası... mənimdir.

NAXÇIVAN

Başaçılmasız sirli bir toranlığa bələnmiş Naxçıvan içində gizli-gizli qopardığı haraylarıyla zərrə qurtuluş gəzirdi. Büsbütün varlığı yaman göynəyirdi. Çünkü hər addımباşı qara tikanlarla dopdolu idi. Tədriclə ürəyinə doğru sarmaşıq atırıldılar. Səhərləri çox əzabla açılırdı.

Kələki... Naxçıvanın bu ucqar kəndi, ümumiyyətlə, dünaya el-obaları içində ən bədbəxt yerlərindən biridir. Bəlkə də ilk və sonuncu. Çox qəribə adı var: - Kələki! Bəlkə də onun səslənməsi dəhşət doğurur. Əslində isə bu heç də belə deyil. Əlbəttə, onu kələk qaynağına çevirən, artıq dünən öz taleyi ni zər oyununda uduzub, bu gün onun başına yiğilan kələkbazlar idi. Və onlar öz oxları ətrafında yaman fırlanırdılar. Elə sanırdılar ki, bu qurğu yenilməzdır, ramedilməzdır. Və ümumdünya xəritəsini könülləricə əlaqələndirmək qüdrətin-dədir. Toranlıqdan açılan sabahlarında çox möhtəşəm günəşin doğacağıni güman edirdilər. Çünkü onların yüksək taxtac hərisliyi yalnız bu günəşin sehrində idi. Və məhz buna görə elə hey yamanca fırlanırdılar, Kələki oxlarının ətrafin-da. Üzeyir rəhmətliyin "Arşın mal alan"ı necə deyir?..

- "Hə, fırlan, nə qədər istəyirsən!..."

Əgər böyük ustاد Üzeyir xəttindən çıxıb real hayatı proqnozlaşdırısaq, çox güman ki, fırlanma yolunun sonu baş-gicəllənmədir. Bunun yekunu isə yerə çırpılmaqdır. Bəli, kələkbazlıq oxu ətrafında fırlanmağın sonu budur.

...Kələkinin başı yenə dumanlı idi. Qatı duman, çiskin. Bu qəribə aləm içində onun bütün dünyasını yenə də qarmaqa-rışıq səs çalarları bürümüşdü. Və sabiq Prezident Əbülfəz

Əliyev keçirdiyi əsəb-gərginlikdən bir yerdə qərar tuta bilmirdi. Liderliyinə məxsusi tərzdə əl-qolunu ata-ata, alovlu bir səslə:

- Xeyr! - deyirdi. - Məni bu işə qatmayın. Heç bilirsiz, Romada qullar nə deyirdilər? Yaşasın bəşəriyyətə işiq olan feodalizm!

Fərمان:

- Adamlarınız sizi pis vəziyyətdə qoydular. İndi güclü olublar.

Əbülfəz Əliyev eyni çalxantı içində:

- Heydər Əliyev də güclüdür, ciddidir.

MTN-in təcridxanası

Həsən Əlizadə ləng-ləng siqaret püfləyir, diqqətini isə məhkumun miskin üzündən çəkmirdi. Papirosun tünd dumaklı - toranlığı içindən onun lal, sirli dünyasının daha dərinliklərinə doğru baş alıb gedirdi. Və getdiyinin dürüstlüyüne əmin idi. Elə buna görə də özünü incitmək fikrindən yan keçdi. Çox sakit bir ruhla:

- Nədir, - dedi - danışmaq istəmirsən? - müəmmalı bir tərzdə ani susaraq sonra: - Mən, - dedi - iş rejimimi dəyişmişəm. Bu gün səndən heç nə soruşmayacağam. Mən danışacağam. - Nədənsə susaraq, bir müddət dinmədi. Ağır-ağır çəkdiyi siqaretinin tünd toranlığında nələri isə götür-qoy eləməyə başladı. Və çox da ləngimədi. Görünməz dünyasından qopub mənalı baxışlarını məhkumun müəmmalı gözlərinə dikdi. Çox sakit və təmkinlə:

- Belə deyək ki, Mahir Cavadov sizə qeyri-adi tapşırıq vermişdi və təbii ki, bu heç birinizin ürəyinizdə deyildi. Amma mömin də deyilsiz. Ətəyinizdə namaz qılmaq olmaz. Sevdanız müəyyən qiymətli şərt üzərində qurulub. Bu isə görəcəyiniz işin əvəzini ödəyən sizə bağışlanmış "niva" avtomasıdır. Axı bu havayı deyildi?! Qaraqaş, qaragöz söhbəti deyildi? - nədənsə, müstəntiq ani susaraq, lakin tez də fikirlərinə davam etdi, ehmalca dərindən nəfəs alıb eyni təmkinlə: - Və siz... plan cızdiniz, Sumqayıta toya getdiniz. Saat 10 tamamda isə Bakıda olmusunuz. Və... cinayətin törədildiyi yerə vaxtında gəlmisiniz. Obyekt podyezə daxil olub və siz Mahir Cavadovun tapşırığını yerinə yetirmisiniz.

- Həsən Əlizadə aram-aram çəkdiyi siqaretindən son dəfə dərin bir qullab alıb, ehmalca, kötüyünü miskin masa üzərindəki adı külqabıya basdı. Xəfifcə köks ötürüb: - Lakin... - dedi, - bəzi yerlər qaranlıqdır, amma... onların da axırına çıxacağam.

Həsən Əlizadə elə bil yaman yoruldu. Buna görə də daha dinmək istəmədi. Və üzünü sakitcə, qapı önündə qulluğa müntəzir dayanmış polis nəfərinə tutaraq: - Siqaretini çəkib qurtarandan sonra aparın! - dedi və sonra isə soyuqqanlı tərzdə otağı tərk etdi.

Bəli, Azərbaycanın qəlbində qəlpəvardı. Təkcə ürəyində yox, hər yerində. Onları təmizləmək o qədər asan və hər loğmanın işi deyildi. Çıxış yolu tapmaq lazımdı. Çünkü Azərbaycan ağrılardan məhvə doğru sürüklənirdi. Toranlı gecələrin qara kölgələri olduqca azgınlaşmışdı.

Bakı "Troza" mərkəzi

Rövşən Cavadov susmuş, nədənsə dinmir və hələ ki yalnız dinləyirdi. Həmişə olduğu kimi. Məskun olduğu yerdə heç də rahat taxt qurmayan Tofiq Qasımov isə məqamını gözləyirdi ki, öz projektini təqdim etsin. Lakin 3-cü şəxs isə ürəkdolusu yamanca ölçüb-biçirdi:

- Bizim yalnız bircə yolumuz var. Hərbi yol ilə hakimiyəti ələ keçirmək. - Ani tərəddüdə qapılaraq, sonra: - Mən Kələkidəki Fərmanın kələyinə əminəm.

Rövşən Cavadov dinmədi. Sanki eşitmirdi. Elə, sırlı-sırlı baxmağında idi. Onun, anlaşılması çətin olan qapalı dünyasından baş açmaq qeyri-mümkün olmuşdu. Qəribə, nüfuzedici baxışlarının toranlığı çox tünd idi. Lakin bu keçilməzliyə baxmayaraq, hərbin hakimiyyət yürüşünü bəyan edən "natiq" ehmalca Rövşən Cavadovu qapı astanasına çəkib, sanki xəfif bir piçilti ilə:

- Kopenhagenə uçur. BMT-nin sammitinə. Fürsətdir, hər şey ölçülüb-biçilib.

Rövşən Cavadov nüfuzedici baxışları ilə ona diqqət edib, sonra yalnız konkret:

- Mən... əmin deyiləm! - dedi.

PREZİDENT APARATININ YANINDA XÜSUSİ İDARƏ

Narahat dünyada əlbəttə ki, yaşamağın dəyəri yoxdur. Görəndə ki, hər yerdə hey didişhadidişdir, quduz canavarlar kimi. Bunlar cəmiyyətdə sürü halını alanda isə həyat daha dəhşətli olur. Dinc yaşayış mümkün olmur.

Bəli, Azərbaycan xalqının bütün rahatlığı əlindən alınmışdı. Gecələrin vahimələri və o toranlıqlarda törədilən qətlər... Bunları aydınlaşdırmaq, üzə çıxarmaq isə çox çətin idi. Ona görə də səlahiyyətli orqan işçilərinin üzərinə çox ağır məsuliyyət düşmüştür. Bu yükü onlar hədsiz əzab içində çəkirdilər. Və buna məcbur idilər. Çünkü bu ali məqsəd, yol - Azərbaycanın varlığına dolmuş və onu hər an ölümə sürükleyən məkrli, qara niyyətli qəlpələrdən azad olunması naminə idi.

Həsən Əlizadənin yolu çox çətin idi. Ciyninə götürdüyü yükün ağırlığından yaman əsəbi olmuşdu. Hərdən elə coşubdaşındı ki, az qala müttəhimini diri-dirə parçalayıb yemək istəyirdi.

- Bir dəqiqə... dayanın, guya Şəmsi Rəhimov OMON- un düşməni idi? Buna görə...

Müttəhim çox sadəcə:

- Yazın da, niyə yazmırızsız?

Həsən Əlizadə dinmədi. Ona ani diqqət edib sonra isə təmkinini pozmamağa çalışaraq:

- Yox, - dedi, - mən bu cəfəngiyatı yaza bilmərəm. Vəindi mən izah edim. - deyə, başqa bir üsula əl atdı: - Mahir Cavadov sizə əmr edib ki, Şəmsi Rəhimovu aradan götürərsiz?!

Müttəhim çıxışın artıq qeyri-mümkünlüyünü aydın dərk edib günahsız "günahkar" gözlərini köksünə qapadı. Sonra isə ağır yük altında əzab çəkirmiş kimi çox çətinliklə qaldırıb yana çöndürərək:

- Yox, - dedi - mən Mahirə dedim ki, belə olmaz!

Müttəhimin belə etirafı önündə Həsən Əlizadəni elə bil soyuq şaxta vurdu. Gözlərini heyrətlə açaraq, bir müddət dinə bilmədi. Lakin az sonra dərindən ürəkdolusu nəfəs alıb,

sakit-sakit gəzişməyə başladı. Bəli, o, axır ki, bu yükü sona çatdırıb azad oldu. Və bu rahatlığın qoynundan müttəhimə çönüb:

- Bəs, əvvəl heç nədən xəbəriniz yox idi? - deyə ondan soruşdu.

Müttəhim:

- Siz təcrübəli müstəntiqsiz. Düzün... qoşun da.

- Yox, mənim əzizim, bu mümkün deyil. Qətiyyən! - ani susaraq, ona daha dərindən diqqət edib heyrətlə: - Siz, - dedi, - xüsusi orqan əməkdaşı, gör bir hansı səviyyəyə enmisiz. Və başa düşə bilmirəm, siz belə necə yaşamısınız? Necə?.. - ani susaraq: - İndi də hörmətli insanın qətlini yox, öz haqqınızda düşünürsünüz. Siz... necə də dəhşətlisiz. Olduqca!

Bəli, Bəxtiyar Cavadov yenə sakitcə əyləşib nə haqdasa düşünürdü. Lakin xanımı isə nədənsə, elə gizli-gizli içində ağlayırdı. Bu sırlı mənzərə, deyəsən heç də veclərinə deyildi, oğulların. Və rahatca stol arxasında əyləşib çox böyük iştahla yeməklə məşğul idilər. Əlbəttə, hərdən ananın hıçqırtısına ürkək-ürkək boylanır, sonra isə yenə öz dəmlərinə baş qoyurdular, Rövşən və Mahir Cavadov qardaşları.

Lakin Bəxtiyar kişi daha dözmədi. Axır ki, çalxalanıb sahilinə üz tutdu. Son dərəcə təmkinlə:

- Bəlkə, - dedi - mən nə isə etməmişəm, gücüm çatmayıb?.. - ani susaraq, sonra: - Yox, belə deyil, mən sizin üçün əlimdən gələn hər şeyi etmişəm, hər şey!

Bəxtiyar Cavadov çox danışmadı. Az dedi, bərk dedi. Onun nə dediyinin dərkinə çox güman ki, elə bircə gözü-yaşlı xanımı yandı, göynədi.

CAVADOVLAR İQAMƏTGAHI

Cavadovlar ailəsində sırlı, gözə görünməz bir hüzn dolaşındı. Buna ilk öncə həssas olan Bəxtiyar Cavadov idi. Bilirdi ki, oğlanlarının getdiyi yolun sonu yoxdur. Amma həmişə susurdu, nədənsə. Lakin bu gün deyəsən belə yaşamaga son qoymaq qənaətində idi. Və müəmmalı baxışlarını oğlanlarından çəkmirdi.

Ata dinc həyatını alt-üst edən daxilən qasırğalı bir dünya yaşadığı anlarda, oğullarının heç də, heç nə veclərinə deyildi. Bəlkə də gecələrin toranlıqları onların gözlerinə çökdüyü üçün görmək, dərk etmək gücündə deyildilər. Ona görə də ətraf-aləm gözlərində sakit, axarında hiss olunurdu. Beləliklə də tutduqları yol ilə elə hey baş alıb gedirdilər. Lakin dəqiq bilmirdilər ki, hara?!

TÜRKİYƏ

Rövşən Cavadov getdiyi avtomobilindən yolboyu seyr etdiyi ətraf aləmdən doymaq bilmirdi. Elə bil düz-dünya-nın ən ünyetməz, əlçatmaz yerində idi. Əlbəttə, qərib gecələrin toranlı vahimələrindən çox uzaq idi. İstanbulun yamyasııl xiyabanlarla cilalanmış ecazkar küçələri, fontan dekorasiyaları onu məftun etmiş, büsbütün ruhuna hakim kəsilmişdi. Əsən yumşaq ruzgar xəfif-xəfif onun üz-gözünü oxşayır və daha ünyetməzliyə - qəlbinin dərinliklərinə yol tapmağa çalışırdı. Və can atlığından taxtında özünə yurd salıb onu öz məftun məcrasına bağlamaq istəyirdi. Bu, sanki ilahi eşqiylə onu oxşadıqca oxşayırırdı. İlqliq, məftun nəfəsi

onun ecazkar boyunda, tunc sərkərdə simasında gəzdikcə doymurdu. Onun büsbütün gözəl qamətini yumşaq, titrək öpüşlərə qərq edərək, çalışırdı ki, qorxulu gecələrin sehrindən, tilsimindən onu xilas etsin və o yalnız işıqlı sabaha üz tutsun. Axı o, Azərbaycanı üçün oddan-alovdan keçən, ən peşəkar hərb sərkərdəsidir. Əgər, qara kölgələr onu getdiyi işıqlı sabahın yolundan azdırıb vahiməli gecələrə nəqş ediblərsə, onda hər hansı bir güc ilə onu vahiməli tikanlıqların toranlıqlarından qoparmaq lazımdır. Bəli, türk dünyasında xəfif-xəfif əsən nəsimi, elə bil Tanrıının göynək nəfəsi idi ki, onu ani olaraq Azərbaycanın acı bağlarından çəkib bu yerlərə gətirmişdi. Qara fikirləri başından atıb haqq yoluna dönsün. Axı dünən elindən-obasından ötrü odlu cəbhələr boyu düşmən atəşinə canını sıpər edən bir mərd oğul, bu gün necə dönük çıxa bilərdi?! Axı onun layiqli postu, cahcalalı, hər şeyi vardı. Başqa nə çatışmırı onun zəngin həyatında?

Bəli, türk dünyasında ləçək-ləçək qanad çalan nəsimi onun iliklərinə hakim kəsilməklə büsbütün ruhunu təmizləmək istəyirdi qara nöqtələrdən. Lakin sən demə, şeytanın, iblisin məkri daha güclü imiş. Çünkü Rövşən Cavadovu bura çəkib gətirən yalnız bir "ali məqsəd" imiş. Bu isə, Azərbaycanda dövlət çevrilişi xətti ilə hakimiyyətə gəlməkdən ötrü Türkiyədə özünə keçilməz müttəfiq həll etməkdir.

Qəni-qəni rəhmət ulu kişilərə ki, deyiblər: "Tanrı heç kəsin ağlını əlindən almasın". Rövşən Cavadovun taleyində isə Tanrıının deyil, Azərbaycanı kabus gecələrinə bələyən qara kölgələrin mürəkkəbi qələm çalırdı. Təəssüflər olsun ki, bunu ali rütbə sahibi, güclü sərkərdə görmürdü. Çünkü, artıq onun gözlərinə cahangirlik iddiasının toranlığı çökmişdir. Lakin...

Kənardan müşahidə edəndə hiss edirsən ki, Rövşən Cavadov adı insandır. Və İstanbul küçələrini sadə bir uşaq kimi rahat gəzib dolaşırıdı. Onu əhatə edən ətraf aləm ecazkar bir gözəllik içində bərq vururdu. Elə bil onun şərəfinə son dəfə bayram edirdilər.

Bəli, İstanbulun ecazkar, dəli gözəllikləri onun üçün vida nəğməsi piçildiyirdi. Türkiyənin könül pünhanlığında isə gizli bir kədər göynəməkdə idi.

Rövşən Cavadov piyada gəzdiyi küçələri adlayıb sahilə yaxın bir kafeyə daxil oldu. Özünə rahat yerdə əyləşib kofe sıfariş etdi. Aradan az keçmiş qarşısında kimsə dayanıb sakitcə:

- Buyurun, komandır! - dedi.

Gəldiyi yoluñ üstündəki köşkdən aldığı bu günün qəzetiñə diqqət edən Rövşən Cavadova elə bil nə isə qəfildən toxundu. Və o, səksənmiş kimi, tərəddüdlə başını səsə doğru qaldırdı. Gözlərinə inanmaq istəmədi. Elə sandı, onu qara basır. Lakin həqiqətlə qarşılaşdığını tez də anlamış oldu.

Heyrətlə:

- Kərim?.. - dedi.

Oğlan dinmədi, sadəcə, ona baxa qaldı.

Aradan xeyli vaxt ötüb keçmişdi. Rövşən Cavadov vaxtilə döyüş zonalarında əsgəri olmuş Kərimlə ordan-burdan xeyli söhbət etmişdi. Onun sabiq döyüşçüsü Türkiyədə mühabirət həyatı yaşıyırdı. Olduğu kafedə sadə işdə çalışırdı.

Onlar qurduqları söhbət əsnasında son zamanların əsas məqamlarından nədənsə danışmadılar. Bəlkə də heç lazım deyildi. Bəlkə də bu haqda xatırə açmaq üçün təsadüfi kəlmə qopmalı idi. Belə addımı isə Rövşən Cavadov atdı. O, nədənsə:

- Kərim, - dedi - indi zaman çox çətindir. Ölüm-itim dün-yasıdır. Özünü qoru.

Sabiq döyüşü ilk əvvəl dinmədi. Və müəmmalı- müəmmalı ona baxa qaldı. Lakin sonra isə amansız bir tərəddüdlə:

- Yox, - dedi - burası sakitdir, elə bu dincliyin xatırınə gəlmışəm İstanbula.

Rövşən Cavadov maraqla:

- Məgər Azərbaycanda bu dinclik yoxdur?

Kərim eyni sıxıntı ilə:

- Yox!

- Niyə?..

- Çünkü orada rahat yaşamağa qoymurlar. - Olduqca çətinliklə: - İnsanı məcbur edirlər ki... - fikrini nədənsə davam etdirmədi. Daş kimi susub sırılxanı sabiq komandirindən kənar etməyə çalışdı.

Lakin Rövşən Cavadov ondan əl çəkmədi:

- Açıq danış, Kərim! - deyə ona elə bil əvvəlki kimi əmr etdi.

Bu hökm Kərimə doğma idi. Çünkü Rövşən Cavadovun böyük zəhmi, eyni zamanda inkaredilməz vətənpərvərliyi alovlarında onlar döyüş səngərlərində olmazın xariqələr etmişlər, Azərbaycan üçün.

Oxu atıb yayı gizlətməyin mənası yox idi. Lakin nə isə dəqiq etiraf etmək Kərim üçün çox çətin idi. Əslində bu, həyatına qəsd deməkdir. Bunu aydın dərk edən məcburi mühacir amansız bir sıxıntı ilə:

- Yox, komandir, - dedi - bu mümkün deyil!

- Niyə?

- Onu... siz daha yaxşı bilirsiz.

Rövşən Cavadov heç nə anlaya bilmədi. Lakin ani olaraq hiss etdi ki, sudan yenicə quruya atılmış balıq kimi çapalanın Kərimdə nə isə var. Daha ciddi maraqla, amma yumşaq bir tonla:

- Danış, Kərim, - dedi - qorxma! - ani susaraq: - Danış! - deyə bir daha təkrar etdi.

Kərim üçün başqa yol yox idi. O, indicə başa düşməyə başladı ki, Rövşən Cavadovun nələrdənse xəbəri yoxdur. Gizli qalmaq da əhəmiyyətsizdir. Və o, mat-mat sabiq komandirinə boylanıb, sanki piçilti ilə:

- Məgər... sizin... Azərbaycanda törədilən qətlərdən xəbəriniz yoxdur?

Rövşən Cavadov qeyri-ixtiyari:

- Bilirəm!

Kərim eyni tərəddüdlə:

- Kimin tərəfindən olduğunu da?..

Rövşən Cavadov sakit piçilti ilə:

- Yoox! - deyə kirpik belə qırpmadan Kərimin nə açacağına hədsiz bir yanğı içində yaman gözlədi. Lakin məcburi mühacir dinmədi. Əslində gücü çatmadı. Elə bil nitqi tutuldu, qorxu-vahimədən. Onun bu daş susqunluğu Rövşən Cavadovu az qala hövsələdən çıxardı: - Kərim! - deyə sanki dəli kimi bağırdı.

Bu qeyri-adi zəhmədən Kərim yaman diksindi. Və dili elə bil qəfil açıldı. Gücünü toplarkən yenə sanki qeybdən səs eşitdi:

- Kimdir o?

Kərim ona diqqət edib, çox sakitcə:

- Mahir Cavadov! - dedi. Və şahidi olduğunun qarşısında quruyub qaldı. İnana bilmədi ki, qarşısındaki canlı insandı, ya daş heykəl. Daha dəhşətlisi isə bu oldu. O, qeyri-adi, heyrətamız bir piçilti ilə:

- Necə? - dedi - Mənim qardaşım?..

Lakin təəssüflər olsun ki, "daş heykəlin" sualı cavabsız qaldı.

Çox qəribə idi. Ona görə ki, Rövşən Cavadov getdiyi toranlı yolun kabus gecələrində törədilən qətlərin hesabına qurulduğunu bildiyi halda, lakin bu törədilənlərin əsl cina-yətkarı məhz qardaşı olduğundan xəbərsiz idi. Daha acı-nacaqlısı isə o oldu ki, bundan sonra da, heç vaxt səhəri açılmayacaq o toranlı istiqamətlə baş alıb getməkdə davam etdi. Bu da bir təsadüf oldu ki, sabiq döyüşçüsünə rast oldu. Əgər belə qismət olmasaydı, bəlkə də qardaşı Mahir Cavadovun iblis əməllərindən təsəvvürü olmayaçaqdı. Bu şans onun üçün göydəndüşmə oldu. Çünkü o, İstanbula yalnız öz "böyük, ali məqsədi" üçün səfər etmişdi.

...Yox, türk dünyasında əsən titrək nəsimi sevinmirdi. Onun ünyetməz hikməti göynəyində sonsuz bir kədər haray qoparmaqda idi.

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

Ümumiyyətlə, insan taleyini qoz-fındıq kimi sindirib iç dünyasına baş vuran, saf-çürüklüyünü müəyyənləşdirməyə can atan və məntiq prinsipində qanuna uyğuna nə dərəcədə nail olduğunu sübut etməyə çalışın orqan küçüləri elə bil dərin bir hüzn içinde idilər. Baxmayaraq ki, həyata keçirdikləri xüsusi səfərbərliklərdə yüksək uğurlar qazanmışlar. Bir növ heç də adı hal deyil. Çünkü dövlət işində qulluq edən hər bir səlahiyyət sahibi üzərinə düşən hər hansı məsuliyyəti ləyaqətlə, vicdan ilə həyata keçirməyə borcludur. Lakin diq-qəti cəlb edən başqa amildir. Bu isə aliliyin köksündə qo-

puq-qopuq, ürkək-ürkək səslənən kəlmələr idi ki, doğmaliğı hədsiz yadlığından, yadlığı isə hədsiz doğmaliğindən seçilmirdi. Çox göynək, çox ağrılı, sonu bilinməyən.

İsa Nəcəfov pəncərə önündən çəkilmək bilmirdi. Gecələrin gözü dolmuş milyon-milyon ulduzları yamanca bağlanmışdı onun qərib baxışlarına. Bəli, toranlı Bakı göylərində xəfif-xəfif sayrısan məftun gözlülər qərib idilər, çəkdikləri qüssə, qəm içində.

Peşəkar hüquqşunas onların ürkəkcəsinə nələr piçildadiqlarını bəlkə də başa düşürdü. Çünkü ulduzlar insan taleləridir. Hərənin bir dünyası vardır sonsuz göylərdə.

- Bilirsən, İsa, bu OMON-çuların keçmişçi çox qiymətli olub. - Həsən Əlizadənin ağrılı kəlmələri İsa Nəcəfovun qərib dünyasından qəfil çəkdi, qopardı. Və o, ağır-ağır ona doğru çöndü. Həsən Əlizadə susmadı, fikrinə davam etdi. – Qarabağın od-alovu onların hər birinin ömrünün itirilmiş göynək parçasıdır. - Dərindən nəfəs alıb, təəssüflə: - Lakin, sonradan dəyişiblər.

İsa Nəcəfov dinmədi. Dərin düşüncəyə baş alıb getdi. Lakin nədənsə, belə də çox dözmədi. Ağır-ağır çönüb sakitcə iş masasına doğru addımladı. Kənar stulların birinin yanında durub dalğın baxışlarını məchul nöqtəyə dikdi. Ani tərəddüdə qapılıb sonra:

- Doğrudur, - dedi, - amma vətənpərvərliliklə məkrilik bir yerə sığışdırır. - Ani susaraq sonra: - Əgər sən, şərtə görə sevirsənsə, demək, sən alver edirsən.

Yenə araya sərin bir sükut çökdü. Hər iki peşəkar hüquqşunas ayrı-ayrılıqda xəyalən hansı məkanasa baş aldı getdi. Lakin az keçmiş yenə sonda eyni yerdə qoşalarıldılar.

İsa Nəcəfov vahid haqq kürsüsündən boylanıb:

- Əgər - dedi, - sən böyük bir iş görürsənsə, özün bəhrəsini görməsən də, övladların görəcək.

Həsən Əlizadə xəfif bir piçilti ilə:

- Əlbəttə! - deyə, bu inkaredilməz həqiqəti təsdiq etdi.

PREZİDENT APARATI

1 oktyabr 1994-cü il

"Könlümün sevgili məhbubu mənim..."

Azərbaycanın hər yerində, əsasən Bakıda tədricən artan xoşagəlməz hadisələr getdikcə daha tünd xarakter alırdı. Bu, əhali arasında qarşısalınmaz təşviş doğururdu. Ötən yaxın keçmişdə baş verən tarixi faciələrdən o qədər yanmışdır ki, artıq yenə də hər an nəyinsə baş verə biləcəyinə əmin idilər. Çünkü, xüsusü təyinatla qruplaşdırılıb yerləşdirilmiş OMON-çular mərkəzdə, kənar regionlarda olmazın özbaşlıqlarını davam etdirməkdə idilər. Bu, sanki ramedilməz cinayətkar ordunun başında isə Rövşən Cavadov dururdu. Qəribəsi isə bu idi ki, törədilənlərin OMON-çulara aid olmadığını "Lider" odlu-alovlu etiraf edirdi.

Bəli, Azərbaycan, həqiqətən, qara uçurumun kənannda idi. Ölək daxilində tədriclə artıb kütləvi hal almış xoşagəlməz hadisələrə görə Ali Baş Komandan öz iş otağında müşavirə çağırılmışdı. Baş prokuror Əli Ömərov, daxili işlər naziri Ramil Usubov, Milli təhlükəsizlik naziri Namiq Abbasov, Rafael Allahverdiyev və Milli Məclisin sədri Rəsul Quliyev müxtəlif fikirlər əsasında baş verənlər haqda qırıq-qırıq məlumat verir, lakin tam açıq etiraf etməkdə

cürət etmirdilər. Çünkü qəllər onların da gözünü yaman almışdı. Amma belə də çox getmək olmazdı.

Rəsul Quliyev sirli baxışlarını ürkək-ürkək dolandırıb, otaqda ağır-ağır gəzişən və baş aldığı dərin düşüncələr burulğanında sanki tək-tənha, hədsiz yük daşıyan Heydər Əliyevə diqqət etdi. Heç bilmədi nədən, necə başlasın. Çox çətin idi, etiraf edəcəyi məzmunda açıqlama vermək. Lakin bütün tərəddüdlərə son qoyub:

- Cənab Prezident, - dedi, ani susaraq sonra: - şəhərdə qəribə dedi-qodu gəzməkdədir.

Bu zaman Ali Baş Komandanın zəhmlili baxışları önündən elə bil ildirim sürətilə qəfil bir qasırğa alovu ötüb keçdi. Və sanki öz-özünə:

- Necə?.. - deyə sual etdi.

Rəsul Quliyev çəşqin-çəşqin Ramil Usubova çonüb, yenidən ürkək nəzərlərini Heydər Əliyevə dikdi. Və eyni tərəddüdlə:

- Bəzi... sayıqlamalar... guya... qəsd yuxarıdan düzülüb-qoşulub.

Ali Baş Komandan dinmədi. Ani olaraq Rəsul Quliyevin ürkək gözlərinə, sanki dünyadan xəbərsiz kimi baxa qaldı. Sonra isə çox sakitcə və yenilməz bir qürurla:

- Sayıqlamalarda məntiq olmalıdır, ya yox?.. - deyə ümumilikdə qarışındakıların hamısını qeyri-adi sual atəsinə tutdu. Kimsə belə səs çıxarmadı.

Heydər Əliyev hüzurunda müntəzir duran bu güc səlahiyyət sahibkarlarını bir-bir nəzərdən keçirib, sonda zəhmlili baxışlarını Rəsul Quliyevə dikdi. Ani susub, özünə-məxsus hökmlü bir tonla:

- Heç bilirsən, hakimiyyət nədir?

Rəsul Quliyev mat-mat ona baxaraq, sakitcə, sanki qeyri-ixtiyari:

- Bilirom! - dedi.

Belə bir cavab eşidən Heydər Əliyev, ona çox qəribə bir tərzdə diqqət edib, eyni hökmə:

- Xeyr! - dedi, - Bilmirsən! - ani susaraq, sonra: - Ən böyük hakimiyyət... vicdandır. Əgər, o yoxdur, demək bu hakimiyyətin heç bir mənası yoxdur.

Ali Baş Komandanın inkaredilməz bu qeyri-adi, nadir hikməti önündə sanki daş heykəllərə çevrildilər dövlətin bu güc - dayaq sahibləri.

Araya ağır bir sükut çökdü. Lakin belə də çox çəkmədi. Heydər Əliyev həssas baxışları dumanlığında yüngülə köks ötürüb:

- Sonra?.. - deyə hamını ümumi bir suala tutdu.

Rəsul Quliyev tərəddüdlə:

- Bizim... istefamızı tələb edir.

Heydər Əliyev təəccüblə:

- Kim?

- Mahir Cavadov.

Ali Baş Komandan dinmədi. Nüfuzedici, zəhmlı baxışlarını Rəsul Quliyevin müəmmalı gözlərindən çəkmədən, ani olaraq nəyisə ölçüdü-biçdi. Sonra isə, əmin olduğunda ehmalca nəfəs dərib sanki piçilti ilə:

- Demək belə?.. - dedi və ani susaraq, sonra isə nisbətən möhkəm tonla: - Gedə bilərsiniz! - deyə, ağır-ağır pəncərə üzünə addımladı.

Güç nazirləri sakitcə ayağa qalxıb ardıcıl surətdə otağı tərk etdi, lakin Ramil Usubov yerindən tərpənmədi. Ayaq üstə durmuş vəziyyətdə elə bil Heydər Əliyevdən nə isə bir əmr gözləyirdi. Bu, Ali Baş Komandanın nəzərinə ox

kimi sancıldı. Ağır-ağır ona sarı çönüb sual dolu baxışlarını onun gözlərinə dikdi:

- Nədir? - deyə soruşdu.

Ramil Usubov rəsmi formada:

- Cənab Prezident, - dedi, - Sizin bir müddət kənara çıxmığınız mümkün deyil.

- Niyə?

- Çünkü, mərkəzdə hadisələr olduqca gərgindir.

Heydər Əliyev dinmədi. Lakin az sonra:

- Demək, Prezidentinizi qoruya bilmirsiniz?!

Ramil Usubov daha gərgin, daxili bir yanğı göynəyində:

- Yox, cənab Prezident, - dedi, - elə deyil, yeri gəlsə, biz hamımız başımızdan keçərik!

Tanrıının verdiyincə daha səbir də tükənmişdi. Hər şeyin də qədəri varmış. Və bu yetkin dərdin günahsız, qanlı köksündən baş qaldıran Ali Baş Komandan zəhmlı baxışlarını qürubun toranlı qızartısının ünyetməzliklərinə sancaraq kəskin bir tonla:

- Yetər qurbanlar! - dedi, - ani susaraq, sonra: - Yaşamaq lazımdır! - ehmalca çönüb, ona diqqət kəsilən Ramil Usubova üzünü tutdu. - Narahat olma, - dedi, - məni Allahım qoruyur!

MTN-in təcridxanası

Azərbaycanda törətdikləri cinayətkarlılarının izini itirmək məqsədilə başqa ölkələrə baş almış şəxslər Azərbaycan hökuməti tərəfindən uzun müddət aparılan axtarış kəşfiyyatı tərəfindən üzə çıxarılib geri qaytarılmışdı. Aparılan istintaq

prosesi nəticəsində isə qətllərin əsl hökm edəninin kim olduğu bir daha sübut və təsdiq olunmuşdu.

Götürdüyü ağır məsuliyyətinin çətin yollarında, artıq işin çox faizində yüksək nailiyyətlər əldə edən Həsən Əlizadə tədriclə rahat nəfəs almağa başlamışdı. Üzünə açılan növbəti uğurlu səhərini də bu əhval-ruhiyyə ilə qarşılıyırıldı. Təcrid-xananın dindirmə otağına mənalı-mənalı daxil olub sakit baxışlarını məhkumun diqqətində gəzdirərək, çox səmimiyyətlə:

- Üzünü niyə qırxmırsan? - deyə ondan soruşdu.

Məhkum dinmədi. Lakin Həsən Əlizadə ondan əl çəkmək istəmədi. Məhkuma eyni baxışla müraciət edib:

- Mənə elə gəlir, - dedi, - bir azdan peşman olacaqsan.

Həsən Əlizadə dinməyə daha ehtiyac bilmədi və elə sakitcə də otağı tərk etdi.

Məhkum heç nə anlaya bilmədi. Və qeyri-ixtiyari olaraq otaqda vurnuxmağa başladı. Lakin az keçmiş gözləmədiyi bir halda qapının açıldığını gördü. Gözlərinə inana bilmədi. Gələn, törətdiyi cinayətdən baş götürüb Rusiyada gizli həyat yaşadığı zaman rast olub birgə ömür keçirdiyi qadın idi, Lena!

Araya dərin bir sükut çökmüşdü. Lakin bu üzüntü çox sürmədi. Məhkum xəfif bir tonla:

- Necə oldu? - deyə ondan soruşdu.

- Əkbər kömək etdi.

Əkbər, onun Rusiyadakı gizli həyatını aşkar edən Daxili İşlər Nazirliyi Cinayət-axtarış şöbəsinin xüsusi təyinatlı əməkdaşıdır.

Lena təəccüb dolu baxışlarını onun peşman dolu nəzərlərinə sancaraq:

- Sən öldürmüsən? - deyə soruşdu.

Natiq diqqətini ondan yayındıraraq:

- Yox, - dedi, - yox! Mən... sadəcə, oturmuşdum maşında. Amma mən hər şeyi bilirom.

Görüş çox çəkmədi. Lena Natiqlə vidalaşıb qapı astanasına yaxınlaşanda qeyri-ixtiyari ayaq saxladı. Ehmalca geri çönüb xəfif bir səslə:

- Biz səni gözləyəcəyik! - dedi.

Lena dəhlizi adlayarkən Həsən Əlizadə ilə üz-üzə gəldi. Nə isə etiraf etmək istədi. Lakin dinmədi. Düzü bacarmadı. Sadəcə, qarşılaşlığı bu humanist hüquqşünasa təşəkkürünü bildirib, sonda vurğun bir qəlblə:

- Sizin, çox gözəl şəhəriniz var. - dedi.

Natiq, bəlkə də indi dərk etdi ki, azadlıq nə deməkdir?! Elə buna görə də Həsən Əlizadə otağa girər- girməz qəlbən ona doğru çırpındı. Sanki anasına can atan uşaq kimi. Nə isə demək istərkən, bu zaman müstəntiqin, bəlkə də dünyanın özü boyda ağır kəlmələri bütün vücudunu odlara qərq etdi.

- Dustağı aparın!

Natiq daxili yanğı göynəyində:

- Bir dəqiqə, sizə sözüm var! - deyə, elə bil dəli bir haray çəkdi. Lakin çox sakit. Həsən Əlizadə ona diqqət kəsildi.

- Siz deyənlər... təxmini hamısı düzdür. - ani susaraq, tərəddüdlə: - Mənə nə qədər verərlər?..

Həsən Əlizadə ehmalca nəfəs alıb:

- Yəqin az olmayıacaq. - dedi. - Çünkü törətdiyiniz cinayət çox ağırdır. Özü də qrup halında.

644592

Artıq neçə müddət idi ki, Bakı, sözün əsl mənasında, girov alınmışdı. Dövlət idarələri iş davamiyətini tamam itirmiş, hər anın nə ilə nəticələnəcəyini vahimə altında gözləyirdi. Bu, Respublika Prokurorluğununda çox bariz şəkildə idi. OMON-çular kənar bölgələrə nisbətən, əsasən mərkəzdə daha güclü istehkam qurmuşdular.

Rahat gediş-geliş heyrətamız dərəcədə çətinləşmişdi. OMON-çular küçələrdə, istənilən tin-bucaqlarda, əsasən güc nazirlərinin yan-yörələrində vəhşi cəngəllik pişikləritək qaynaşırıldılar. Bu kadrlar gecələrdə daha vahiməli idi. Toranlıqda vurnuxan qara kölgələri dinc insanları dəhşətə gətirirdi.

Respublika Prokurorluğununda çəşqin bir gərginlik hökm süründü. Əli Ömərov, müavini Eldar Həsənov və digər müavinləri qəti bir qərara gələ bilmirdilər. Vəziyyət çox ağır idi. OMON-çular yırtıcı vaşaqlar kimi az qala binanın damına kimi dırmaşmaqdə idilər.

Nəhayət, Əli Ömərov yeni qərar qəbul etdi. Vahimə dolu baxışlarını müavinlərinə tutub:

- Çarə yoxdur! - dedi. - Mahirə telefon açmaq lazımdır.

Eldar Həsənov dinmədi. Sadəcə, nədənsə elə xam- xam baxa qalmışdı. Ömrünün müdrik çağını yaşayan birinci müavin Teymur Səmədov ağır bir tonla:

- Axı o kimdir ki, ona zəng edəsən? - ani susaraq: - Rövşənə zəng et! O, qabiliyyətli oğlandır.

Lakin növbəti müavin Akif Rəhimov daha düzgün yol seçmiş kimi:

- Əshi yox, - dedi, - elə hamidan yaxşısı onun özü ilə birbaşa əlaqə yaratmaq lazımdır.

Əli Ömərov ürkəkcəsinə:

- Mahirlə?..

- Əlbəttə!

Baş prokuror ani tərəddüdə qapılaraq xəfif bir tonla:

- Neynək, qoy elə olsun! - dedi və qorxu dolu baxışlarını müavinlərinin mat nəzərlərində gəzdirib: - Mahirin ev telefonunu bilirsiz? - soruşdu.

Akif Rəhimov:

- 644592...

Əli Ömərov titrək bir əllə nömrəni yığdı.

- Alo!

- Salam, Mahir.

- Eşidirəm! - salamsız, kəlamsız birbaşa məqsədə can atdı Mahir.

Baş prokuror çox səmimiyyətlə:

- Mahir, - dedi, - mümkünə, bir bura zəhmət çək!

Telefonda heç nə eşidilmədi. Dəstəyin laqeydcəsinə yerinə qoyulduğu hiss olundu. Mahir Cavadovun bu düşüncəsiz hərəkəti Əli Ömərovu daha da təşvişə saldı. Büsbütün vücuđunu bürüyən təlaş içində o, tez prezident telefon aparatını arxasındaki şkafin küncündə gizləyib üstünə örtük saldı.

Aradan heç 10-15 dəqiqə ötmədi. Prokurorluğun önündə, görünüşü ilə seçilən xarici markalı qara bir avtomobil dayandı. Öz adamları ilə maşından düşən Mahir Cavadov çox məmnun halda ayaq saxlayıb, həmişə olduğu kimi yenə qeyri-adi bir hərəkətlə əlindəki kiçik qutudan çıxardığı siqareti çirtma ilə başı üzərinə ataraq, sonra ağızını açıb onu dodaqları ilə göydə qapdı. Dişləri ilə saplaşğını əzişdirə-əzişdirə alışqanla alışdırıb məkrli-məkrli sümürməyə başladı. Sonra isə qəti addımlarla prokurorluğa daxil oldu. Lakin, onun bu müəmmalı yürüşü heç də əmin-amanlıq çərçivəsi

axarında olmadı. Onu əhatə edən OMON-çular qarşılara çıxanları əzişdirərək, dağ-divarları aramsız atəşlərə tutmağa başladılar. Bu, dəhşət idi, inanılmaz dərəcədə. Qardaş-qardaşı qətlə yetirməkdən zövq alır, bütün bunların adı hala çəvrilməsi baş, alıb gedirdi. Elə bil bu ölkədə - Azərbaycan adlı bir dövlətdə qanun qorxusu, cavabdehlik məsuliyyəti yox idi. Və sən demə, belə yazı elə 1993-1994 - ci il gecələrinin əsl simasıdır.

Çölün viranə sədası, içəridə də - baş prokurorun kabine-tində də əks-səda olunurdu. Lakin kimsə belə vahimədən səsini çıxarmağa cürət etmirdi. Elə bil son anlarını yaşayırılmış kimi, əzrayılın indicə qapıdan girəcəyini gözləyirdilər. Elə belə də oldu.

Mahir Cavadov şəstlə içəri daxil olub faşistsayağı bir duruşla onlara diqqət etməyə başladı. Sonra isə məkrili bir səmimiyyətlə:

- Sto sluçilos? - deyə soruşdu. Və addımlarını hədsiz bir qürur, hökmlə ataraq müavinlərin vahiməli baxışlarından keçib Əli Ömərova yaxınlaşdı. Baş prokuror bu zəhmin önündə tab gətirə bilmədi. Qeyri-ixtiyari kreslosuna, künçə qıṣıldı. Mahir Cavadov bu mənzərədən sərxoş olmuş kimi gülümşəyib gözlərini onun yaziq baxışlarına təpdi. Və:

- Hə, - dedi, - necəsən?

Lakin vəziyyət belə də ötmədi. Mahir Cavadov amansız, düşmənsayağı bir vəhşiliklə Əli Ömərovu kifayət qədər əzişdirib al-qanına boyadı. Zərrəcə müdaxilə edən müavinlərdən də yan ötmədi. Hərəsinə bir cür zor tətbiq etdi.

Lakin, bircə Eldar Həsənova toxunmadı, nədənsə.

Mahir Cavadov çox durmadı. İstədiyini edib sakitcə də prokurorluğu tərk etdi. Lakin OMON-çuların bütbüütün bınının hər bir keçidinin, hər bir yerinin nəzarətsiz qoymaması davam etdi.

Toxunulmadığına baxmayaraq, tətbiq olunan nəzarət Eldar Həsənov üçün də qanun idi. Lakin o, belə bir məqamlarda nə isə düşünərək, qəlbində var-gəl edirdi. Az ötmüş, sakitcə, heç nə baş verməmiş kimi, nədənsə ayağa qalxdı. Otağı tərk etmək istədi. Lakin qarşısını kəsən əlisilahlı, yekəpər OMON-çu:

- Olmaz! - deyə onun üstünə təpindi.

Bu təzyiqin qarşısında ustad müqavimət göstərən Eldar Həsənov quru bir səmimiyyətlə:

- Dəhlizə çıxıram... ayaqyoluna. - dedi.

OMON-çu dinmədi. Və qeyri-ixtiyari çəkilib ona yol verdi.

Otaqdan çıxıb etirafına uyğun istiqamət götürən Həsənov qarşı tini burulub sola çöndü. Ayaqyolunun dəhlizinə ehmalca daxil olaraq, kranların birini açıb sadəcə, əllərini islatdı. Sonra isə çölə çıxıb ürkək baxışlarla dəhlizə nəzər yetirdi. Kimsənin olmadığını gördükdə, köksünü yandıran məqsədini həyata keçirməyə can atdı. Daxili bir çırıntı içində tələskən bir nömrə yığdı:

- Eşidirəm!

- Eldar Həsənovdur. Prokurorluq mühasirədədir. - fikrini yenicə bitirmişdi ki, dəhlizin yuxarı hissəsinə kiminsə gəldiyini hiss etdi. Və mobili cəld qapayıb, üst-başına süni tərzdə əl gəzdirərək kabinetə doğru üz tutdu.

Davam edən gərgin vəziyyətdə kiçik bir dəyişiklik edilmişdi. Belə ki, "əsir alınan girovlar" baş prokurorun otağından Eldar Həsənovun kabinetinə köçürülmüşdü. Əli Ömərov isə öz yerində tək qalmışdı. Bu zaman bir şans əldə edən baş prokuror cəld, arxa şkafın künc-görünməz hissəsində gizlətdiyi, prezidentlə birbaşa əlaqə aparatını çıxardı və zəng etdi.

Rövşən Cavadov daxili bir həyəcan içində prokurorluğa daxil olanda gözlərinə inanmaq istəmədi. Şahidi olduğu viranəlik onu dəhşətə gətirdi. Və bu talançılıq ona heç də yad deyildi. Çünkü, belə qəlb sökən ağrıları o, hələ erməni kabusunun 1988-1993-cü illər arası zəbt etdiyi Qarabağ sitəmlərində artıq yaşamışdı.

Rövşən Cavadov baş prokurorun otağına daxil olanda daha dəhşətli bir mənzərə ilə qarşılaşdı. O, Əli Ömərovu döyülmüş halda görüb şok vəziyyətinə düşdü. Nə edəcəyini bilə-bilmədi. Sadəcə, mat-mat baxa qaldı. Bu zaman, elə bilcadugər kimi Mahir Cavadov yoxdan peyda oldu. Qapıdan çox sakitcə içəri daxil olub qardaşının diqqəti yönündə ayaq saxladı.

- Vidiş, brat? - dedi - Bunlar hamısı yaramazdır!

Rövşən Cavadov dinmədi. Düşdürü vəziyyətin ağırlığından çıxmak heç də asan deyildi. Lakin belə çox da çəkmədi. Çətinliklə də olsa, əsəbqarışlıq bir təmkinlə qardaşına boylandı. Və:

- Sən, - dedi, - heç bilirsən nə etmişən?

Mahir Cavadov heç nə olmamış kimi:

- Nə etmişəm bəyəm?.. Yoxsa bunlara haqq qazandırmaq fikrindəsən?!

Rövşən Cavadov dinmədi. Elə bil ehtiyac da bilmədi. Çünkü nəyi, necə etiraf etməyə haqqı çatmadı. Lakin bircə fikri açıqlamağı bacardı. Dişlərini əsəbdən bir-birinə sıxıb qəzəbli piçilti ilə:

- Bu, özbaşınalıqdır!

Artıq gecə idi. Cavadov qardaşları öz məkanlarına çəkilsələr də, lakin kabus gecələrin gərginlikləri səngimək bilmirdi. OMON sərkərdəsi yolunu davam etdirməkdə idi.

ANS-PLYUS "AZADLIQ" RADIOSTANSİYASI

Rövşən Cavadovun niyyəti daşa dəymışdı. Buna görə heç özündə-sözündə deyildi. Altın Karamanoğlunun uğursuz elçiliyi onu tamam dəyişdirmişdi. Elə bil, əvvəlki insandan əsər-əlamət qalmamışdı.

Zamanın gündəm axarını izləyən mətbuat adamları yenə əsas hədəfə Rövşən Cavadovu götürmüştülər. AMON gecələrinin vahiməli burulğanında onu qeyri-adi bir imtahana çəkmişdilər.

Telemətbuat rinqi, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan və son zamanlar açıq-aşkar üsyana qalxan AMON liderini heç də narahat etmirdi. İstənilən vaxt onlara informasiya verməyə hazır olurdu. Həmçinin, belə bir zaman keçidində də. Və vaxtın, imkanın gərgin olmasına baxmayaraq, növbəti ilk görüşü ANS telekompaniyası və "Azadlıq" xarici radiostansiyasının masası oldu.

Aradan xeyli ötüb keçmiş, söhbət yekunlaşmaq üzrə idi. Rövşən Cavadov çox sakit, təmkinli görünə də, lakin gözündəki həddi bilinməyən qeyri-adi narahatlığı çox açıq şəkildə hiss olunurdu. Belə ki, dişləri altında aram-aram sıxdığı alt dodağını sağa-sola dartır, bəzən də müəmmalı, sərt baxışlarını kənar edib məchul bir nöqtəyə dikərək, öz aləmində nəyisə yamanca asıb-kəsirdi. Lakin qarşıya çıxan hər bir suala çox sərbəst və böyük əminliklə cavab verirdi.

- Bilirsiz, mən yenə deyirəm. Mən qan tökmək istəmirəm.
- Bəs niyə hökumətin istefasını tələb edirsiz?
- Çünkü onlar idarə edə bilmirlər.
- Prezident də?..

Rövşən Cavadov birdən-birə dinə bilmədi. Nədənsə, çox dərin bir tərəddüdə qapıldı. Lakin belə çox da çəkmədi. O, kəskin bir əsəblə:

- Bəli! - dedi - Çünkü ölkəni idarə etməyə qadir olan insan olmalıdır.

- Özünüz kimi?..

Bu gözlənilməz sualdan Rövşən Cavadov yaman çəşdi, elə bil. Sonra isə çox sadəcə:

- Niyə də yox?! - dedi.

AMON lideri sözünü yenicə bitirmiş, birdən zəng çalındı. O, dəstəyi soyuqqanlı tərzdə götürərək:

- Eşidirəm! - dedi.

- İslər necə gedir?

- Qaydasında.

- Çəkinmək söhbəti olmasın, çox xərcləyərik, çox götürərik! - Bu, Azərbaycan dövlətinin baş naziri Surət Hüseynov idi.

Rövşən Cavadov dinmədi. Və telefon susdu. Araya düşən ani sükutdan sonra ortaya çox qəribə sual atıldı.

- Prezident sizin yolunuzu qəbul etməsə?.. - Bu, "Azadlıq" xarici radiostansiyanın xüsusi müxbiri Elmira Axundova idi.

Rövşən Cavadov soyuq baxışlarını məchul bir nöqtəyə dikərək, sanki piçilti ilə:

- Edəcək! - dedi, - Mütləq edəcək! - və sonra isə qətiyyətlə ayağa qalxdı: - Hələlik! - deyə, soldakı qapıya doğru üz tutub kabinetin tərk etdi.

Müsahibənin 2-ci mərhələsi baş tutmadı.

Azərbaycanın yaşadığı AMON gecələri tükənmək bilmirdi. Qurtuluşu təsəvvür etmək belə mümkün deyildi. Qara uçurum çox yaxın və olduqca vahiməli idi. Daxili qarşıdurma camaat arasında heyrətamız dərəcədə qorxuya səbəb olmuşdu. Gecələr qara, vəhşi pişiklərtək dağ-divarlara dırmaşan AMON-çular hər vəchlə hökumət obyektlərini, xüsusilə güc nazirlərini ələ keçirməyə can atırdılar. Bölgələrdə olan qruplaşmış xüsusi dəstələr müxtəlif həmlələrə əl atır, nail ola bilmədikdə olmazın talançılıqlarını edirdilər.

Toranlı gecələrin növbəti zaman keçidində AMON liderinin əmrilə qruplaşmış dəstələr plan üzrə yeni bir həmlə etdilər. Lakin niyyətləri tamam boşça çıxdı.

İşgal etməyə çalışdıqları Qazaxda, Şəkidə, Qubada və bir sıra başqa bölgələrdə məqsədləri boşça çıxmışdı. Bu, onların ilk basqını idi.

Ali Baş Komandan elə bil çəşmişdi. Heç bilmirdi nə, necə etsin. Baş verənləri ağlına heç cürə sığışdırı bilmirdi: "Axı onlar nə istəyir? Məgər Azərbaycanda hökumət qurulmayıb?.. Onlar necə görmək istəyirlər, bu başibələli məmləkəti?! Xüsusilə, AMON başçısı? Axı, Rövşən Cavadov onun seçilən, peşəkar kadridir. Dünən sağlam düşüncəli bir insan idi. Bəs bu gün niyə belə oldu? Məgər onun tutduğu səlahiyyət kiçikdirmi?..

İndi mən neynim, necə hərəkət edim onlara qarşı? Axı, törətdikləri adı hal deyil. Bunlann hesabı çox ağırdır. Onlar heç bir qanun tanımır, törətdiklərini isə hələ də davam etdirirlər. Bunlann axırı necə olacaq? Heç qardaş-qardaşa əl qaldırar? Yox, elə etmək lazımdır ki, nə şış yansın, nə də kabab".

Azərbaycanın qərib toranlığı, bəlkə də dünyanın özünə belə sığışmayan sonsuz kədəri içində tənha qalan Heydər

Əliyev baş vurdugu qəm dəryasından çıxa bilmirdi ki, necə qərar qəbul etsin. Anlar anları əvəz edirdi, çox ağır, üzüntülü. Lakin belə də çox çəkmədi. Və hökm olundu.

Ali Baş Komandan ehmalca pəncərə önündən çəkilib iş stoluna doğru yan aldı. Telefon aparatının önündə durub bir müddət diqqətini ondan çəkmədi. Nə isə aşındı, daşındı və qətiyyətini bir daha saf-çürük edib yanlış olmadığını əmin oldu. Tünd dumana bələnmiş dərin, ağrılı düşüncələrin fövqünə söykənib, sakitcə telefon dəstəyini götürdü.

- Eşidirəm, Cənab Prezident!

- Abid, mən Rövşən Cavadovu bağışlayıram, qayıtsın yoluna. Əfv fərmanı hazırlanıb. Qol çəkirəm. Fərman televiziya vasitəsilə oxunacaq.

16 mart 1995.

- Oldu, Cənab Prezident! - olduqca tələskən: - E... cənab Prezident, mən bunları Rövşən Cavadova çatdırırmı?

Heydər Əliyev:

- Şübhəsiz!

Abid Şərifov:

- Oldu, cənab Prezident!

Gecələrin toranlı vahimələri bitib-tükənmək bilmədi, Ali Baş Komandan humanist hökm çıxarsa da.

Rövşən Cavadov, paytaxtin əsas mövqelərini bürüyən AMON dəstələri içində gəzişir, müntəzəm olaraq qəti tapşırıqlar verirdi. Lakin cinayətkarlığa zorla cəlb edilən günahsız "günahkarlar" elə bil artıq cana doymuşdular. Və AMON-çulardan kimsə qeyri-ixtiyari, çox böyük risk etmiş oldu:

- Komandir, - dedi, - Prezident əfv fərmanı imzalayıb. Hələ gec deyil. Uşaqların çoxu dağlıb.

Rövşən Cavadov ilk öncə cavab vermədi. Lakin sonra kəskin bir qəzəblə:

- Kim istəyir, getsin! - dedi, - Getsin!!!

Beləcə Bakı yenə də vahimə dolu gecələr yaşamağa məcbur oldu. Vəhşi itlər kimi dağ-divarlara dırmaşan AMON-çular istədikləri özbaşınalıqları edir, heç kəsi veclərinə almırıdalar. Tədricən daha tünd xarakter alan mənfi hallar baş alıb getməkdə davam edirdi. Əhali arasında çox heyrətamız şayiələr gəzməkdə idi: Guya uzunhörüklü gənc qızları küçələrdən saçlayıb Şıxova aparır və orada heç bir əxlaqa sığmayan keyf məclisləri qururlarmış. Yaxud da göbək rəqsi bacaran hər bir azərbaycanlı qızı on min manatın ehtiyacı üzündən onların gecələrinə mehman olur, əyləncələrinin daha da dərinləşməsinə çalışırdılar.

Bəli, ana, bacı qeyrəti çəkən bu alovlu "vətənpərvər" AMON kişiləri, kabus gecələrində belə keyf çəkirləmiş.

Artıq ətrafda yaşayan sakinlər AMON-çuların gecə səsküylərinə heç cürə dözə bilmirdilər. Nəhayət ki, ortayaçılı bir qadın məcburən dilə gəldi:

- A bala, - dedi, - zəhmət olmasa, o maqnitofonun səsini al. Axı evdə uşaq yatıb.

Lakin AMON-çular onlara edilən müraciəti veclərinə almadılar. Daha da tonunu yüksək etdilər.

Bu gecə, adı axşamlara bənzəmirdi. Büsbütün zülmətin bağrını parçalamaqda olan məsum uşaqın günahsız hıçqınqlannda, elə bil, dünyanın özünə belə sığmayan ilahi bir

hikmət vardi. Bu qeyri-adi fəryad qardaş qanının tökülməsinin qarşısını almaqdan ötrü bütün bəşərin oyanmasına, üşyanına can atırdı. Uşaq ağlayırdı... gah bəmdən, gah zildən. Hərdən yorulub, üzülüb yuxuya dalındı, lakin az keçməmiş qəfil səksənərək çırpinır, yenə də fəryad edirdi.

Günahsız, toranlı göylər matəm libasına qərq olmuşdu. Üzü qiymətli bəyaz daşlar kimi bərq vururdu. Yerin dərdində çırpanan köksünə aram-aram şəh damlaları süzülürdü. Bəli, dünyaya gənclik, yasəmən qoxulu romantika bəxş edən bəyaz gecələrin məftun, milyon-milyon ulduzları göz yaşı tökürdü, güney-quzey dərdli, başıbeləli Azərbaycan üçün, elə uşağı tək.

Uşağıın gecələrin dərdli bağrında əks-səda olunan yanğılı harayında qəribə bir səsin qəlb yandıran kəlmələri də dalğa-dalğa eşidilməkdə idi: "Geri çəkilmək yoxdur, biz qalib gələcəyik. Qalibiyyətdən sonra isə sizin hamınıza qəhrəmanlıqlar veriləcək!"

Bəli, bu, kamil düşüncə qabiliyyəti olan hər bir insanda, əlbəttə, ikrah hissi oyadırdı. Demək, qardaş qırğını hesabına yüksək rütbəyə nail olmaq?! Bu, dəhşət idi! Və daha qorxunc ifadələr: - "İki istiqamətdə irəliləyin!"

Əlbəttə, bu hökmün sahibi AMON lideri Rövşən Cavadov idi. Lakin, onun atdığı qəti addımlarının kor-koranə olduğunu aydın dərk edən AMON-çu yenə böyük risklə:

- Komandir, - dedi, - siz yaxşı bilirsiz ki, biz düz hərəkət edirik?

Lakin, Rövşən Cavadov onun sualına heç də məhəl qoymadı. Daha amansız bir hökmlə:

- Əmri yerinə yetirin! - dedi.

Ratsiya vasitəsilə ordunu hakimiyyət uğrunda qəti yürüşə səfərbər edən Rövşən Cavadov bircə an belə otağından -

DİN-dəki səlahiyyət kabinetindən kənarlaşmırıldı. Qardaşı Mahir Cavadov isə onun kölgəsində bitib qalmışdı. Aralanmaq bilmirdi. Amma buna baxmayaraq, onların münasibətlərində çox qəribə bir korlaşma yaranmağa başlamışdı. Belə ki, anlaşılmaz bağlı kodlar ətrafında çox ciddi mübahisələr edir, birinin dediyi o birinin boğazından heç cürə keçmirdi. Bundan yaman əsəbləşən Rövşən Cavadov Mahirin üstünə təpinir, qışkırtı, bağırı ilə öz istəyini daha çox önə çəkirdi.

Bakı... yenə iç-in-için ağlayırdı. Dəhşətli toranlıqlar içində. Elə bil, düz-dünyada tək-tənha qalmışdı, məsum, yetim bir uşaq tək. Bağrında şivən qoparan harayı gecələri daha heyrətamız, daha vahiməli edirdi. Tək Bakı deyil, bütün Azərbaycan ağlayırdı. Elə bil, kimi isə haraylayırdı. Kimi isə... bu dəli hicqırıqlarla:

Tenha ömür yaşayanda,
Şu möhnəte alışanda,
Hasretyükü taşıyanda,
Benim gönlüm seni ister.

Adın geçen ecelerde,
Sonu gelmez gecelerde,
Bilsen daha necelerde,
Benim gönlüm seni ister.

Tek kalanda üzüyende,
Sensizlikdən üzüllende,
Göz yaşlanm süzülende,
Benim gönlüm seni isier.

Yollar tamam bağlanmışdı Azərbaycanın üzünə. Başqa çıxış yolu yox idi. Qardaş-qardaşa düşmən kəsilmişdi. Yalnız hakimiyyətə görə. Qəni-qəni min rəhmət Ulu Dədə-Qorquda!

Ata-baba yurdlarından zor-güclə qovulmuş bir milyon iki yüz min məcburi köçkünlü, həmin torpaqlar uğrunda üç yüz iyirmi mindən artıq əlili olan, iyirmi beş min şəhid verən və sonda isə heç nəyə nail olmayıb, 20 faiz torpaqları qonşu Ermənistanın işgalinə məruz qalan Azərbaycan unudulmuşdu. Görəsən, dünya dövlətləri içində Azərbaycan qədər ağır dərdi olan məmləkət varmı?

Yer planetinin hər yerində kədər ağırdır. Lakin ən çox dözülməzi Azərbaycandır: Çünkü burada rəyasətdən ötrü qardaş-qardaşın qanını tökür.

İş otağında keçirdiyi növbəti müşavirədən sonra Heydər Əliyev gəldiyi qəti qərara əsasən, dövlət televiziyasında çıxış etməyə məcbur oldu, canlı. Bu, Azərbaycan xalqına müraciəti idi.

- Hörmətli, əziz xalqım! - dedi və ani susaraq, kədərdən dopdolu, nüfuzlu baxışlanni ekrandan çəkib stolun üstündə, qarşısında bir-birinə çarpzılaşlığı əllərinə dikdi.

Az sonra isə fikrini ağır-ağır davam etdirməyə başladı: - Mən sizinlə görüşmək istəyirəm. Sizlərin hamınızı Azadlıq meydanına dəvət edirəm. - ani susaraq sonra: - Bu ağır gündə! - dedi. - Və sizi bir daha əmin edirəm ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində dayanmış və dayanacağam da. Bu prinsipdə heç bir güzəşt olmayıcaq!

Gecənin nəhayətsiz dərinliklərində narın bir bəyazlıq vardi. Bu, oloduqca heyrətamız idi. Çünkü o, səhərin əlamətindən xəbər verirdi. Demək, Günəş doğacaq?! Yəni kabus gecələrinin sonu olacaq?!

Zülmətin vahiməli bağıri içində heyrətamız bir varlıq bərqərar olmuşdu. Buna şahid kəsilməmək mümkün deyildi. Nə qədər əzəmətli, nə qədər dərdli. Keşməkeşli tale yollarında köynəyinin yaxasını cıran, saçını yolan, başının örپəyini şəhid övladlarına kəfən edən və beləliklə, yenə sabaha böyük bir ümidlə, tükənməz həsrətlə boyunan. İnanan... yenə də! Bəli, bu, Azərbaycan Xalqıdır. Güney-quzey dərdli Xalq!

Toranlı gecədə küçələr boyu dəniz tək dalğalanan izdiham insan hafızəsində yeni era açmaqdə idi. Bəli, yeni tarix. Bu, qan yaddaşdır. Heç bir zaman unudulmayan!

Bu inkaredilməz, hədsiz dəyəri olan tarixi salnamənin canlı yazılarına dərin-dərin diqqət edən Heydər Əliyev, bəlkə də, daha düşünməyi də ehtiyac bilmədi. İş otağının geniş aynalı pəncərəsi önündə durub iqamətgahı önündəki izdihamı seyr etdikcə qəlbi dağa dönürdü, gizlicə. Bəli, onun könlü xalqı yaman istəyirdi, bu gecə. Dərdinə şərik, dayaq üçün.

Sonu gəlməz gecələrdə, Mənim könlüm səni islər.

23 avqust 1993-cü il

Hörmətli həmvətənlər! Bacılar və qardaşlar! Bu gün mən sizə müraciət etmək məqsədilə sizinlə görüşə gəlmişəm və bəzi məsələlər haqqında mülahizələrimi, fikirlərimi sizə çatdırmaq istəyirəm.

Azərbaycan Xalqı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ağır günlər keçirirlər, həyatımız son dərəcə gərgin vəziyyətdədir. Bu gərginlik iyul ayının əvvəlindən başlamış proseslərlə müəyyən qədər bağlıdır və ondan sonra həmin prosesləri normal hala salmaq üçün mühüm tədbirlər görüləməsinə baxmayaraq, bu proseslər hələ də tamamilə ləğv olunmayıbdır və gərginlik davam edir.

Azərbaycan Respublikası beş ildən artıqdır ki, Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qalıbdır. Azərbaycan xalqı öz torpağını öz Vətənini qorumaq üçün müharibə aparır, vuruşur, döyüşür. Təəssüf ki, sizə məlum olan səbəblərdən bu döyüslərdə bizim qələbəmiz hələ ki, mümkün olmayıb və Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının bir qismi işgal olunubdur. Son vaxtlarda bəzi yaşayış məntəqələrimizi, qəsəbələrimizi itirmişik, yeni-yeni ailələr qaçqın düşüb, insanlar qaçqın düşüb və bu da respublikada olan gərgin ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirib.

Mən bu çıxışimdə heç də cəbhədə vəziyyət, yəni Ermənistanla Azərbaycan arasında olan müharibə vəziyyəti haqqında geniş danışmaq istəmirəm, ona təhlil vermək istəmirəm, bu barədə əvvəlki çıxışlarımızda və Milli Məclisin iclaslarında bəzi sözlər deyilibdir. Təəssüflər olsun ki, son vaxtlar bizim ordu hissələri torpaqlarımızı layiqincə qoruya bilmirlər və cürbəcür təxribatçı qrupların xalqa, millətə, dövlətə xəyanəti nəticəsində bəzi yaşayış məntəqələrimiz əldən getmişdir. Təkrar edirəm, bu məsələni təhlil etmək istəmirəm. Sadəcə olaraq, bir-iki kəlmə ilə sizə bildirmək istəyirəm ki, son dövrdə torpaqlarımızın müdafiəsindəki məglubiyyətlər heç də Azərbaycan xalqının acizliyindən, yaxud da ki, bizim döyüşçülərin vuruşmaq qabiliyyətinin olmamasından irəli gəlmir. Bunun daha dərin səbəbləri var.

Bir neçə gün bundan öncə, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında təhlükəli vəziyyət yarandığı zaman, ümumiyyətlə, o bölgədə əhali arasında böyük həyəcan hissi olunduğu üçün biz müşavirə keçirdik. O bölgəyə Azərbaycan Respublikasının rəhbər vəzifəli şəxslərini göndərdik. Baş nazirin birinci müavini Vahid Əhmədov, baş nazirin müavini Abbas Abbasov, nazirlər, xalq deputatları, başqa məsul işçilər, inzibati orqanların işçiləri yerdə vəziyyətlə tanış olandan sonra aydın oldu ki, bizim bu məglubiyyətlərimiz, bu bölgədə yaranan ağır vəziyyət birinci növbədə daxildəki təxribatların nəticəsidir.

Məsələn, biz dünən müşavirə keçirirdik. Elə bu gecə oradan gələn bizim vəzifəli şəxslər məlumat verdilər ki, Cəbrayıl rayonunda camaatı haya-küyə salıb qorxudub qaçırdan, təxribat edən yalnız və yalnız oranın icra başçısı və onun ətrafında olan layiqsız adamlardır. Onlar şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün, öz şəxsi çirkin mənafelərini həyata keçirmək üçün xalqı da bədbəxt eləməyə, torpağı da, yaşıdlıları dədə-baba yurdunu da dağıtmaga hazır olan adamlardır. Oradan mənə xəbər verirlər ki, bir batalyon döyüşdən çıxır, çünki bu, hansısa Əlisoyun batalyonudur. Xalq Cəhbəsinin bir batalyon çıxır, deyirlər ki, bu, Rəhim Qaziyevin batalyonudur, müharibə eləmək istəmir; bir batalyon çıxır, deyir bu, nə bilim filankəsin batalyonudur, müharibə eləmək istəmir. Hərəsi bir tərəfə qaçır və bu əli silahsız, müharibəyə hazır olmayan sakinlər isə, əlbəttə ki, vətənidən ayrılmak istəmir, torpağından, evindən-eşiyindən ayrılmak istəmirlər, amma rəhbərlərin bu təxribatı nəticəsində haya-küyə düşürlər, qorxurlar, qaçırlar.

Belə hadisə Füzuli rayonunda da olmuşdur. Oranın əvvəlki icra hakimi keçmiş, sonra bu proseslər vaxtı kimin

tərəfindən, hansı qüvvələr tərəfindən, guya ki, hansı hərbi hissələr tərəfindənsə gətirilib ora icra hakimi qoyulmuş, o da çox cirkin işlər görmüş və bunlar da Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında vəziyyəti həddindən artıq gərginləşdirmişdir. Dünən xəbər verdilər ki, guya Füzuli rayonu Ermənistən qoşunları tərəfindən işğal olunubdur. Ondan bir gün qabaq belə məlumat gəlirdi ki, Ermənistən silahlı qüvvələri ora daxil olurlar.

Mən sizə açıq bildirmək istəyirəm ki, son vaxtlar daxilişimizdə olan bu təxribatlar nəticəsində, orduda olan bəzi pozğuntular nəticəsində kəndlərimizin, şəhərlərimizin əldən getməsi ilə, yaxud bunun təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq biz Ermənistən rəhbərliyi ilə bilavasitə əlaqə saxlamışıq və ayın 23-nə qədər, yəni bax, bu günə qədər atəşin kəsilməsi və danışqlar aparılması məsələsini irəli sürmüşük. Bəli, biz bu yola getmişik və mən hesab edirəm ki, düzgün eləmişik. Çünkü insanlarımız qırılır, kəndlərimiz dağılır, içimizdə olan təxribatçılar öz cirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün xalqa, millətə, torpağa xəyanət edirlər. Biz danışqlar aparıb müəyyən bir sazişə gəlməyi qərara almışıq. Ancaq bu dövrə yenə də içimizdə təxribatlar baş verir.

Dünən mən Ermənistən prezidenti Levon Ter-Petrosyanla telefonla daha iki dəfə danışmışam. Təəssüf ki, onun verdiyi və bizim sonra yoxlatdığımız məlumata görə, biz, atəşin dayandırılması, sülh danışqları aparılması haqqında saziş əldə etdiyimiz halda, Ağcabədi tərəfdən bir batalyon Lənkəranda peyda olmuş. Özbaşına özünü hərbi komandan təyin etmiş Əlikram tərəfindən oraya göndərilmiş bir batalyon - heç kəsin göstərişi olmadan o tərəfə hücum edib, əldə olunmuş saziş pozubdur. Hücum nəticəsində bir neçə nəfər həlak olub və 50-yə qədər əsir düşüb və heç bir

müsbat nəticə əldə olunmamışdır. Əksinə, məglubiyyət olub, nəticədə o tərəfə əsas verilib ki, bizi günahlandırsın ki, biz əldə olunan saziş pozmuşuq - özümüz atəşin dayandırılmasını istəmişik, özümüz də atəsi davam etdiririk.

Bax, belə özbaşınlıq bizim ən böyük bələlərimizdə bividir. Ona görə də respublikada vəziyyət həddindən artıq gərgindir və gərginləşməkdədir. Ancaq bu gərginliyin səbəbi təkcə cəbhədə olan vəziyyət deyil. Orada böyük təxribatlar gedib və bu məsələlər şübhəsiz ki, Milli Məclisdə müzakirə olunacaq, açılacaqdır. Mən xalqa söz vermişəm və bu gün də xalqın qarşısında deyirəm ki, heç bir şey gizlədilməyəcəkdir. Çünkü indiyə qədər bu beş il ərzində hər bir siyasi qüvvə, hər bir hakim öz fəaliyyətsizliyini, necə deyərlər, örtbasdır etmək üçün, öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün xalqdan çox şeyi gizlədiblər. Mən hər şeyi açacağam. Qoy xalq hər şeyi bilsin. Əgər xalqın mənə inamı varsa - mən minlərlə teleqramlar alıram, on minlərlə teleqramlar və məktublar alıram ki, xalq mənə ümidi bəsləyir - əgər doğrudan da belə inam varsa, bu gün mən bir daha sizin qarşınızda çıxış edib deyirəm - xalq hər şeyi bilməlidir. Hamısı bilinəcəkdir.

Milli Məclisin avqust ayının 16-17-də keçirilmiş iclaslarında xalq çox şeyi bildi. Biz canlı yayım vasitəsilə xalqa bilavasitə bildirdik nə var, nə yox, fikirlərimiz nədir, nə edirik. Ancaq məni bu gün buraya - Azadlıq meydanına gəlməyə məcbur edən təkcə bu deyil və hətta tamamilə bu deyil. Son vaxtlar Azərbaycanın Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarında baş verənlər qanuna zidd, konstitusiyaya zidd hərəkətlərdir və onların çox ağır nəticələridir. Bu barədə geniş danışmağın əhəmiyyəti yoxdur. Çünkü avqust ayının 16-da və 17-də

Milli Məclisin iclaslarında bu məsələ artıq müzakirə olundu və əhali, xalq, Azərbaycanın bütün vətəndaşları bu məsələnin nədən başlandığını, bu proseslərin nə cür şisib yoğunladığını və nə üçün bu dərəcəyə gəldiyini bildilər və bunun günahkarlarını da bildilər.

Bu məsələlərə qayıtmaq, vaxtinizi almaq istəmirəm. Ancaq biz bu məsələni ətraflı müzakirə etdik. Yadınıza salmaq istəyirəm ki, Milli Məclisin iclasında və ondan bir gün qabaq Ali Sovetdə keçirilən geniş müşavirədə Lənkəran və onun ətrafindakı rayonlardan olan nümayəndələr, Azərbaycan ziyalıları, məclis üzvləri, xalq deputatları bizə və o cümlədən şəxsən mənə irad tutdular ki, nə üçün bu nalayıq hərəkətlərə, Azərbaycanı parçalamaq, dağıtmak cəhdlərinə indiyə qədər lazımı qiymət verilməyib, laqeyd münasibət göstərilib və bunların qarşısı alınmayıbdır. Mən o vaxt izah etdim və indi bir daha demək istəmirəm: Biz sadəcə olaraq bir tərəfdən məsəleyə səbirlə yanaşdıq, təmkinlə yanaşdıq, hesab etdik ki, bu rayonlarda olan hörmətli adamlarımız, ağsaqqallarımız, ziyalılarımız bu qeyri-qanuni, çirkin hallara yol verməyəcəklər, məsələləri özləri həll edəcəklər. Bizim problemlərimiz, xüsusən Qarabağ bölgəsində, Ermənistanla həmsərhəd olan yerlərdə Azərbaycan torpaqlarını müdafiə etmək problemləri və başqa problemlərimiz onsuz da bizim üçün bəsdir. Hesab etdik ki, o problemlər yerində həll olunar. Eyni zamanda o vaxtlar baş nazir Surət Hüseynov söz verdi ki, bu məsələləri həll eləyəcək. Biz də ona ümid bəslədik və çox səbir etdik, çox təmkinlə yanaşdıq.

Ancaq bunların heç biri nəticə vermədiyindən avqust ayının 16-da və 17-də bu məsələni Milli Məclisin iclasında ətraflı, müfəssəl müzakirə etdik və müvafiq qərar qəbul etdik. Bizdə olan məlumatlara görə, bizə gələn məktublara və

teleqramlara görə, ictimai rəyin öyrənilməsinə görə bu qərar xalq tərəfindən tam yüksək dərəcədə bəyənilib müdafiə olunur, o cümlədən Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonları əhalisinin demək olar ki, 99 faizi bu qərarımıza tərəfdar çıxıb müdafiə edib və hətta bunu gecikmiş bir qərar kimi qəbul edibdir. Ancaq gecikmiş olsa da, belə bir qərarın qəbul olunması bu rayonlarda əhalidə böyük bir siyasi fəallığa səbəb olub və əhali doğrudan da görüb ki, Azərbaycanın dövlət rəhbər orqanları belə cinayətkar, qeyri-qanuni, konstitusiyaya zidd olan hərəkətlərə yol vermək fikrində deyil və bundan sonra da yol verməyəcəklər.

Biz belə güman etdik ki, bu qərar qəbul ediləndən sonra həyata keçirilməlidir. Sizə çatdırı bilərəm ki, o rayonlardan bizə gələn məlumatlar bunu tam aydınlığı ilə göstərir ki, bu qərar bir tərəfdən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanıb, ikinci tərəfdən o rayonların əhalisində böyük siyasi-ictimai fəallıq mövqeyi yaradıbdır. Eyni zamanda Əlikram Hümbətov və onun ətrafində olan bir qrup quldur dəstəsi bizim bu qərardan çox qorxub, çəkinib və müəyyən qədər öz fəaliyyətini dayandırıb.

Təəssüflər olsun ki, bir müddətdən sonra orada vəziyyət yenə də dəyişməyə başladı. Bu dəyişmənin də səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, avqust ayının 18-dən 19- na keçən gecə baş nazir Surət Hüseynov Gəncədə bir müşavirə aparmış, orada bir çox rayonların icra hakimiyyəti başçıları, nazirlər, respublikanın başqa rəhbər şəxsləri iştirak etmiş və ora Əlikram da dəvət olunmuşdur. Milli Məclisin qərarının həyata keçirilməsi Surət Hüseynova tapşırılmışdı və özü təklif vermişdi ki, bunu mənə həvalə edin, mən həyata keçirərəm. Mən güman etdim ki, Gəncədə Surət Hüseynovla Əlikram

arasında görüşlərdən sonra bu qərarın həyata keçirilməsi təmin olunacaqdır və ola bilər ki, biz bu problemlə qurtaraq və bu problem artıq bizi narahat etməsin. Təəssüflər olsun ki, Gəncədə keçirilən müşavirədən sonra Əlikram Hümbətov Lənkərana qayıdır yenidən bu çirkin fəaliyyətini davam etdirməyə başlayıbdır. Yerli televiziya ilə Milli Məclisin qərarının əleyhinə çıxış edib, onun ləğv olunmasını tələb edib və guya Gəncənin və bir neçə başqa regionların onlarla həmrəy olduğunu, onun bu hərəkətlərinə bəraət qazandırıldığını bildirib və deyib ki, biz bu işimizi davam etdirəcəyik. Talış-Muğan Respublikası yaranacaqdır. Biz Məclisi saymırıq, onun qərarlarını qəbul etmirik və Milli Məclisin qərarları ləğv olunmalıdır.

Bu, yerli əhalini hiddətə gətirir. Yerli əhali tərəfindən Milli Məclisə, Azərbaycanın rəhbərliyinə müraciətlər olmuşdur. Ona görə də srağagün gecə bu məsələni müzakirə etdik və belə fikrə gəldik ki, baş nazir Surət Hüseynova tapşırılsın, - o, indi Gəncədədir, - bu işə ciddi yanaşın və Milli Məclisin verdiyi tapşırığı yerinə yetirsin, nəhayət, Əlikramın və onun quldur dəstəsinin bu cinayətkar hərəkətlərinin qarşısını alsın. Eyni zamanda biz o bölgədən olan deputatların, vəzifəli adamların bir qrupuna göstəriş verdik ki, bu rayonlara getsinlər. Həmin rayonlarda camaat artıqayağa qalxmışdır. Adamlar Əlikram Hümbətovun bu çirkin hərəkətlərinə dözə bilmirlər. Həmin deputatlara və vəzifəli adamlara tapşırıq ki, oraya gedib xalqla bir yerdə olsunlar ki, iğtişaşa, toqquşmaya yol verilməsin. Eyni zamanda öz imkanlarından istifadə edib Əlikram Hümbətovu bir daha qanuna dəvət etsinlər, onun ətrafında olan adamlara bir daha başa salsınlar ki, bu qanunsuz hərəkətlərdən əl çəkmək lazımdır, xalqı parçalamasınlar.

Əlikram Hümbətovun bu qeyri-qanuni hərəkətləri, təkcə həmin rayonlarda sakitliyin pozulması demək deyil. Təəssüf ki, Milli Məclisin qərarında qeyd edildiyi kimi, bir müddət bundan əvvəl keçmiş müdafiə naziri Rəhim Qaziyevin çirkin və satqın hərəkətləri nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin böyük bir hissəsi, heç bir hərbi səlahiyyəti, hərbi hazırlığı olmayan Əlikram Hümbətovun ixtiyarına verilmişdir. O indi bu hərbi hissələrin hakimi olmuşdur.

Biz bəzi vəzifəli şəxslərlə, o cümlədən baş nazir Surət Hüseynovla da danışanda deyirlər ki, filan yerdə Hümbətovun briqadası vuruşur, filan yerə Hümbətovun briqadası getdi. Mən soruşuram, əcəba, bu Hümbətov kimdir, hansı sərkərdədir? Məgər bu hərbi hissələr Hümbətova babasından, yaxud ulu babasından qalmışdır? Müharibə getdiyi bir vaxtda Azərbaycanın hərbi hissələri parçalanmışdır, ayrı-ayrı quldur dəstələrinə, o cümlədən ən böyük bir hissəsi Əlikram kimi quldura, caniyə verilmişdir. İndi onun nazi ilə oynamaq lazımdır? Bəziləri kimi, onun o tərəfinə, bu tərəfinə keçmək lazımdır ki, Əlikram Hümbətov istəsə hissəsinin birini Ermənistanla döyüş bölgəsinə göndərəcəkdir, istəməsə göndərməyəcəkdir? Əlikram Hümbətova bir söz deyilsə, o bu hissələri saxlayacaqdır? Bu ki, dövlətçilik olmadı. Bu, qanun olmadı.

Demək, burada ayrı-ayrı quldur dəstələri hərəkət edirlər. Mən isə dövlət adamı kimi, xalq tərəfindən, Milli Məclis tərəfindən mənə verilən səlahiyyətə görə, indi Azərbaycanın dövlət başçısı vəzifəsini yerinə yetirən adam kimi, belə şəylerə, şübhəsiz, dözə bilmərəm. Ona görə də mən prinsipial mövqeyimi Milli Məclisə də bildirmişəm, sonra ayrı-ayrı müşavirələrdə də demişəm. Baş nazir Surət Hüseynovla danışqlarımızda da dəfələrlə bildirmişəm və ondan tələb etmi-

şəm ki, Milli Məclisin qərarını yerinə yetirsin, bu məsələlərə düzgün münasibət bəsləsin.

Ona görə də biz son nəticəyə gəlib çıxdıq ki, Milli Məclisin qərarı yerinə yetirilməlidir. Ancaq yerlərdə buna imkan vermirlər. Xalq ayağa qalxmışdır, öz etirazını bildirir. Bu da təbiidir. Onlar əliyalın, silahsız, dinclik, əmin-amanlıq istəyən adamlardır. Lakin Əlikram Hümbətov dövlətə, xalqa məxsus olan silahlı dəstələri əlinə keçirmişdir, bir qrup adamı əlində oyunçağa çevirmişdir. Xalqa qarşı təcavüz edir, kimi istəyir tutur, kimi istəyir atır. Onun adamları qanunsuz olaraq tutması, onlara təzyiq göstərməsi Milli Məclisin qərarında əksini tapmışdır.

Son günlər o nə etmişdir? İki gün bundan əvvəl xəbər gəlir ki, Əlikram Hümbətov öz dəstəsi ilə İrana səfər etmək istəyir. Hansı səlahiyyətlə, nə üçün? Kim onu dəvət etmişdir? Mən dünən İran hökumətinə xəbərdarlıq etdim ki, belə bir quldurun sərhədi keçib İrana getməyə ixtiyarı yoxdur. Onlar bildirdilər ki, buna heç vaxt yol verməzlər. Ancaq Əlikram Hümbətov buna nail olmaq üçün Lənkəran rayonunun polis rəisini həbs edir ki, sərhədi keçmək üçün ona sənəd versin. Başqa adamları da həbs etmişdir.

Bütün bunlar xalqın nifrətinə, etirazına səbəb olur. Dünən Lənkəran şəhərində izdihamlı mitinq olmuşdur. Lənkəran saknləri Əlikramın bu çirkin hərəkətlərinə etirazlarını bildirmiş və tələb etmişlər ki, onlardan el çəksin. Astarada və Cəlilabadda da mitinqlər olmuşdur. Əhali mitinqlərdə öz sözünü demək istəyir. Bəs Əlikram nə etmişdir? Bir tərəfdən silah işlətməyə çalışmış, o biri tərəfdən dünən lənkəranlıları bir daha təhqir etmiş, onları aldatmaq üçün, guya içərisində cənaza olan tabut göttirmişdir ki, camaat dəfn mərasiminə getsin. Lakin xalq bunu duymuş, onun arxasında

getməmişdir. Adamlar mitinqi davam etdirərək çıxışlarında Əlikramı satqın, xəyanətkar adlandırmışlar. Lakin Əlikram Hümbətov yenə də öz əməllərini davam etdirir.

Məni buraya gəlməyə Lənkərandan alınmış həyəcanlı məlumatlar vadar etmişdir. Məlumat isə belədir: xalq tələb edir ki, Əlikram Hümbətov nəinki öz çirkin hərəkətlərindən əl çəksin, hətta orqanları tərəfindən təcrid olunsun. O isə meydana toplaşmış silahsız adamlara, adi vətəndaşlara qarşı silah işlətmişdir, atəş açmışdır. Beləliklə də, camaati qorxutmaq istəmişdir.

Ancaq o, xalqın iradəsi, gücü qarşısında dura bilməmişdir, qaçıb başqa yerlərdə öz dəstəsini düzəltmişdir və yenə də xalqa hücum etmək istəyir. Lakin xalq öz iradəsini bildirmişdir və indi Lənkəran icra hakimiyyətində xalqın nümayəndələri oturur, xalq tərəfindən irəli çəkilmiş və bizim təsdiq etdiyimiz Dilruba Camalova bu gün mənim fermanımla Lənkəran Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı təyin edilmişdir. O, iş yerində oturmuşdur, xalq onun ətrafindadir və onu müdafiə edir.

Lakin çox gərgin vəziyyət yaranmışdır. Bizə gələn məlumatlara görə, Əlikram Hümbətovun yalan vədlərinə, fırıldaqlarına, avanturasına uyan və onun dəstələrində olan adamların əksəriyyəti ondan imtina etmişdir, onun əmr verməsinə baxmayaraq, əsgərlərin və zabitlərin əksəriyyəti atəş açmaqdan boyun qaçırmış və onu tərk etmişdir. Onun Pribi, Lənkəranda olan hissələri onu tərk etmişlər. Mənə indi verilən məlumatata görə, Əlikram Hümbətov göstəriş verib ki, Ağcabədi tərəfdə guya onun tabeliyində olan hissələr geri çəkilsinlər. Beləliklə, onlar mənə təzyiq göstərmək isteyirlər: görürsünüz, belə hallar bu işə gətirib çıxarı. Mən o adamlara dedim və bu gün xalqın qarşısında da bildirirəm:

vətənimizi Əlikram Hümbətov kimi canilərin, quldurların yolu ilə müdafiə etməməliyik. Mən belə hesab edirəm ki, bölgələrdə vuruşan əsgərlərin, zabitlərin hamısı Azərbaycan xalqının mətin oğullarıdır. Onlar Azərbaycan Ordusunun əsgər və zabitləridir. Azərbaycan dövlətini müdafiə edirlər, Azərbaycan Respublikasının torpaqlarını qoruyurlar.

Ona görə də bu bəhanələri gətirib yenə də Əlikram Hümbətova bəzi şəraitlər yaratmaq istəyən adamlara bu gün xalq qarşısında cavab verirəm. Güman edirəm və tam əminəm ki, Əlikram Hümbətovun fikirlərini ola bilsin ki, ancaq onun ətrafındakı mafioz qruplar bölüşdürür. Heç kəs bu fikirlərlə həmrəy ola, onun arxasınca gedə bilməz. Heç bir ağıllı adam o cür avantürist, cani, vətəninə xəyanət edən adamın arxasınca gedə bilməz. Rəhim Qaziyev kimi adamlar və başqa havadarlar onu əllərində alət etmişlər. Mən bunu Milli Məclisdə dedim Azərbaycanı parçalamaq istəyən xarici və daxili düşmənlərimiz Əlikram Hümbətovu alətə çevirmişlər. O, bunun icraçısıdır. Ancaq onun ətrafında olan adamların tam əksəriyyəti sağlam adamlardır. Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Azərbaycana sədaqətlə xidmət etməlidirlər və bu, onların borcudur.

Mən birinci növbədə hərbi hissədə qulluq edən əsgərlərə müraciət edirəm: milliyyətindən, siyasi mənsubiyətindən, dilindən asılı olmayaraq siz, Azərbaycanın vətəndaşlarısınız. Əlikram Hümbətov Azərbaycan xalqına xəyanət etmiş adamdır. Güman edirəm ki, orduda olan bütün əsgərlərimiz, zabitlərimiz, könüllülərimiz mənim sözlərimi eşidirlər və onlar şübhəsiz ki, belə avantüradan, bu cür firildaqcılardan uzaq olacaqlar. Cəbhədə komandanlıq edən, Lənkəran bölgəsindən olan general Zaur Rzayev dünən də, bu gün də telefonla zəng edib şəxsən bildirmişdir ki, o özü və tabeli-

yindəki bütün qoşunlar, o cümlədən Lənkəran bölgəsində olan əsgərlər Əlikram Hümbətovun bu xəyanətkar hərəkətlərini pisləyirlər, etirazlarını bildirirlər və bəyan edirlər ki, onlar cəbhədə Azərbaycan torpağını, Azərbaycanı qoruyurlar və bundan sonra da mətanətlə qoruyacaqlar. Mən həm Zaur Rzayevə, həm də cəbhədəki bütün əsgərlərimizə, zabitlərimizə minnətdarlığımı bildirirəm və əminəm ki, onlar heç vaxt Əlikram Hümbətov kimi avantüristlərin hərəkətlərinə uymayacaqlar.

Bayaq dediyim kimi, onun ətrafında olan, indi Lənkəranda, Cəlilabadda, Astaradakı hərbi hissələrdə qulluq edən adamların əksəriyyəti ondan imtina etmişdir. Mən həmin zabitlərə, əsgərlərə müraciət etmək istəyirəm. Onlara bildirmək istəyirəm ki, gözlərini açınlar, ayılsınlar, ağı qaradan seçə bilsinlər. Bilsinlər ki, onlar üçün, birinci növbədə vətən, əziz torpaq, Azərbaycanın dövlətçiliyi, milli birliyimiz lazımdır. Əlikram Hümbətov isə bütün bu məfhumların əleyhinə çıxan adamdır. Ona havadarlıq edən, onu dəstəkləyən adamlar da təəssüf ki, bu yola düşmüşlər.

Ona görə də mən həmin bölgədə olan bütün əsgərlərə və zabitlərə müraciət edirəm və elə bilirəm ki, onlar bu gün mənim səsimi eşidirlər. Onlara atalıq qayışı ilə müraciət edirəm, Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi müraciət edirəm ki, Əlikram Hümbətovun bu avantürist, firildaqcı hərəkətlərindən əl çəksinlər. Biz onların hamısını doğma övladımız kimi qəbul edirik. Onların hamısını bağrıma basıram. Hamısı Azərbaycanın bayrağı altında, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaşaması və möhkəmlənməsi uğrunda çalışmalıdır, döyüşməlidir, öz cəsarətlərini göstərməlidir.

Əlikram Hümbətov və onun ətrafındakı mafioz dəstələr öz cirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün bir məsələ or-

taya atmışlar: guya "Talış Respublikası" yaratmaq isteyirlər. Bilirsiniz, bizim Azərbaycan vahid Azərbaycandır. Onun vətəndaşlarının hamısı eyni hüquqlara malikdir. İn-diyədək Azərbaycanda heç vaxt talış-azərbaycanlı, türk və sair söhbəti olmamışdır. Bu, süni surətdə ortaya atılmış şeydir. Talış köklü olan adamların hamısı azərbaycanlı kimi, Azərbaycanın ləyaqətli vətəndaşları kimi yüz illərlə Azərbaycanın vahid ailəsində yaşamışlar, birləşmişlər bir-birinə qovuşmuşlar. Onları bir-birindən ayırmak olmaz. Bu, əti dırnaqdan ayırmaga bərabərdir. Ayrı-ayrı avantüristlərdən savayı buna heç kəs yol verməz. Ona görə də, şəxsən mənim talış köklü adamların hamısına həmişə böyük hörmətim olub, o bölgənin adamlarına şəxsən mən, nəinki mən, bütün Azərbaycan rəhbərliyi böyük hörmət və rəğbətlə, qayğı ilə yanaşmışlıq və bundan sonra da bu, davam edəcəkdir.

Bizim birliyimizi heç kəs poza bilməz, bizi bir-birimizdən heç kəs ayıra bilməz. Əlikram kimi şəxslər talış köklü adamlar üçün təhqirdir və kim onu özünə bir rəhbər kimi, yaxud lider kimi qəbul edirsə, o özünü mənəvi cəhətdən, siyasi, milli cəhətdən təhqir edir. Belələri varsa, onlar da ayılmalıdırlar və məsələləri özləri aşadıraq bütün bu çirkin işlərdən uzaqlaşmalıdır. Nəinki uzaqlaşmalı, həm də etiraz səslərini ucaltmalıdır, həmin adamları təcrid etməlidirlər, Azərbaycanın birliyinə kömək etməlidirlər.

İndi Lənkəranda gərgin vəziyyət yaranmışdır, həm də təkcə Lənkəranda yox, ətraf rayonlarda da. Sizə məlumat verdim ki, orada xalq ayağa qalxıb. Əlikram Hümbətov atəş açsa da, silah işlətsə də xalqın gücü qarşısında dayana bilməmişdir. Qaçıb kənarda qüvvə toplayır. Yəni yenə xalqa təcavüz etmək istəyir.

Mən ən əvvəl Əlikram Hümbətovu və onun ətrafında olan adamları xəbərdar edirəm: əgər onlar belə cinayətkar hərəkətlərini bundan sonra da davam etdirsələr, gələcəkdə daha böyük cəzaya məhkum ediləcəklər. Əgər onlar bu hərəkətlərindən əl çəksələr, bizim bağışlamaq üçün böyük ürəyimiz var. Mən bunu bildirirəm.

Eyni zamanda Lənkəran, Astara, Lerik, Yardımlı, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının əhalisinə müraciət edirəm: ayağa qalxin, öz insanlıq mənliyinizi göstərin, vətəndaşlıq mənliyinizi göstərin, namusunuzu, şərəfinizi qoruyun, Azərbaycanın bütövlüyünü qoruyun, Azərbaycan dövlətini qoruyun. Mən həyatım boyu çox imtahanlardan çıxmış adamam. Bu gün tam qətiyyətlə deyirəm ki, xalqın gücü qarşısında heç bir silah üstün gələ bilməz. Xalqın iradəsini heç vaxt, heç bir silahla qırmaq olmaz.

Ona görə mən də xalqa müraciət edirəm, həmin rayonların əhalisinə, onların ağsaqqallarına, ziyalılarına müraciət edirəm. Demək istəyirəm ki, ayağa qalxin, belə cinayətkarlara, belə xainlərə, xalqı, dövləti parçalamaq istəyən adamlara qarşı öz qüdrətinizi göstərin, cəsarətinizi göstərin və bölgədə əmin-amanlıq yaradın.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarına müraciət edirəm: bizimlə həmrəy olduqlarını bildirsinlər, respublika rəhbərliyinin bu qanuni, ədalətli hərəkətlərinə qoşulsunlar. Şübhəsiz ki, mən heç kimi bir-biri ilə davaya, toqquşmaya, vuruşmaya dəvət etmirəm. Mən həmişə sülh tərəfdarı olmuşam. Bu gün də sülh tərəfdarıyam. Hətta Ermənistanla gedən bu ağır müharibəni də indi sülhə qurtarmaq tərəfdarıyam. Ona görə də mən sizi vuruşmağa, toqquşmağa deyil, sadəcə olaraq vətəndaşlıq mövqeyinizi bildirməyə dəvət edirəm. İnsanlıq mənəviyyatını, insanlıq

şərəfini bildirməyə dəvət edirəm. Güman edirəm ki, xalqımızın əksəriyyətində bu keyfiyyətləritməmişdir, qalır və xalq bunu göstərəcəkdir.

Fürsətdən istifadə edib bir-iki məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Son vaxtlar Azərbaycanda cürbəcür şayıələr yayılır. Bu barədə öz fikrimi avqustun 16-17-də Milli Məclisin iclaslarında demişəm. Şayıə yayırlar ki, guya burada təxribatlar hazırlanır, dövlət çəvrilişi olacaq. Gah deyirlər ki, Əlikram, Mütəllibov və Mütəllibovun Bakıda olan silahlı qüvvələri ilə çəvriliş edəcəklər. Gah deyirlər ki, bu yaxınlarda naməlum səbəblərə görə buraya bir çox hərbi hissələr gəlib dolmuşdur, onlar hərbi çəvriliş edəcəklər. Guya Xalq Cəbhəsi yenidən çəvriliş edəcək və sairə. Mən xəbərdarlıq etmək istəyirəm, xalqı agah etmək istəyirəm.

Bəli, Azərbaycanın bu ağır dövründə, daxili sabitliyin pozulduğu bir dövrdə öz şəxsi məqsədlərini güdən Rəhim Qaziyev kimi və ona bənzər ayrı-ayrı adamlar, şübhəsiz ki, cürbəcür çirkin hərəkətlərə əl atmaq cəhdindədirler və bunu edə bilərlər. Ayrı-ayrı qruplar öz şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün belə hərəkətlər edə bilərlər.

Ancaq mən belə hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı, Bakının əhalisi bütün bu hərəkətlərə qarşı öz etirazını, nifrətini bildirəcək və Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyacaq, belə hərəkətlər baş verərsə, ona layiqli cavab verəcəklər.

Mən bəzi adamlara demişəm, şəxsən mənim heç bir silahım yoxdur: nə topum, nə tapançam, nə də avtomatım var. Mənim idrakım var, iradəm var və xalq mənə ümid bəsləyirsə, xalq mənə bu səlahiyyəti vermişdir, xalqı bu ağır vəziyyətdən çıxarmağı öz öhdəmə götürmişəmsə, güman edirəm ki, xalq məni müdafiə edəcəkdir. Ona görə də nə çəvrilişdən qorxuram, nə mənə qarşı terror aktları hazırlayan qüvvələrdən

qorxuram. Heç bir şeydən qorxmuram. Demişəm və indi də deyirəm: həyatımın bundan sonraki hissəsini xalqa bağışlamışam. Xalq onu harada kəsərsə, orada da kəsiləcəkdir. Mən həyatımı xalqın sərəncamına vermİŞəM. Hər dəqiqə, hər saat, gecə-gündüz xalqa xidmət edirəm. Heç bir qüvvəyə xidmət etmirəm, heç bir qüvvə də mənə təzyiq edə bilməz.

Həmin o "Lənkəran amilini" saxlayan adamlar açıqca deyiblər ki, bunu Heydər Əliyevə təzyiq göstərmək üçün saxlamışıq. Başqa qüvvələr açıqca deyirlər ki, bunu Heydər Əliyevə təzyiq göstərmək üçün etmişik. Nə bilim Mütəllibov haqqında şayıə yayanlar, onun orada-buradakı silahlı dəstələri, Mütəllibovu hakimiyyətə gətirmək istəyənlər Heydər Əliyevə təzyiq etmək üçün, onu devirmək üçün etmişlər. Heç kim məni devirə bilməz. Mən bunu xalqım qarşısında deyirəm. Mən xalqın iradəsini yerinə yetirirəm. Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini müdafiə edirəm. Bu yolda heç kəs məni sindirə bilməz, çəkindirə bilməz, heç kəs də qorxuda bilməz.

Ancaq söhbət təkcə məndən getmir. Mən bir şəxsəm, bir insanam. Ola bilər ki, mən olmayım. İndi söhbət Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyindən, Azərbaycanın müqəddəratından gedir. Lakin ayrı-ayrı qruplar Azərbaycan Respublikasının müqəddəratını hərraca qoymuşlarsa və bundan sonra da qoymaq istəyirlərsə, mən buna yol verməyəcəm. Bundan ötrü imkanlarım var. Ona görə də bütün həmvətənlərə müraciət edirəm. Azərbaycanın bütün vətəndaşlarına, bütün siyasi qüvvələrinə, siyasi partiyalara müraciət edirəm.

İndi Azərbaycan Respublikası üçün, Azərbaycanın dövlətçiliyi üçün birlik, milli həmrəylilik, milli birlik, vətəndaş birliyi hava, su kimi lazımdır. Biz gərək torpaqlarımızı müdafiə edək, gərək işgal olunmuş torpaqlarımızı geri qaytaraq. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edək. Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlayaqq. Ona görə də aramızda olan

ayrı-ayrı şəxsi mənafə gübən qüvvələrə xəbərdarlıq edirəm: bütün bu işlərindən əl çəksinlər, bunların heç bir nəticəsi olmayıacaq, onlar heç nəyə nail ola bilməyəcəklər. Çünkü xalq artıq ayılmışdır, ayağa, qalxmışdır. Xalqın gücünün qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz. Mən də xalqın gücünə arxalanıram. Əgər xalq məni bu gün lazımlı bilməsə, sabah getməyə hazırlam. Ancaq mənə gələn məlumatlara görə, xalq mənə ümidi bəsləyir. Mən də bu ümidi doğrultmaq üçün həyatımın qalan hissəsini xalqa bağışlamışam və ona qurban verməyə hazırlam.

Mən bu sözləri sizə çatdırmağı özümə borc bildim. Lənkəranın və onun ətrafında olan rayonların əhalisinə bir daha müraciət edirəm, onları mətin olmağa, cəsur olmağa, vətəndaş mövqelərini müdafiə etməyə və Əlikram kimi cinayətkarları təcrid etməyə çağırıram. Öz hakimiyyətlərini özləri qurşunlar. Bayaq dediyim kimi, Lənkəranda icra hakimiyyətinin başçısı təyin olunmuşdur. Lənkəran camaatını onu müdafiə etməyə, işləmək üçün ona şərait yaratmağa çağırıram. Bu gün bütün başqa rayonlara da icra hakimiyyətinin başçıları təyin olunacaqdır. Onları da müdafiə etməyə, işləmək üçün şərait yaratmağa çağırıram.

Bir daha bütün xalqa müraciət edərək bu ağır günümüzdə ondan səbir, təmkin və ağıllı addımlar gözləyirəm. Azərbaycan xalqına bu ağır günlərdə səbir arzulayıram, Azərbaycan vətəndaşlarına sevgimi, məhəbbətimi bildirirəm. Bir daha demək istəyirəm ki, mənə göstərilən etimadı doğrultmağa çalışacağam. Sizinlə birlikdəyəm. Azərbaycan Respublikası yaşayacaq, müstəqil dövlət kimi inkişaf edəcək. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunacaq, onun daxilində milli həmrəylik, qardaşlıq təmin olunacaqdır.

Sağ olun, diqqətinizə görə minnətdaram!

Azərbaycanda cərəyan edən xoşagelməz hadisələr bütün dünya telemətbuatının diqqətini özünə cəlb etmişdir.

“Nezavisimaya qazeta”nın müxbirinə müsahibə:

- Heydər Əliyeviç, prezident Elçibəyə etimat haqqında referendum keçirilməsinə dair qərar qəbul edilib. Görünür, hadisələrin inkişafının iki variantı mümkündür. Ona etimat göstərilməsə, üç aydan sonra yeni prezident seçkiləri keçiriləcək. Bəs cənab Elçibəy referendumda qalib gəlsə, onda bu, nəyə gətirib çıxaracaq?

- Bildiyiniz kimi, mən Bakıya onunla əlaqədar qayıtmışam ki, Gəncədə törədilmiş qanlı hadisələrdən sonra Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərlərinin hamısı, Elçibəyin özü də mənə müraciət etdilər. Mən bir neçə gün razılıq vermedim, lakin nəhayət, qərara aldım ki, respublika olduqca ağır vəziyyətdədir. Artıq səhbət vətəndaş mühəribəsindən gedir. Əbülfəz Elçibəyin son vaxtlar tutduğu əməllər nəticəsində Ali Sovetin iclaslarında dəfələrlə məsələ qaldırıldı ki, prezident Konstitusiyani pozmuşdur, parlamentin onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq hüququ var. O, səlahiyyətə malik deyildir. Amma öz prezident vəzifəsindən istifadə edir. Mən bu məsələnin səsə qoyulmasından hər dəfə yayınmışam. Məni düz başa düşün, axı prezident Elçibəy xalq tərəfindən seçilib, hərcənd indi daha sübuta yetirilib ki, seçkilər saxtalaşdırılmışdı...

Daha olan olub, keçən keçib. Buna görə də real vəziyyəti nəzərə alaraq və demokratik prinsipləri əsas tutaraq, onun taleyini xalq özü həll etməlidir. Mən məsələ qaldırdım ki, referendum keçirilsin. Çünkü əgər o, xalq tərəfindən seçilibsə, onda qoy xalq da ona öz münasibətini bildirsin. Bəs bu

münasibət necə ola bilər? Son vaxtlar Azərbaycanda nələr baş verdiyini nəzərə alsaq, onda görərik ki, münasibətin necə olacağı bəri başdan məlumdur.

- Deməli, yaxın vaxtlarda Azərbaycanda yeni prezident seçkiləri keçiriləcək?

- Konstitusiyaya görə, əgər Azərbaycan prezidentinin səlahiyyətləri Ali Sovetin sədrinə verilibsə, bu halda o, həmin səlahiyyətləri üç aydan artıq icra edə bilməz. Deməli, seçkilər keçirilə bilər.

- Amma Azərbaycan prezidentinin vəzifəsini tamam ləğv etmək təklifi də var?

- Bəli, belə əhvali-ruhiyyə var. Mən hesab edirəm ki, bu qeyri-məqbuldur. Azərbaycanda prezident də olmalıdır, prezident idarə formaları da. Bu fikri söyləyənlərin özləri prezident vəzifəsinin ləğv edilməsinin bütün nəticələrini başa düşmürələr. Biz parlament idarə formasına hələlik hazır deyilik.

Parlament idarə forması üçün gərək sabit ənənələr olsun. Bu ənənələr isə öz-özünə meydana gəlmir. Dəqiq fəaliyyət proqramları olan güclü qanuniləşdirilmiş partiyalar gərəkdir, onların proqramlarında zamanın şərtləri ilə səsləşən konkret məqsəd və vəzifələr nəzərdə tutulmalıdır.

Keçmişə, parlamentli respublikaların tarixinə ötəri nəzər salsaq, onda yəqin edirik ki, bu proses bir neçə onillik ərzində yol keçmişdir. Siyasi mübarizənin kəşməkəşlərində, qaynaqlarında müxtəlif qüvvələr peydə olmuş, nurlu şəxsiyyətlər, zəkalı siyasi istedadlar meydana çıxmışlar...

Lakin tam dəyərli siyasi partiyaların təşəkkül tapması üçün xeyli vaxt gərək idi. Biz isə çoxpartiyalılıq mərhələsinə yenicə yaxınlaşmışıq, madam ki, söhbət siyasi mənzərədən gedir, onda kəmiyyət göstəriciləri yalnız kənar, qeyri-pesəkar müşahidəçiləri razı sala bilər. Qeyd edim ki, indi

bizdə onlarca partiya var. Onların programları oxşardır, bu partiyaların başında elə adamlar dururlar ki, onlar öz əqidə və baxışlarına görə bir-birindən çox az fərqlənilirlər. Parlaq liderlər yoxdur, hər halda hələlik yoxdur. Bu partiyalar lazımı sosial bazaya malik deyildirlər və əslində, hamısı da ibtidai siyasi modelə yaxındır. Buna görə də bu gün bizim şəraitdə əsl parlament idarə forması barədə düşünmək özünü aldatmağa bərabərdir. Bu, siyasetin ən adi əsaslarını faktik olaraq bilməmək deməkdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz məsələyə dair öz axırıncı dəliliyi gətirim: siyasi partiyalar geniş təbəqələrin mənafelərini əks etdirməli, onların fəaliyyətinin strategiya və taktikasının mahiyyətini, heç olmasa, yaxın perspektivi təmin etməlidir. Bunu isə bizim partiyaların timsalında, təəssüflər olsun, müşahidə etmirik...

- Siz son dövrün Azərbaycan rəhbərlərindən birinci olaraq təhlükəli siyasi addım ataraq, Dağlıq Qarabağ Respublikasının hakimiyyət orqanlan ilə birbaşa dialoqa başladınız, hesab edirsinizmi ki, bu, erməni - azərbaycanlı münaqişəsini dinciliklə aradan qaldırmaq üçün son imkandır?

- Mən Bakıya qayıdan kimi, hərbi əməliyyatların real vəziyyətini obyektiv şəkildə araşdıraraq, bu məsələnin həllinin dinc yollarını axtarıb tapmağa çalışdım. ABŞ, Rusiya və Türkiyə sülh təşəbbüsü irəli sürmüdürlər, işgal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən erməni silahlı birləşmələrinin çıxarılması haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 nömrəli qətnaməsi qəbul olunmuşdu. 1992-ci ilin martından ATƏM-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Minsk konfransı fəaliyyət göstərir, lakin bu təşkilatın imkanlarından istifadə etmək məsələsi ilə Azərbaycanda heç vaxt indiki kimi belə fəal məşğul olmamışlar. Mən Minsk konfransının sədri

cənab Mario Raffaelli ilə görüşdüm. O, Azərbaycanda olmuş və konkret surətdə yəqin etmişdir ki, indiki Azərbaycan rəhbərləri bu məsələnin dincliklə həllinə dair planı qətiyyətlə həyata keçirir. Qoşunların münaqişə zonasından çıxarılması üçün ATƏM-in nümayəndə heyətinin nəzərdə tutduğu plan və təqvimini, həm Azərbaycan, həm də Ermənistən rəhbərliyi bəyənmişdir. Amma bilirsınız, Dağlıq Qarabağda kı qüvvələr bu plan və təqvimin əleyhinə çıxdılar və Mario Raffaelli də kimlərin əngəl törətdiyini, əslində aydınlaşdırıldı.

ATƏM nümayəndləri qayıtdıqdan sonra nəticə çıxarıb, məsələyə yekun vurdular. Mən bu nümayəndə heyətinin obyektivliyindən razıyam. O, BMT-yə geniş məruzə təqdim etmişdir.

Erməni birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş Ağdamdan erməni qoşunlarının təxirə salınmadan çıxarılması haqqında Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərar ağıllı qərar idi. Lakin sonradan məlum oldu ki, Dağlıq Qarabağdakı qüvvələr idarəedilməzdır və Ermənistən rəhbərliyinə tabe olmurlar. Bunu bizə Yerevandan dedilər. Əlbəttə, mən belə uydurma-larla razılaşa bilmərəm, Dağlıq Qarabağ kiçicik bir vilayətdir. Təbiidir ki, o, kənardan kömək edilməsəydi, 7 milyonluq respublikaya müqavimət göstərmək iqtidarında olmazdı. Lakin bütün dünya bilməlidir ki, biz bundan sonra müharibə etmək istəmirik, buna görə də Azərbaycan tərəfindən hərbi rəhbərlik erməni birləşmələrinin komandanlığı ilə əlaqə yaratdı. Üç gün müddətinə barışq haqqında razılığa gəldik. Sonra təkrarən danışıqlar apardıq və barışışı daha 7 gün uzatmayı qərara alıq. Biz, bəlkə, bundan sonra da bu yolla getdik.

- Siz inanırsınız ki, bu problemi yaxın gələcəkdə, ümumiyyətlə, həll etmək olar? Bunu ona görə soruşuram ki, təxminən bir il əvvəl prezident Elçibəylə görüş zamanı mən

bu sözləri ondan da eşitmışdım. Demişdi ki, uzağı bir ildən sonra münaqişə aradan qaldılacaq.

- Əbülfəz Elçibəyin hansı mülahizələri əsas tutduğunu söyləmək mənim üçün çətindir. O, belə bəyanatları bir neçə dəfə vermiş və hər dəfə də qəti surətdə əmin edirdi ki, üçcə ayın içində qələbə qazanılacaq. Mən onu qınamıram. Çünkü onun nə dövlət fəaliyyəti, nə də siyasi fəaliyyət sahəsində azca belə təcrübəsi yox idi. Odur ki, özünün ölçüb-biçilməmiş, götür-qoy edilməmiş əməllerinin bəhrəsini görməli olur.

Parlamentin iclasında mənim seçilməyim məsələsi həll edilərkən soruşurlar ki, mən Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına nə kimi təminat verə bilərəm. Aydın cavab verib dedim: mən peyğəmbər deyiləm və heç bir təminat vermirəm və heç nə vəd etmirəm. Məsələ olduqca mürəkkəbdir və əgər onu beş il ərzində nəinki həll edə bilməmiş, əksinə, son həddədək ağırlaşdırılmışdırsa, indi onun həllinin qeyri-adi yollarından danışmaq ən azı sadəlövhələkdir. Bununla yanaşı qeyd edim ki, hərbi əməliyyatların bundan sonra da aparılması münaqişədə iştirak edən tərəflərin hamısı üçün daha dəhşətli faciəyə gətirib çıxaracaqlar. Buna görə də inanıram ki, xalqların müdrikliyi, nəhayət, öz bəhrəsini verəcəkdir.

- Belə düşünürəm ki, hətta Naxçıvanda olduqda da, siz bu münaqişədə Rusyanın rolunu izləyirdiniz. Rusyanın hərəkətləri sizi qane edirmi?

- Mən Naxçıvanda da hər bir konkret bəyanat vermirdim. Demişəm və deyirəm ki, bu strateji məsələdir: Azərbaycanın Rusiya ilə normal, dostluq əlaqələri olmalıdır. Amma son vaxtlar bu münasibətlər şəxsən məni razı salmır. Bu, böyük bir siyasi səhvdir ki, hər şeydə günahı Rusyanın, əvvəlcə

sovət Rusiyasının, sonra da indiki Rusyanın üstünə yixirdilər, heç də həmişə hər şey normal olmamışdı, eləcə də Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrdə Rusyanın tutduğu mövqe də. Lakin mən bunu bütünlükə Rusiyaya aid etməzdəm. Zənnimcə, burada ayrı-ayrı adamların və ya müəyyən strukturların münasibətindən danışmaq olar. Buna görə də əlbəttə, problemlər var, ola bilsin, iddialar da var. Buna baxmayaraq, ümidi varam ki, Rusiya indi ABŞ və Türkiyə ilə birlikdə Qarabağ probleminin dincliklə həllinə ürəkdən çalışır. Burada, Azərbaycanda belə bir fikir yayılıb ki, Rusiya birtərəfli mövqe tutur. Mən isə dövlət məsuliyyəti daşıyan bir şəxs kimi deyirəm: biz köhnə anlaşılmazlıqları xatırlayıb üzə vurmaqdansa, mehriban, qarşılıqlı münasibətlər üçün imkanlar aramalıyıq.

- Siz artıq neçə dəfə təəssüflə söyləmişiniz ki, Azərbaycandan çoxlu rus gedib və gəlir...

- Ömrümün əsas hissəsi Azərbaycanda keçib, Azərbaycan öz çoxmillətliliyi ilə səciyyəvidir. Bugünkü Azərbaycan isə XIX əsrдə təşəkkül tapmış Azərbaycana oxşayır, yəni son illərdə milli tərkibdə güclü dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusən 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən sonra, rusdilli əhalinin köçhaköçü də məhz onda başladı. Mən bunu normal hal sayıram. Bütün sivilizasiyalı ölkələr çoxmillətlidir. Rusdilli əhalinin olması Azərbaycan üçün və onun gələcəyi üçün olduqca mühüm amildir. Bir çox azərbaycanlılar rus dilində təhsil almış, öz övladlarına bu dildə oxumağa imkan yaratmışlar. Mən öz millətimi və öz xalqımı sevirəm, amma bir çox xalqların nümayəndələri ilə ünsiyyət zamanı rus dilindən istifadə etmişəm. Bu isə mənə yalnız fayda gətirmişdir.

Mən çalışacağam ki, ruslar, ukraynalılar, yəhudilər və başqa millətlərin nümayəndələri buradan köçüb getməsinlər, adamlar özlərini azad və rahat hiss etsinlər. Azərbaycanın bütün vətəndaşları bərabər hüquqlara malik olmalıdır. Yoxsa elə düşünürsünüz ki, son illərin hadisələri ilə əlaqədar köçüb getməyə məcbur olmuş şəxslərin Azərbaycana qayıtması problemi məni narahat etmir? Biz bunun üzərində fikirləşirik. Çətinlik ondadır ki, bizdə çoxlu qaçqın var - ermənilər Ağdamı işgal etdikdən sonra qaçqınların sayı daha 200 min nəfər artmışdır. Lakin mənə elə gəlir ki, əgər biz müharibəni qurtarsaq, əgər adamlar daimi yaşayış yerlərinə qayıtmağa başlasalar, onda rahat nəfəs alarıq və çox dərd-sərimizi, vaxtı çatmış problemlərimizi həll edə bilərik. Çoxları öz torpağına qayıtmak həsrətindədir, nisgillidir, adamlar qurub-yaratmaq eşiqliyə yanırlar.

- Rusiyada, Ukraynada, Qazaxistanda çoxlan indiki dövlətlər birliyinə nisbətən daha möhkəm ittifaq yaradılmasına tərəfdardılar. Siz bu problemə necə baxırsınız?

- Suveren respublikaların yaranması obyektiv tarixi prosesdir. Yalnız Xalq Cəbhəsi adamların beyninə yeritməyə çalışırdı ki, Azərbaycanın müstəqilliyinə məhz o, nail olmuşdur. Bu, doğru deyildir. Bu prosesi dayandırmaq çətin ki, mümkün idi. Lakin bunların hamısını, əlbəttə, ağırsız-acısız, sivilizasiyalı yolla - münaqışəlsiz, qan tökülmədən həyata keçirmək olardı. Hər hansı yeni ittifaq haqqında ideya həmçinin köhnəlməyibdir. Biz, məsələn, əgər keçmiş Sovet İttifaqından danişırıqsa, o bolşeviklərin iradəsi ilə yaranmışdı. Həmin ittifaqın əsas təşəbbüsçüsü Rusiya olmuşdur. Amma Ukrayna, Belorusiya və tərkibində üç respublika, o cümlədən də Azərbaycan olan Zaqqafqaziya fəal rol oynamışdır. Bununla əlaqədar mən belə bir nöqteyi-nəzərə tə-

rəfdaram: hər cür ittifaqlar, bloklar barəsində az düşünmək, az danışmaq lazımdır. Gərək bacardığın qədər çalışıb qonşularla itirilmiş əlaqələrin bərpa edilməsinə nail olasan. Tam müstəqillik, əsl suverenlik barədə heç bir şürə, bəyannamə istər böyük, istərsə də kiçik xalqların real tələbatını əvəz edə bilməz, harada ki, tamhüquqlu, qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasına cəhd göstərilir, orada hər şey çox sadə bir model-mehriban qonşuluq münasibətləri əsasında həll edilir.

- Rusiyada, elə burada, Bakıda da eşitdim ki, son vaxtlar Azərbaycan İrana və Türkiyəyə güclü meyil göstərir, din birliyi amili az qala milli birlik amili kimi qəbul edilmişdir...

- Hər dövlətin öz xarici siyaseti var. Milli xüsusiyyətlər, din - bunlar da əhəmiyyətli amillərdir. Şəxsən mən milli hissərlə dini hissələri qarşıdırımadım. Bu kateqoriyalar heç də hər cəhətdən oxşar deyildir, hərçənd əksər hallarda onları bəziləri az qala eyniləşdirməyə çalışırlar.

Bir vaxtlar bütün Qərb, elə Şərq də sovet xalqlarının hamısına ən böyük şər kimi baxırdılar, səbəb də onların, Allaha "inanmaması" idi. Bəs indi, adamlar, xalqlar Allaha, dinə üz tutduqları vaxtla necədir, onlar yenə də günahkardırlar?.. Sonra təməlçilik niyyətləri və sair təhlükəli meyillər barəsində söhbətlərin əksəriyyəti mənə uydurma kimi görünür... O ki qaldı milli xüsusiyyətlərə, burada hətta səthi etnoqrafiq bilik, zənnimcə, hər şeyi ətraflı şəkildə izah edir. Türk və Azərbaycan dilləri qohum dillərdir, elə bunun özü də yaxınlığın labüdüyüünü qabaqcadan müəyyənləşdirir. İranda on milyonlarla azərbaycanlı yaşayır. Məgər bu amillər iki böyük ölkə ilə yaxınlığın olmasını zərurətə əvvirmirmi?

Daha bir məsələ barəsində - yetmiş ildən artıq bir müddət-də biz öz cənub qonşularımızdan, demək olar, tamamilə ayrı düşmüsdük, indi, birləşmə, integrasiya əhvali-ruhiyyəsi bütün dünyaya hakim kəsildiyi bir vaxtda nəyə görə də bizim qonşularla normal münasibətlərimiz olmasın? (Axı bu münasibətlər başqa dövlətlərə heç bir ziyan gətirə bilməz.) Mən bizim münasibətlərimizi nəzərdə tuturam... Azərbaycanı Türkiyə və İranla qədim tarix birləşdirir. Lakin, təxminən 200 il Azərbaycan Rusyanın tərkibində olmuşdur. Bu isə dərin iz buraxmışdır. Azərbaycanın həm Rusiya, həm Türkiyə, həm də digər dövlətlərlə yaxşı dostluq münasibətləri olmalıdır. Misal üçün, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Türk-mənistanda çoxlu azərbaycanlı yaşayır. Rusiyada onlar təqribən 2 milyon nəfərdir. Onların sayı Şimali Qafqazda xüsusilə daha çoxdur. Bütün bunlar ona dəlalətdir ki, son dərəcədə ağıllı xarici siyaset yeritmək lazımdır. Rusyanın Qafqaz bölgəsində həmişə mənafeyi olmuşdur. Azərbaycan Rusiya ilə sıx əlaqələr saxladığı dövrlərdə çox şey qazanmışdır. Rusyanın mədəni təsiri ilə milli mədəniyyətimizin vəhdəti Azərbaycanda çox maraqlı sintez əmələ gətirmişdir. Rusiya ilə normal münasibətlər bərpa edilməlidir. Əlbəttə, bütün dünyaya olduqca güclü təsir göstərən ABŞ və digər böyük ölkələrlə də normal münasibətlər yaradılmalıdır. Əgər Rusiya kimi böyük bir dövlət ABŞ-in mənafeləri ilə hesablaşırsa, onda Azərbaycan kimi kiçik ölkələr bu mənafeləri, sözsüz, nəzərə almalıdır. Dünya siyaseti sadə bir iş deyildir...

- Müsahibəni qurtararaq, bir daha Azərbaycanın daxili siyasetinə qayıdırıram. Müxalifət, Xalq Cəbhəsi hadisələrin inkişafından razı deyildirlər. Bəs təyin edilmiş referendum nəticəsində və ya referendumdan sonra onlar Konstitusiyaya zidd hər hansı tədbirlərə əl atsalar, onda necə?

- Mən bunu istisna etmirəm.
- Belə isə, onda necə hərəkət edəcəksiniz?
- Yeri gəlmışkən, onlar artıq buna əl atmışlar. Əbülfəz Elçibəy apreldə fövqəladə vəziyyət elan etmişdir. Sonra onu yenidən iki ay müddətinə uzatmışdır. Bu cəbhədə şəraitlə və daxili siyasi vəziyyətlə bağlı idi. Lakin Gəncə hadisələri başlıdıqda, Xalq Cəbhəsinin özü qanunu pozmağa və mitinqlər toplamağa başladı, doğrudur, mitinqlərə az adam gəlirdi - onlara, bir qayda olaraq, ən çox iki-üç min adam toplaşırdı. Elçibəy qaçıb aradan çıxdıqdan sonra Xalq Cəbhəsi tərəfdarlarını öz iqamətgahının qarşısına toplayaraq mitinq keçirdi. Hüquq-mühafizə orqanlarımız fövqəladə vəziyyət haqqında qanunu əsas tutaraq asayışı pozanlara qarşı sərt tədbirlər görülməsinə təkidlə çalışırdılar. Amma mən buna mane oldum, hətta televiziya icazəsiz keçirilən mitinqdən reportaj göstərdi. AXC əvvəlki şöhrətə malik deyil və məsələ də əsla mitinqlərdə deyildir. Onun üzvlərində çoxlu silah var. Onlar bax, bununla vəziyyəti mürəkkəblaşdırıb bilərlər.
- Yaxın vaxtlarda Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət necə olacaq, daha doğrusu, hökumət necə hərəkət edəcək?
- İqtisadiyyat son dərəcə bərbad vəziyyətdədir. Zavod və fabrikların əksəriyyəti boş dayanır. Bütöv sahələr böhran içərisindədir, idarəetmə kadrların, texniki kadrların kəskin şəkildə çatışmadığı aydın nəzərə çarpır. Halbuki vaxt var idi, respublikanın yüksəlşini məhz onlar təmin etmişdilər. İqtisadi əlaqələr qırılmışdır. Biz əslində bütün istiqamətlərdə iş görməliyik. İqtisadi islahatlar mümkün olan yerlərdə həyata keçirilməlidir, onlar lap köklü olsa da. Lakin sağlam haqq-hesab əsasında əvvəlki iqtisadi potensialdan da istifadə etmək vacibdir. Bəd əməllər az tutulubmuş kimi hələ bəzi-

ləri müxtəlif sıçrayış və sürətli irəliləyişdən dəm vurur. Mən bunun əleyhinəyəm: böhranın kor düyüünü yavaş-yavaş açmaq, inkişafın inqilabi yoluna deyil, təkamül yoluna, transformasiya metodikasına keçmək lazımdır... Biz çox tez-tez belə çağrıqlar eşidirik ki, bazar yaradılması sahəsində fəaliyyəti gücləndirmək gərəkdir. Çoxları isə bizim artıq bazar şəraitində olduğumuzdan danışaraq özlərini də çəşbaş salırlar. Mən belə hesab edirəm ki, biz iqtisadi mənada bazara deyil, olsa-olsa adı bazara malik, o da ki çox bəsitdir. Bəs bu adı bazarı iqtisadi bazara necə çevirməli? Bax, məsələ də bundadır. Bax, burada yada salmaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının və əmək bazarlarının infrastrukturlarını, texnologiyaları, vergi sistemlərini ardıcıl surətdə yaratmaq və bir çox digər məsələləri yoluna qoymaq lazımdır. Biz intellektual ehtiyatlar olmadığı təqdirdə də işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyik.

- Sizin bu vəzifədə hər hansı səfəriniz nəzərdə tutulurmu?
- Mən hələ heç nəyi nəzərdə tutmamışam. Yalnız daxili problemlərlə məşğulam. Bir tərəfdən müharibə davam edir, təxminən bir milyon adam öz torpağında qaçqına çevrilmişdir, digər tərəfdən, hüquqi özbaşınalıq baş alıb gedir, qanunsuz yaradılmış silahlı dəstələr var. Bu problemlərin hamısı ilə hesablaşmaq və onların üzərində işləmək gərəkdir. Lakin xalq mənə inanır. Bu isə ən başlıca məsələdir. Buna görə də belə düşünürəm ki, həmvətənlərimin etimadını doğruldacaq və ölkəni sabitliyə gətirib çıxarıcağam.

Söhbəti Vitali Tretjakov aparmışdır.

'Nezavisimaya qazeta'

24 avqust 1993-cü il

"Azərbaycan"

30 avqust 1993-cü il

Taleyinə çox ağır günlər yazılmış Azərbaycanın yeni tarixi yaşantılarında ürəyi yetərincə kədər yüklü olan Heydər Əliyev elə bil çəkdikləri bu acılardan başını alıb TÜRKÜN BÖYÜKLÜYÜNƏ pənah aparmışdı, köksünü yandıranları bir-bir izhar etmək üçün. Heç bilmirdi ömrünün bu çağında qarşılaşdığı Azərbaycan yaralarının hansı tərəfindən başlaşın dinməyə. Amma, bütün gücünü toplayıb sarsılmaz, böyük kamalının zirvəsindən sanki bütün türk dünyasına, bütün bəşərə Azərbaycanın kədərini aram-aram vərəqləməyə başladı.

İstanbulda kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri üçün mətbuat konfransında bəyanat:

11 fevral 1994-cü il

Türkiyəyə səfərimiz sona çatır. Bir-iki saatdan sonra Türkiyədən ayrılaceğiq. Gördüyüümüz işlər haqqında, mənim Türkiyəyə səfərimin məqsədi haqqında sizə məlumat vermək üçün görüşünüzə gəlmişəm.

Bilirsiniz ki, Azərbaycanın prezidenti kimi fevralın 8-də mən Türkiyə Cumhuriyyətinin prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə buraya rəsmi səfərə gəlmişəm. Səfərin məqsədi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələri daha da genişləndirmək və inkişaf etdirməkdir. Bildiyiniz kimi, son illərdə bu əlaqələr sürətlə inkişaf etmişdir. Türkiyə Azərbaycanın istiqlaliyyətini dünyada tanıyan ilk dövlətdir. Türk xalqı ilə Azərbaycan xalqının tarixində, milli ənənələrində, mədəniyyətində çox oxşarlıq var. Dəfələrlə demisik və bu gün də qeyd edə bilərəm ki, hətta biz bir kökdən gələn xalqlarıq. Ona görə də Türkiyə ilə Azərbaycan arasındaki əlaqələrin sıx olması təbii bir haldır. Ancaq biz daim bu əlaqələri daha da inkişaf etdirməyə çalışırıq. Bu məqsədlə də Türkiyə prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəlin dəvətini

qəbul edərək Türkiyəyə gəldim. Mənimlə birlikdə Azərbaycandan böyük bir heyət də gəlmişdir.

Burada dörd gün ərzində görülən işlər mətbuatdan sizə məlumdur. Doğrudur, bəzi qəzetlərə baxanda görürük ki, onlar bu barədə çox az və qısa məlumat verirlər. Ola bilər, bu, Türkiyə mətbuatının xüsusiyyətləridir. Ancaq mən güman edirəm ki, Türkiyə ictimaiyyəti, Türkiyə xalqı bu dörd gün ərzində Azərbaycan prezidentinin səfərindən lazıminca xəbərdardır, bizim görüşlərimiz, danışqıqlarımız ictimaiyyətə məlumdur.

Burada mən Türkiyə prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəllə çox ətraflı, geniş söhbətlər apardım. Türkiyənin baş naziri hörmətli Tansu Çillerlə ətraflı danışqıqlarımız oldu. Türkiyə parlamentinin başçısı hörmətli Hüsaməddin Cindorquila görüşümüz və çox mənalı söhbətlərimiz oldu. Mənim üçün çox mühüm hadisələrdən biri də Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkillərinə xitabən Azərbaycan haqqında, Azərbaycan ilə Türkiyənin əlaqələri haqqında və bu əlaqələrin genişlənməsi üçün Azərbaycan tərəfinin düşüncələri haqqında danışmağıma verilən imkan idi. Mən bu hadisəni yüksək qiymətləndirirəm və Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkilləri qarşısında çıxış etməyimdən çox məmnunam.

Bütün bu danışqıların, görüşlərin çox əhəmiyyətli nəticəsi olmalıdır. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, Türkiyə Cumhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır. Həmin müqavilədə çox əhəmiyyətli müddəalar var və bu sənəd gələcək əlaqələrimizin inkişafı üçün çox dəyərli və gərəkli əsasdır. Bununla yanaşı, biz Türkiyə Cumhuriyyətinin dövlət rəhbərləri ilə, nazirlərlə 16-dək müqavilə və protokol imzaladıq. Həmin sənədlərdə də ayrı-ayrı sahələrdə əlaqələrimizin genişləndiril-

məsi və inkişaf etdirilməsi programı öz əksini tapmışdır. Bizim əsas məqsədimiz əlaqələrimizi daha da çoxtərəfli etmək, daha da genişləndirmək, dərinləşdirməkdir.

Danışıqlarımızda bir problem də olmuşdur. Həmin problem ondan ibarətdir ki, indi Azərbaycan ağır müharibə şəraitində olduğuna görə, Ermənistən silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində torpaqlarının 20 faizini itirdiyinə görə, işgal olunmuş həmin ərazilərdən bir milyondan artıq vətəndaşımız qaçqın düşdüyünə görə, Azərbaycana Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən daha kəsərli, tutarlı yardım göstərilməsini Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərlərindən rica etmişdik. Türkiyə hökuməti bundan əvvəl Azərbaycana 250 milyon dollar kredit vermişdir. Həmin kreditin az bir hissəsindən istifadə olunmuşdur, qalanından da indi istifadə edilməkdədir. Bəzi səbəblərə görə həmin kreditdən istifadə olunmasında çətinliklər yaranmışdır. Bunları aradan qaldırmaq üçün də müvafiq danışıqlar apardıq. Eyni zamanda bizim yeni kreditə ehtiyacımız var. Bir də Azərbaycan əhalisini çörəklə təmin etmək üçün ehtiyatlarımız tükəndiyinə görə və müharibə şəraitində başqa imkanlanmaz olmadığına və yaxud bu imkanlar məhdud olduğuna görə Türkiyənin Azərbaycana pulsuz-parasız taxıl verməsini Türkiyə rəhbərlərindən xahiş etdim.

Məmnuniyyət hissi ilə deyə bilərəm ki, bizə 100 min ton taxıl verilməsi barədə xahişimizə müsbət yanaşılmış, Türkiyənin rəhbərləri həmin xahişin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görüldüyü haqqında bizə məlumat vermişlər. Ümidvaram ki, Azərbaycanın bu dar, çox ağır gündündə Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqına qardaş köməyini əsirgəməyəcəkdir.

Bizim danışıqlanımızda Azərbaycan ilə Türkiyənin xarici siyasət sahəsində də fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi mə-

sələsinə toxunulmuşdur. Hər iki tərəf belə fikrə gəlmüşdir ki, Türkiyə xarici siyasət sahəsində də Azərbaycana kömək edəcək və biz beynəlxalq təşkilatlarla, böyük dövlətlərlə əlaqələrimizdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən bundan sonra da istifadə edə biləcəyik.

Azərbaycan müstəqillik yoluna çıxmış gənc dövlətdir, biz xarici siyasetdə ilk addımlarımızı atırıq. Ona görə də bütün sahələrdə məsləhətlərə ehtiyacımız var və danışıqlarda bu barədə də razılığa gəlmişik.

İndi Azərbaycanın ən ağır problemi ölkəni erməni təcavüzündən xilas etməkdir. Bildiyiniz kimi, Ermənistən altıncı ildir ki, Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz edir. Bunun nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi işgal olunmuş, onun ərazi bütövlüyü pozulmuş, bir milyonadək vətəndaşımız öz yaşayış yerlərindən didərgin düşmüşdür. Onlar Azərbaycanın başqa bölgələrində çox çətin şəraitdə yaşayırlar. Ona görə də Azərbaycanla Ermənistən arasında gedən müharibəyə son qoymaq, respublikamızın ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək məsələsi danışıqlarımızda mühüm yer tutmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının bu sahədə həm diplomatiya yolu ilə gördüyü işlərə, həm də xalqı səfərbər edib torpaqlarımızı qorumaq üçün gördüyü tədbirlərə müsbət qiymət vermişlər. Bu məsələlər ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparmışq və deyə bilərəm ki, mövqelərimiz eynidir.

Ermənistən Azərbaycana təcavüzü misli görünməmiş təcavüzdür. Bəlkə də dünya miqyasında buna bənzər təcavüz olmamışdır. Azərbaycanın əvvəlki dövlət orqanları, ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün lazımi tədbirlər görə bilmədiyindən Ermənistən silahlı qüvvələri öz niy-

yətlərini həyata keçirmiş və qeyd etdiyim kimi, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işgal etmişdir. Biz bu məsələ ilə çox ciddi məşğul oluruq. Çünkü bu, Azərbaycan üçün ən başlıca problemdir. Şübhəsiz ki, biz bu məsələni sülh yolu ilə, danışıqlar vasitəsilə həll etmək istəyirik. Bu baxımdan biz daim Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və başqa beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən ATƏM-in, onun Minsk qrupunun, böyük dövlətlərin imkanlarından istifadə etməyə çalışırıq.

Bildiyiniz kimi, bir müddət öncə Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə və Rusiya Azərbaycanla Ermənistan arasındakı müharibəyə son qoymaq üçün təşəbbüs göstərmişdilər. Azərbaycan tərəfi bu təşəbbüsü bəyənmiş və qəbul etmişdi. Təəssüf ki, bu təşəbbüs də həyata keçirilmədi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işgal etməsi ilə əlaqədar dörd qətnamə qəbul etmişdir. Bu sənədlərin hamisində erməni silahlı qüvvələrinin işgal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb olunur. Ancaq təəssüf ki, Ermənistan Təhlükəsizlik Şurası bu qətnamələrə məhəl qoymamışdır və özünün işgalçılıq siyasetini davam etdirir. ATƏM-in Minsk qrupunun rəhbərləri 1993-cü ilin iyulunda Bakıda olmuş və biz çox danışıqlar aparmışdıq. O vaxt erməni silahlı qüvvələrinin işgal olunmuş Kəlbəcər və Laçın rayonlarından çıxması haqqında protokollar hazırlanmışdı. Biz həmin protokolların həyata keçirilməsinə razılıq verdik. Təəssüf ki, erməni tərəfi bununla razılaşmadı. Hətta ATƏM-in, onun Minsk qrupunun fəaliyyətinə hörmətsizlik edərək, Minsk qrupunun sədri cənab Mario Raffaelli Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ və Ağdam bölgələrinə səfər edib gedəndən bir neçə gün sonra erməni silahlı qüvvələri respublikamızın Ağdam şəhərini işgal etdilər.

Beləliklə, yəqin ki, sizə aydındır: Ermənistan tərəfi məsələni zor ilə, güc ilə həll etmək istəyir. Azərbaycan Respublikasını diz çökdürmək, öz iddialarını həyata keçirmək istəyir. Biz isə beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etməyə çalışırıq. Diplomatiya yoluna daha çox üstünlük veririk. Bunları görən erməni silahlı qüvvələri onları dəstəkləyən xarici qüvvələrin və ayn-ayn qrupların yardımı ilə Azərbaycanın yeni-yeni ərazilərini işgal etməyə çalışırlar.

Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan xalqı öz gücünü, qüdrətini toplamalı idi. Yəni bir halda ki, bizim sülhsevər siyasetimiz nəticə vermir, deməli, döyüş yolu ilə torpaqların azad edilməsinə nail olmalı idik. Bunu əvvəl də etmək lazımdı. Təəssüflər olsun, tam qətiyyətlə demək olar ki, əvvəlki illərdə Azərbaycanda sağlam, bir mərkəzdən idarə olunan və güclü ordu olmamışdır. Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən müharibədə Azərbaycan tərəfi pərakəndəliyə yol vermiş, ayrı-ayrı siyasi qüvvələr, siyasi qruplar dövlət vəzifələrində olarkən yalnız öz siyasetini yeritmiş, bu isə Azərbaycanı zəiflətmış, yaxud da ona qüvvələrini toplamağa imkan verməmişdir. Erməni silahlı qüvvələri isə bu fırsatlarından istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını işgal etməyə başlamışdır. Təsəvvür edin ki, Azərbaycanın bəzi torpaqları işgal olunarkən heç döyüş də getməmişdir. Erməni silahlı qüvvələrinin bir neçə tankının bölgəyə girməsi və daxildə ayrı-ayrı təxribatçı qrupların hay-küy salması nəticəsində adamlar həmin bölgelərdən qaçmışlar.

Məsələn, indi Kəlbəcər bölgəsində ay yarımdır ki, qanlı döyüslər gedir. Azərbaycan ordusu işgal olunmuş Kəlbəcər torpaqlarının bir hissəsini geri almışdır. Ancaq bu, asan başa gəlmir, erməni silahlı qüvvələri güclü müqavimət göstərir-lər. Azərbaycan ordusunun üstünlüyü nəticəsində erməni

qüvvələri böyük itki verərək geri çəkilirlər. Halbuki bir il bundan öncə erməni silahlı qüvvələri heç bir döyüş əməliyati aparmadan, asanlıqla Kəlbəcər bölgəsini işğal etmiş və oranın 60 min nəfər əhalisi hay- kuyə uyaraq öz yerlərindən qaçıb getmişdi.

Yəni demək istəyirəm ki, Azərbaycan son illərdə ordu yaratmaq üçün lazımi tədbirlər görmədiyinə, öz torpaqlarını etibarlı müdafiə etmək üçün ordusu olmadığına görə, erməni silahlı qüvvələri üstünlük əldə etmişlər. Ona görə də biz son aylarda Azərbaycan ordusunun yaradılmasına çox fikir veririk. Şübhəsiz ki, belə böyük iş qısa müddətdə həyata keçirilə bilməz. Ancaq biz mühəribə şəraitini nəzərə alaraq gecə-gündüz bu məsələ ilə məşğul oluruq və bu iş ilk nəticələrini verir. Həmin nəticələr isə ondan ibarətdir ki, əvvəlki illərlə müqayisədə indi Azərbaycan xalqında milli şürur, torpaqları müdafiə etmək əhvali-ruhiyyəsi, vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi, döyüş ruhu, qəhrəmanlıq ruhu yüksəlmişdir. İndi Azərbaycan əsgərləri, zabitləri qorxmadan, çəkinmədən döyüşə girir, erməni silahlı qüvvələrinə ağır zərbələr endirərək çox yerlərdə onları geri oturdur və işğal olunmuş kəndləri, qəsəbələri geri almağa çalışırlar.

Tam həqiqəti sizə çatdırmaq üçün bir daha deyirəm ki, bu, çox ağır və çətin məsələdir. Çünkü Azərbaycan ordu quruculuğuna biganə münasibət bəslədiyi vaxtlarda Ermənistən tərəfi ordu yaratmağa çox ciddi fikir verirdi. Onlar çox təcrübəli zabitlər, tankçılar, topçular hazırlamışlar. Ona görə də bizim qısa müddətdə hazırladığımız zabitlər və əsgərlər məhz qəhrəmanlığına, cəsarətinə görə, bəzən təcrübələri az olmasına baxmayaraq, mərdliyi, mətanəti sayəsində çox yerdə erməni silahlı qüvvələrinə qalib gəlirlər. Bu iş davam

edir, ancaq açıq demək istəyirəm ki, o qədər də asan iş deyildir. Çünkü bildiyiniz kimi, xaricdən Ermənistana kömək edən qüvvələr çoxdur, ayrı-ayrı dövlətlər, maliyyə cəhətdən böyük imkanları olan qruplar, müxtəlif beynəlxalq, siyasi qruplar Ermənistana siyasi, maddi və başqa yardım göstərir-lər. Bütün bunlar torpaqlarımızı azad etmək uğrunda apar-dığımız ədalətli mühəribəni, şübhəsiz ki, çətinləşdirir.

Ancaq ən önəmli cəhət, ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, əsgərlərimizin, zabitlərimizin hazırlığı o qədər çox olmasa da, qeyd etdiyim kimi, artıq onlarda güclü vətənpərvərlik hissi yaranmışdır. Məsələn, beş-altı ay bundan əvvəl Azərbaycanda ordudan fərəarilik edənlərin sayı çox idi. Bu, böyük bir problemə çevrilmişdi. Təklif edirdilər ki, fərəariləri ciddi cəzalandırmaq, hətta güllələmək lazımdır. Əslində bu haqlı təkliflər idi. Çünkü hər bir adam öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir. Hər bir vətəndaşın ən ümədə borcu orduda xidmət etməkdən, torpağını qorumaqdan ibarətdir. Əlbəttə, mən hərbi xidmətə yararlı olanları nəzərdə tuturam.

Son aylarda gördüyüümüz tədbirlər nəticəsində fərəarilərin bir qrupunu həbs edərək cəzalandırıldıq. Sonra mən prezident kimi, onları bağışladım. Qalan fərəarilərə müraciət etdim, bildirdim ki, fərəariliklə özünüzü xalqın gözündən salacaqsınız. Möhlət verdim ki, kim yanvarın 10-dək könüllü şəkildə gəlib hərbi komissarlıqlara, hərbi prokurorluğa müraciət edərsə və orduya qayídarsa, onların günahları bağışlanılır. Təsəvvür edin ki, indi onların əksəriyyəti ordu sıralarına qayıtmışdır, bəziləri cəsarətlə vuruşaraq hətta şəhid olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, indi gənclərimiz arasında milli vətənpərvərlik ruhu yüksəlmişdir. Belə vəziyyət bizə imkan verir ki, bütün vasitələrdən - həm sülh danışıqlarından, diplomatik vasitələrdən, həm də ordumuzun, xalqımızın gücündən

istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını işgalçılardan təmizləyək, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin edək.

Mən burada Türkiyə dövlətinin rəhbərləri ilə, rəsmi şəxslərlə danışqlarda bu sahədə bizim mövqeyimizin, siyasetimizin dəyişməz olduğunu bildirdim. Sizə də bu barədə məlumat verdim.

Son illərdə Azərbaycanın daxilində, ictimai-siyasi həyatında da çox böyük çətinliklər olmuşdur. Həmin çətinliklər indi də davam edir. Bu, nə ilə bağlıdır? Azərbaycanda bir tərəfdən müharibə getdiyi, onun torpaqlarının bir hissəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildiyi halda, bu vəziyyətdən istifadə edən ayrı-ayrı siyasi qruplar, qüvvələr ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar, torpaqlarımızın qorunmasını isə yaddan çıxarmışdılar. Son beş-altı ildə Azərbaycanda bir neçə dəfə hakimiyyət dəyişkiliyi olmuşdur. Sonuncu belə dəyişiklik isə, bildiyiniz ki mi, 1993-cü ilin yayında baş vermişdir. Şübhəsiz ki, bütün bu hakimiyyət dəyişiklikləri müstəqil Azərbaycan Respublikasının daxilində ictimai-siyasi proseslərin sivilizasiyalı səviyyədən aşağı olmasından irəli gəlmüşdür. Yəni ayrı-ayrı adamlar öz şəxsi mənafelərini, şəxsi məqsədlərini xalqın, ölkənin, dövlətin mənafelərindən üstün tuturlar. Nəticədə isə xalq böyük zərər çəkir.

Ona görə də son vaxtlar biz bu problemlərlə də məşgul oluruq. Bilirsiniz ki, 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi vəziyyət çox kəskinləşmişdi, artıq vətəndaş müharibəsi başlanmışdı. Gəncədə, Bakının ətrafında qardaş qanı tökülmüşdü. Bu fürsətdən istifadə edən ayrı-ayrı siyasi qruplar, xaricdən olan düşmənlərimiz, deyə bilərəm ki, erməni millətçiləri tərəfindən dəstəklənən qüvvələr Azə-

baycanı bir neçə bölgəyə parçalamaq niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar. Elə vəziyyət yaranmışdı ki, Azərbaycan, doğrudan da, parçalana bilərdi. Biz bunun qarşısını almağa nail olduq.

İndi Azərbaycanda dövlət rəhbərliyində müəyyən qədər formallaşma gedir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanın daxilində ictimai-siyasi vəziyyət daha da sabitləşsin. Onu da deyim ki, biz bu işlərin hamısını demokratiya, fikir azadlığı yolu ilə aparırıq və aparacayıq. Azərbaycan müstəqil dövlətdir və bu günlərdə mən dəfələrlə demişəm ki, Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini heç vaxt əldən verməyəcəkdir. Müstəqil respublika kimi Azərbaycan demokratiya yolu ilə gedir. Dünya demokratiyasının təcrübəsindən bəhrələnən Azərbaycan bu təcrübəni öz milli, tarixi ənənələrinə uyğun olaraq həyatına tətbiq etməklə demokratiya yolu ilə irəliləyəcəkdir.

Daxili siyasetimizin əsas prinsipləri Azərbaycanda hüquqi, demokratik dövlət qurmaq, cəmiyyət yaratmaqdır. Biz elan etmişik ki, Azərbaycanda milliyyətindən, dinindən, dilindən və siyasi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hər bir vətəndaş eyni hüquqa malikdir. Azərbaycan dövləti vətəndaşların bu hüququnun qorunmasına təminat verir. Biz Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem olmasına şərait yaratmışıq. İndi ölkəmizdə 40-a qədər partiya var, mətbuat azadlığı geniş yayılmışdır. Kiçik bir dövlət olan, 7 milyon əhali yاشayan Azərbaycanda 600-dək qəzet, jurnal çıxır və hər kəs öz fikrini sərbəst ifadə edə bilir.

Ancaq təəssüf ki, Azərbaycanın daxili həyatında demokratik prinsiplər sahəsində lazımi təcrübə olmadığına görə, bəzən ictimai-siyasi qüvvələrin bir-birinə münasibəti respublikanın ümumi mənafeyinin qorunmasına deyil, bir-biri ilə düşmənçilik etməyə yönəldilir. Ola bilsin ki, bu, təbiidir. De-

diyim kimi, Azərbaycan gənc müstəqil dövlətdir. Demokratik prinsiplər, siyasi plüralizm, fikir ayrılığı onun üçün yeni amillərdir. Bilirsiniz ki, Azərbaycan 70 il kommunist ideologiyası ilə yaşamışdır. Ona görə də insanların birdən-birə demokratik prinsiplərlə yaşamağa keçməsi çətindir. Bəzən də son illər ayrı-ayrı qruplar, təəssüf ki, bu demokratik prinsipləri ləkələmiş, təhrif etmişlər. Adamlar demokratiya bayrağı altında hay-küylə cürbəcür mitinqlər təşkil edərək öz şəxsi məqsədlərini həyata keçirməklə məşğul olmuşlar.

Bunlar hamısı Azərbaycanın daxili həyatının təbii prosesləridir. Mənə belə gəlir ki, biz, dövlətimizin rəhbərləri qətiyyətli yol tutmuşuq və Azərbaycan Respublikası demokratiya yolu ilə, insan hüquqlarının qorunması, siyasi plüralizm yolu ilə gedəcəkdir. Həmin çətinliklər yavaş-yavaş aradan götürüləcəkdir.

İqtisadiyyat sahəsinə gəldikdə isə, Azərbaycan yeni iqtisadi sistemə keçir. Əslində bu, təzə kəşf olunmuş sistem deyil, dünya təcrübəsində öz müsbət nəticələrini vermiş sərbəst iqtisadiyyat sistemi, təşəbbüskarlıq, sahibkarlıq prinsipləri əsasında qurulan iqtisadi sistemdir. Biz bunlar üçün imkan yaratmışıq və gələcəkdə də yaradacağıq. Həm ictimai-siyasi, həm də iqtisadi sahədə islahatlar apararaq, Azərbaycanın tam demokratiya yolu ilə getməsinə çalışacağıq. Buna heç kimin şübhəsi olmasın. Azərbaycanın indiki vəziyyəti haqqında ayrı-ayrı qrupların dedikləri, yaxud qəzetlərdə yazdıqları böhtançı fikirlər - Türkiyədə də belə şeylər yazılır - heç kəsi çasdırmasın.

Türkiyədə də, başqa ölkələrdə də hamı əmin ola bilər ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və günbəgün bu müstəqilliyi möhkəmləndirəcəkdir, nəyin bahasına olursa olsun öz ərazi bütövlüyünü təmin edəcək, işgal olunmuş torpaqlarını erməni

silahlı qüvvələrindən təmizləyəcəkdir. Kimi hansı məsələlər maraqlandırsa, Azərbaycana gəlib öz gözü ilə görsün. Hansı məsələlər aydın deyildirsə, bizimlə görüşsün. İstəməzdim ki, Azərbaycanın belə ağır vəziyyətində ayrı-ayrı qüvvələr, şəxslər respublikamıza kömək etmək əvəzinə öz hərəkətləri ilə ona zərər vursun. Güman edirəm ki, onların hərəkətləri zərər vura bilməz, siyasetimizə heç bir ləkə gətirə bilməz.

Mən həm buradakı görüşlərimizin əsas məzmunu haqqında, həm də Azərbaycandakı mövcud vəziyyət barədə, elə biliyəm, yetərinə məlumat verdim. Çıxışımın sonunda demək istəyirəm ki, biz dörd gün ərzində Türkiyədə dostluq və mehribanlıq şəraitində olmuşuq, bizə çox böyük qonaqpərvərlik göstərmişlər. Türkiyə Cumhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəl də, ölkənin digər rəhbərləri də, sadə vətəndaşlar da azərbaycanlılara, Azərbaycana dostluq, qardaşlıq münasibəti göstərirler. Səfər programımızın səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə olunmuşdur. Ona görə də mən Türkiyənin rəhbərlərinə - hörmətli president Süleyman Dəmirələ, hörmətli baş nazir Tansu Çillərə, parlamentin başçısı, hörmətli Hüsaməddin Cindoruqa, bizi müşayiət edən nazirlərə və başqa şəxslərə minnətdarlığını bildirirəm.

Əmin ola bilərsiniz ki, hər biriniz Türkiyədən Azərbaycana gəldiyiniz vaxt həmin dostluq və mehribanlıq şəraitində olacaqsınız. Mən sizi Azərbaycana dəvət edirəm. Gəlin, Azərbaycanı öz gözünüzlə görün.

Diqqətinizə görə sağ olun. Sizin suallarınıza cavab verməyə hazırlam.

- Hörmətli Heydər Əliyev, ermənilərin Qarabağla əlaqədar belə bir son təklifi var ki, erməni qüvvələri Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsindən çıxarıldıqdan sonra Dağlıq

Qarabağda sülh qüvvələri yerləşdirilsin. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

- Sizə bildirdim və bir də deyirəm ki, biz Ermənistanla Azərbaycan arasındaki müharibəyə son qoymaq isteyirik, bu məsələni sülh danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışırıq. Lakin son vaxtlar erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan ordusundan ağır zərbələr aldıgına görə ermənilər təklif etmişdilər ki, üç həftəlik atəşkəs haqqında saziş bağlansın və bu müddətdə Rusyanın vasitəciliyi ilə Ermənistanla Azərbaycan arasında danışıqlar aparılsın. Biz bu təklifi rədd etmədik, lakin öz şərtlərimizi irəli sürdük. Bu da ondan ibarətdir ki, erməni silahlı qüvvələri işgal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını söz-süz tərk etsin. Belə olarsa, biz hər cür sülh danışıqlarına gedə bilərik. Ancaq bizə deyirlər ki, gəlin üç həftəlik atəşkəs elan edək və bu müddətdə danışıqlar aparaq. Lakin bilmirəm ki, nədən danışacayıq? Çünkü keçmişdəki danışıqlar zamanı Ermənistan həmişə Azərbaycanın zərərinə olan təkliflər irəli sürmüştür. Bu təkliflər bizə əl vermədiyinə görə razılaşmamışıq.

- Ermənistan prezidenti Londona səfəri zamanı təklif etmişdir ki, Qarabağ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mandatlılığına verilsin. Buna necə baxırsınız? İkincisi, Azərbaycandakı PKK-nın fəaliyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

- Ermənistan prezidentinin Londondakı bəyanatı mənə məlum deyil. Əgər sizin söylədiyiniz onun dediklərinə müvafiqdirsə, biz bunu qəbul edə bilmərik.

Azərbaycanda PKK-nın fəaliyyəti barədə sualınıza gəldikdə isə, təəssüflər olsun, Azərbaycanın bu ağır vəziyyətində burada, qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində də elə qüvvələr var ki, Azərbaycanın daxilində təxribat aparmaq istəyirlər. Həmin qüvvələr bu cür böhtənci şayiələr yayırlar.

Mən sizə qətiyyətlə deyirəm ki, Azərbaycanda PKK-nın heç bir fəaliyyəti yoxdur və ola da bilməz.

- Hörmətli Heydər Əliyev, sizə iki sualım var. Birincisi, siz Ankarada hörmətli Həsən Həsənovun bir fikrini təsdiq etdiniz ki, Azərbaycanla neft sahəsində müqavilə bağlamaq istəyən ölkə Qarabağ məsələsində onu dəstəkləməlidir. Məsələn, Amerika desə ki, Qarabağı biz azad edəcəyik, nefti bizə verin, nə edərsiniz? Bunu bir qədər açıqlaya bilərsinizmi? İkincisi, Rusiya bölgəyə - Qafqaza başqa ölkələrin girməsinə razı olarmı?

- Yəqin ki, cənab Həsənov belə deməmişdir. Bu barədə bizim fikrimiz eynidir. Yəni neft Azərbaycan xalqının əvəzsiz sərvətidir və biz ondan birinci növbədə xalqımızın ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etməliyik. Əgər neftin çıxarılmasında xarici ölkələrin şirkətləri ilə əməkdaşlıq edəcəiksə, bu əməkdaşlıq gərək bizə eyni zamanda siyasi dəstək olsun. Fikrimiz belədir. Biz neftimizdən xarici şirkətlərlə müştərək istifadə edə bilərik. Lakin ilk növbədə Azərbaycan xalqının mənafeyini qorunmayıq. Amerika da heç vaxt deməz ki, mən Qarabağı xilas edəcəyəm, yaxud torpaqlarını azad edəcəyəm, nefti bizə verin. Bu ola bilməz. Yəqin ki, fikirlərimizi düzgün ifadə etməmisiniz. Biz neft məsələsində çox danışıqlar aparmışıq. Son vaxtlar Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti bu barədə konkret təkliflər vermişdir. Mən fərman imzalamışam. Qərb neft şirkətləri - "Amoco", "Pennzoil", "British Petroleum-Statoyl", Türkisiyənin neft şirkəti və başqları Azərbaycana dəvət olunmuşlar və onlarla danışıqlar aparılaraq müqavilələr bağlanmalıdır. Ancaq bilin ki, bu müqavilələr hər iki tərəf üçün faydalı olmalıdır. Eyni zamanda, bu sərvətin sahibi olan Azərbaycan tərəfinin mənafeyi ilk növbədə ödənilməlidir.

İkinci sualınıza cavab verirəm. Qafqaz elə bir yerdir ki, böyük dövlətlər, o cümlədən Rusiya əsrlər boyu buraya maraq göstərmış, Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətməyə çalışmışdır. Əlbəttə, indi Rusiya çalışacaq ki, Qafqazda mövqeyini saxlasın. Bilirsiniz ki, Ermənistanda və Gürçüstanda Rusyanın hərbi bazaları var. Rusyanın Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışması təbii haldır. Bunu başqa cür başa düşmək lazım deyil. Başqa dövlətlər də çalışacaqlar, Türkiyə də çalışmalıdır ki, Qafqazda mövqe tutsun.

- Burada, Türkiyə mətbuatında müəyyən yanlış xəbərlər verilməsindən narahat olaraq Sizdən bəzi şeyləri soruşmaq istəyirəm. Xahiş edirəm, öz həyat yolunuzu bir qədər açıqlayاسınız.

- Mən istərdim ki, hamı həqiqəti bilsin. Həqiqət isə, əgər sizi maraqlandırırsa, ondan ibarətdir ki, mətbuat sahəsində Türkiyədə yanlış fikirlər çoxdur. Mən buna təbii baxıram. Çünkü bir halda ki, demokratiyadır, fikir ayrılığıdır, siyasi plüralizmdir, kim nə istəyirsə onu da yazır. Türkiyədə də, Fransada da, Amerikada da, indi Azərbaycanda da belədir. Ancaq eyni zamanda, doğru yazmaq lazımdır. Yanlış, böhtançı yazılar gərək deyil.

Əgər həyatım sizi maraqlandırırsa, mənim həyatım həmişə xalqla bağlı olmuşdur. Gənc yaşlarından xalqımı xidmət etmişəm. Sosialist sistemi daxilində xalqım üçün çox dəyərli işlər görmüşəm. Siz bunu başqa cür qəbul etməyin, çünkü Azərbaycana, Bakıya gələn hər bir adam sağa da, sola da baxsa Heydər Əliyevin vaxtındakı işlərin nəticələrini öz gözü ilə görəcəkdir. Ancaq sonra mən Moskvaya getmişəm. Mən orada beş il çalışdım. Orada da xalqımı, millətimə kömək etmək istədim.

Yalnız sonra, Azərbaycanda vəziyyət pisləşdiyinə görə və xüsusən 1990-ci ildə 20 Yanvar hadisəsi baş verdikdən sonra, yəni sovet hökumətinin, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının başçıları Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz etdiyinə görə, qoşun yeridərək azərbaycanlıları qırdıǵına görə mən daha Moskvada dözə bilmədim, səsimi qaldırdım. Gedib mitinqdə sözümü dedim, mətbuat konfransında fikrimi bildirdim, Kommunist Partiyasının, Sovet İttifaqının, Azərbaycan Kommunist Partiyasının, Azərbaycan hökumətinin rəhbərlərini günahlandırdım. Təbii ki, məndən ötrü bu, asan olmadı. Məni təqib etməyə başladılar. Əslində əvvəller də təqib edirdilər, məni həbs etmək isteyirdilər. Moskvada ev dustağı idim. Azərbaycana qayıtməq isteyirdim, qoymadılar. On dörd il Azərbaycana rəhbərlik etdiyim dövrdə yetişdirdiyim adamlar, Azərbaycana başçılıq edən adamlar gəlib Bakıda yaşamağıma imkan vermədilər. Naxçıvana getməyə məcbur oldum, çünkü orada doğulmuşam. Üç il orada mühacirətdə qaldım. Bilirsiniz ki, Naxçıvan Azərbaycanın əsas hissəsindən Ermənistən ərazisi ilə ayrılmışdır. Biz orada blokada şəraitində yaşayırdıq. Orada da torpağıma, xalqımı xidmət etdim, Naxçıvanı ağır vəziyyətdən çıxarmağa çalışdım. Bu işdə də Türkiyənin və xüsusən hörmətli dostum və qardaşım Süleyman Dəmirəlin köməyindən çox istifadə etdim. Sonra isə xalq lazımlı bilərək məni Bakıya dəvət etdi.

Mən həyatımdan çox razıyam. Həyatımın bütün mərhələlərini özüm üçün çox önemli sayıram. Bilirsiniz ki, mən nəinki Azərbaycanda, həm də sovetlər birliyində Kommunist Partiyasının başında duran adamlardan biri olmuşam. Ancaq 1991-ci ildə, hələ Kommunist Partiyası, sovetlər birliyi güclü olan vaxtda mən Moskvada bəyanat verərək Kommunist Partiyasından çıxdım. Bakıda parlamentdə dedim ki, sovetlər

birliyi dağılır, onu dağıtmak lazımdır. Azərbaycan müstəqil olmalıdır. O zaman səsimi boğmağa çalışdılar. Mənim bu çıxışlarım kitabça halında burada yayılmışdır, özünüz tanış ola bilərsiniz. Bir sözlə, mən mövqeyimdən dönmədim. Çünkü mənim həyatım xalqa xidmət etməkdən ibarət olmuşdur. Son nəfəsimdək də xalqıma xidmət edəcəyəm. Bəzi adamların burada yanlış məlumatlar yayması isə fil ilə qarışqanın məsələsinə bənzəyir. Əgər qarışqa fili sanca bilərsə, o adamlar da məni sanca bilərlər.

- İrandakı azərbaycanlıları da birləşdirmək niyyətiniz varmı?

- Bilirsinizmi, biz Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çalışırıq. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işgal olunmuşdur. Onu azad etmək lazımdır. Bu bizim ən başlıca problemimizdir. Bu problemi başa düşmədiyiniz halda mənə nə üçün başqa suallar verirsiniz?

- Hörmətli prezident, dörd gündür ki, biz Türkiyədəyik. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin üzvləri İbrahim İbrahimov, Vurğun Əyyubov, Tofiq Qasımov burada prezidentin əleyhinə iş aparırlar. Türkiyə televiziyası da bunu yayır. Sadə türklər deyirlər ki, prezidentin əleyhinə təbliğat aparmaq onun xalqına qarşı təbliğat aparmaq deməkdir. Siz necə düşünürsünüz, Xalq Cəbhəsinin bu işlərinə nə vaxt son qoyulacaq?

- Bilirsiniz, mən bunların heç birisinə əhəmiyyət vermərəm və heç də düşünmürəm ki, bunlar Türkiyədə Azərbaycan prezidentinin əleyhinə aparılan təbliğatdır. Ayrı-ayrı adamlar, gücləri çatırsa, qoy təbliğat aparsınlar. Gücləri çatmayacaq.

- Türkiyənin Azərbaycan ordusuna yardım göstərməsi nəzərdə tutulurmu?

- Biz xaricdən, o cümlədən Türkiyədən heç bir hərbi yardım istəmirik. Biz taxıl verilməsini, kreditlər ayrılmasını istəyirik. Mən dünən iş adamları ilə görüşərək onları dəvət etdim ki, Azərbaycana gəlsinlər, investisiya qoysunlar. Biz belə yardım istəyirik. O ki qaldı müharibə məsələsinə, bunu biz özümüz həll edirik. Ancaq eyni zamanda Türkiyənin hərbi məktəblərində Azərbaycan gənclərinin təhsil alması bizim üçün, ordumuzun qurulması üçün çox lazımdır. Çünkü Türkiyə hərbi məktəblərinin çox böyük imkanları var və biz bundan istifadə edərək hərbi kadrlar hazırlayacayıq.

- Sizdən əvvəlki prezident Elçibəy Türkiyənin ən böyük dostu kimi qəbul edildi. Siz iqtidara gələndə hamı qorxurdu ki, görəsən, əlaqələr pozulacaqmı, Elçibəy Türkiyəyə çox arxalanırdı. Sizinlə Elçibəy arasındakı fərq nədir?

- Mən Əbülfəz Elçibəy haqqında bir şey demək istəmirəm. Çünkü o, bir ilə yaxın Azərbaycanın prezidenti olmuşdur. Amma hər kəsin öz siyaseti var. Yəqin bilirsınız ki, mən siyaset sahəsində təcrübəli adamam. Bu təcrübəmdən istifadə edərək Azərbaycanın xarici siyasetini dövlətimizin mənafeyi üçün lazımi yollarla aparmağa çalışıram. Əbülfəz Elçibəyin Türkiyənin yaxın dostu olması fikrinə gəldikdə isə, deyə bilərəm ki, Heydər Əliyev də Türkiyənin dostudur. Amma dostluq hay-küylə, populist sözlərlə deyil, qəlbdən gəlməlidir. Azərbaycanın prezidenti kimi, mən türk xalqına, Türkiyə Cümhuriyyətinə, onun tarixi keçmişinə, bugünkü siyasetinə hörmətimi, məhəbbətimi bu dörd gün ərzində bütün çıxışlarımda, o cümlədən Böyük Millət Məclisində, hörmətli prezident Süleyman Dəmərəlin təşkil etdiyi böyük ziyafətdə demişəm.

- 'British Petroleum-Statoyr alyansı ilə danışıqlar, nəhayət, bir bağlama ilə nəticələnəcəkmi?

- Mən sizə bildirdim ki, bütün şirkətləri - "Amoko", "Britiş Petroleum-Statoyl", "Pennzoyl" şirkətlərini, Türkiyə neft şirkətinin müqavilələr bağlamaq üçün danışıqlar aparmağa dəvət etmişik və yəqin ki, yaxın vaxtlarda müqavilələr bağlanacaqdır.

- Ərəb dünyasına münasibətinizi və keçmiş prezident Əbülfəz Elçibəyin siyaseti barədə fikrinizi açıqlamağı xahiş edirik.

- Azərbaycan ərəb dünyasına çox müsbət münasibət bəsləyir. Bir dinə mənsub olmayırmız, ənənələrimizin, mədəniyyətlərimizin oxşarlığı tarixən bizi yaxınlaşdırmışdır. Ona görə də Ərəb dünyasına münasibətim müsbətdir və güman edirəm ki, bu, xarici siyasetimizdə önəmli yer tutacaqdır.

Elçibəyin siyasetinə gəldikdə isə, mən, ümumiyyətlə, bu barədə danışmaq istəmirəm.

- Cənab prezident, birinci sualı belədir: bildiyiniz kimi bu yaxnlarda Ermənistən prezidenti Levon Ter-Petrosyan İngiltərəyə getmiş və orada Dağlıq Qarabağ haqqında danışıqlar aparmışdır. Sizcə, Dağlıq Qarabağ məsələsində İngiltərənin vasitəciliyi necə ola bilər? İkinci sualı:

- Siz Naxçıvanda olarkən Ermənistən prezidenti ilə yaxşı münasibətləriniz olub, həmin münasibətlər indi də qalırmı?

- Birinci sualınıza cavab verirəm. Ermənistən prezidenti Levon Ter-Petrosyanın Londonda nə kimi danışıqlar apardığını bilmirəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki, bu yaxnlarda mən Londona gedəcəyəm. Oraya rəsmi dəvət olunmuşam. Yəqin ki, orada İngiltərə hökuməti ilə Azərbaycan – İngiltərə münasibətləri haqqında, o cümlədən Dağlıq Qarabağ barədə danışıqlar aparacaqıq. Əgər İngiltərə bu məsələdə bizə hər hansı bir köməklik etmək istəsə, biz bunu məmənuniyyətlə qəbul edəcəyik.

İkinci sualınız barədə. Doğrudan da, Naxçıvanda olarkən Ermənistən prezidenti Levon Ter-Petrosyanla əlaqələrimiz var idi və bunun sayəsində mən Naxçıvanla Ermənistən arasında münaqişəyə yol verilməməsinə nail oldum. Eyni zamanda Ter-Petrosyan da orada müharibə olmaması üçün öz səylərini göstərdi. İndi Azərbaycanın prezidenti kimi, mən yenə də Ter-Petrosyanla əlaqə saxlayıram. Moskvada, Aşqabadta onunla görüşdüm, telefonla danışırıq. Çalışıram ki, bu məsələ sülh yolu ilə həll edilsin. Ancaq necə olacağını gələcək göstərər.

- Türkiyədə bəzi qəzetlərdə Azərbaycan haqqında yanlış məlumatlar verilir. Bu, müəyyən dərəcədə Azərbaycan dan informasiya axının azlığı ilə bağlı deyilmi? Son vaxtlar belə fikir yayılır ki, Azərbaycanda demokratiya pozulur, demokratiya tərəfdarları həbs edilir, ikinci sualı isə belədir ki, Gürcüstanda Rusyanın qoşun yerləşdirməsi müstəqil Azərbaycan dövləti üçün daha bir təhlükə törətmirmi? Bu məsələyə Azərbaycan rəhbərliyinin münasibəti necədir?

- Doğrudan da, Türkiyədə Azərbaycan haqqında məlumat azdır. Mən belə hiss etdim ki, Türkiyənin bəzi qəzetləri çalışırlar ki, mənfi məsələlərlə məşğul olsunlar. Ona görə də ictimaiyyətə doğru-dürüst məlumat çatdırılmır. Siz haqlısınız. Azərbaycanda informasiya məsəlesi lazımi səviyyədə qurulmamışdır. Bununla əlaqədar tədbirlər görülür. Məsələn, son vaxtlar mən Qabil Hüseynlini yeni dövlət müşaviri təyin etmişəm. O, bu işlərlə məşğul olacaqdır. Lakin siz də burada çalışın ki, Azərbaycan haqqında doğru məlumat yayılsın. Hamınıza müraciət edirəm. Mən demirəm ki, qəzetlər Azərbaycan haqqında təriflər yazsın. İstərdik ki, vəziyyət haqqında düzgün məlumat verilsin.

- İkincisi, siz deyirsiniz ki, Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyinə təhlükə törədə bilər. Azərbaycan belə vəziyyətdədir ki, daim təhlükə altındadır. Çünkü bir tərəfdən Azərbaycan mühəribə aparrı, digər tərəfdən bizim ətrafımızda - Ermənistanda və Gürcüstanda Rusyanın hərbi bazaları var. Buna görə də, əlbəttə ki, Azərbaycanın vəziyyəti çətindir. Lakin mən demişəm və yenə deyirəm: Azərbaycan öz müstəqilliyini heç vaxt əldən verməyəcək və müstəqillik bizim üçün əbədidir.

- Sizcə, buradakı danışıqlannızın başlıca nəticəsi nədir? Türk cumhuriyyətlərinin zirvə toplantısının keçirilməsi nə ilə bağlıdır?

- On böyük nəticə odur ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yeni səhifəsi açıldı, yeni mərhələsi başlandı. Bir daha təsdiq olundu ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri davam edəcək və heç bir qüvvə buna təsir göstərməyəcəkdir. O ki qaldı zirvə toplantısına, bəzi səbəblərə görə onun vaxtı dəyişdirilmişdir.

Təşəkkür edirəm, sağ olun!

Heydər Əliyevin təklif etdiyi sülhməramlı bütün məqsədləri boşça çıxdı. OMON başqanı Rövşən Cavadov onun haqq yolunu qəbul etmədi, özünün mütləq hakimiyyətini yeritməkdə qaldı.

Bu gecə, dövlət başçısının xalqla görüşdüyü günün növbəti axşamı idi. Və çox qəribə bir toranlığın qoxusu vardı. Qəlb üzündən, könül sökən, ürək dağlayan. İnsan düşünməkdən belə ehtiyat edirdi. Çünkü qan yaddasında

dillə ifadə olunmaz nələrsə nəqş olunmaqdə idi. Və güc, iradə gərək ki, ona diqqət edə bilsin.

Şəhərdə tədriclə hakimiyyət ruhunu əldə edən OMON dəstələri hücuma keçmişdi. Bu, onların 2-ci basqını idi. Ayaqlarının xor səsi, həqiqətən, matəm harayı idi. Bu gecə heç bir düşüncə sahibi deyildilər. Kimsəni eşitmək və sonunda nələrin baş verə biləcəyini duymaq iqtidarından qat-qat uzaq idilər, yer, göy fərqi qədər.

Bu ağır gecənin sonu yox idi, elə bil. Zaman durmuş, yer də fırlanmırı öz oxu ətrafında. Gecənin üfüqlərində qan sızartıları göz oxşayırıdı. Nə isə piçildayırdı. Lakin dilini başa düşən yox idi.

Müdafıə naziri Məmmədrəfi Məmmədovun iş otağında müşavirə gedirdi. Cox ciddi plan üzrə müxtəlif müzakirələr olunur və əsas mahiyyətin dəyəri dəqiq ölçülüb - biçilirdi. Demək, OMON vahimələrinin sonu olmalıdır. Bəli, Heydər Əliyevin qəti qərarı.

Quduz canavar sürüləritək qaynaşan OMON-çular daha məskunlaşdıqları tin-bucaqlara sığışa bilmirdilər. Yaman narahat idilər. Kəskin, sərt, heyrətamız dərəcədə əsəbi gərginlik içində çalxalanırdılar. Dözümləri tükənmiş, çarəsizlikləri isə baş alıb gedirdi.

Yaratdıqları vahimə öz içlərini yeməyə başlamışdı. Biribirinə şübhə ilə boylanır, ehtiyatla davranışırıdalar. Cox acı-naqılı, dözülməz idi. Baxışları miskinləşmiş, hətta diq-qətləri toranlaşmışdı. Əbədiyaşar qara damğanın qorxunc kölgəsini duymağa başlamışdılar elə bil. Məhz buna görə də onlardan biri qəzəbli bir bağlıtı ilə:

- Şefi görən olmayıb? - deyə soruşdu.

Heç kim dinmədi. Lakin o susmadı və təkrar soruşdu. Amma yenə də cavab almadı. Bundan ağlığını itirən OMON-

çu qeyri-ixtiyari olaraq avtomatından göye atəş açdı. Sən demə, bu düşüncəsiz addım "qiyamətin" başlanğıcı oldu. Gecəsini vahimə dolu, dəli bir alov qapdı. Yandırın da, yanarı da mat, yox edən. Bu, qeyri-adi bəla qasırğası idi. Və onun dil-dil daha uzaqlara baş alan məşhəri içindən qəlb sökən dəli bir haray qopdu:

- Dayanın!!! Atəş açmayın! Qardaş qardaşına atəş açmaz! Yox! Yoox!!! Əl saxlayın!!!

Lakin təəssüflər olsun ki, o qeyri-adi harayı eşidən olmadı. Bu atəşdə yanın, dağ, köz olan yalnız gecənin dəli vahiməsində öz qapı-pəncərəsindən oğrun-oğrun, türkək-türkək, qorxa-qorxa boyunan insanlar oldu.

...Zülmət göylərin bağnnı yenə də min bir könül sökən qeyri-adi bir fəryad qopuq-qopuq yandırmaqda idi. Xəfif-xəfif sayışan ulduzlar bu yanğıya saçın yolur, yaxalarını sağa-sola çekir, dolu-dolu göz yaşlan axıdirdilər. Buludlar baş-başa durmuş, boğula qalmışlar. Çünkü eşitdikləri dəli səs atəşində qarşıyaraq, elə bil, tamam donmuşlar. Gecənin dərinliklərindən türkək-türkək boyunan Ay isə baş aldığı məkan yolunda çəşib, sanki əbədi heykələ dönmüşdü. Bəli, bu qeyri-adi ələm, yerlə göy arasında qırıq-qırıq şivən qoparan uşaq səsi idi. Rəbbin özü də onun öündə mat qalmışdı.

Həmin uşaq idi, OMON gecələrinin viranəliklərinə qarşı üsyan edən. Mışıl-mışıl yatmışdı. Lakin bu gecə qəfil açılan atəşdən yaman diksinib oyandı. Yanar-yanar fəryad etməyə başladı. Bu sonsuz kədər öündə beşiyi üstündən asılmış oyunaqlan pərişan oldu, boyun bükdü və sonra isə baş-başa verib, xisən-xisən ağlaşdırılar. Özlərini aram-aram gah sağa, gah da sola çırpıdılar. Lakin uşaq susmurdu. Daha da şirin-şirin ağlayırdı. Ağlayırdı... Olacağa çarə olmadığı üçün!..

Ulu Xudavəndinin haqq səsinə diqqət kəsilən Heydər Əliyev yenə lal sükut içində mürgü döyən iş kabinetində dərin, ünyetməz düşüncələr qoynuna baş qoymuşdu. Elə bil, düz-dünyada tək-tənha, yetim qalmışdı. Onu ürəyincə başa düşən, dərk edən yox idi. Heç bilmirdi nə, necə etsin. Ağrıyan ürəyinin göynəyinə baş qoyub onunla içəin - içəin giley-güzərini söküb-tikirdi. Axı, bu necə ola bilər ki, ölkə daxilində yetərincə törədilən cinayətkarlıqları bağışlayaraq OMON liderini haqq yoluna dəvət etdiyi halda, onun bu humanist məqsədi rədd edilsin? Məgər Rövşən Cavadova bunlar gərək deyil?

- Demək, belə?.. - deyə Heydər Əliyev dişlərini biri-birinə sıxdı. Sonra isə qəzəbli bir piçilti ilə: - Daha yetər! - dedi və pəncərə öündən çəkilib, ağır-agır yenə, sanki bircə anda düz-dünyanın bütün ünsiyyətini ona bağlayan telefon aparatına doğru addımladı. Yaxınlaşüb öündə ayaq saxladı. Tərəddüd etmədən, tam qətiyyətlə lazımı düyməni basdı. Və hökmü qəti oldu...

Müdafiə naziri Məmmədrəfi Məmmədov keçirdiyi son müşavirədə üzünü rəhbər işçilərinə tutub xırıltılı bir etirafla kəskincəsinə açıqladı:

- Bu gecə bütün özbaşınalıqlara qəti son qoyulmalıdır. Buna görə hərb səfərbər olunur. İtki olmamaq şərtidə. Yox, əgər... - nədənsə susdu general, fikrini tamamlamadı. Amma sonra, bəlkə də çox çətinliklə: - əgər, - deyə yenə qətiyyətini davam etdi: - təslim olmayıb müqavimət göstərilsə, o zaman yərindəcə qətlə yetirilsin! Kimliyindən asılı olmayaraq! Bu, Ali Baş Komandanın əmridir. - ani susaraq: - Sizə uğurlar! - dedi.

Müdafiə Nazirliyi tərəfindən səfərbər olunmuş xüsusi alay qrupu OMON-un bütün dəstələri üzərinə yerildidi. Və

çox az bir zaman keçdi. Sonra isə qəribə, heyrətamız bir sisma əks olunmağa başladı. Lakin vurulan cizgilər o qədər də diqqəti cəlb etmirdi. Çünkü toranlıq qatı kölgə salmışdı üstünə. Lakin, bu qorxunc zülmətin bağlarından qopan tükür-pədici haray, şivən səsləri odlu atəş burulğanları vahiməsində itib yox olurdu. Bakı sakinləri şahid olduqları ürək dağlayan səhnələr önündə dili tutulmuş kimi donub qaldılar. Və daha səs belə çıxarmadan qapı-pəncərələrinin gizli görünütlərindən qorxa-qorxa boylanmağa başladılar. Gecəsinin bu heyrətamız varlığı onların gözü qarşısında edam olunurdu. Bəli, divan... qardaşın qardaşa qənimidir. Bu sitəmin qarşısı mütləq alınmalıdır. Bu gecə!

Aradan qısa bir vaxt ötdü, keçdi. Və çox şeylər oldu. Bütün OMON qruplaşmaları az müqavimətdən sonra hamılıqla təslim oldu. Rövşən Cavadov xeyli inadkarlıq etsə də, lakin sonra məglubiyyətinin həqiqətini dərk edib hara isə baş aldı. Amma davamiyyət heç də məqsədinə uyğun alınmadı. Hadisə yerindən uzaqlaşmaq istərkən ona doğru açılan snayper atəsi onun niyyətini alt-üst etdi. Bəli, tarix belə bir səhifəni öz yaddasına həkk etdi:

17 mart 1995-ci il

Rövşən Cavadovu təcili olaraq hərbi hospitala çatdırıldılar. Vaxt gözləmirdi və tez də əməliyyata başlandı. Lakin...

Rövşən Cavadov al-qana bələdiyi günahsız gecənin parçalanmış qanlı köynəyi içindən tək bircə dəfə göz açdı dünyaya. Bu toranlı baxışlarda bircə görən, dərk edən olsayıdı ki, nə boyda peşmançılıq və onun köksündən baş qaldırıb dünyaya boyanan elə dünyyanın özü boyda həyat eşqi vardi. Əlbəttə, qeyri-adi həyat eşqi! Bəli, OMON komandiri Rövşən Cavadov yaşamaq istəyirdi. Lakin, artıq

gec idi. Çox gec! Çünkü özünün yazdığını tarihin tarixi qara, son səhifəsini pozmaq mümkün olmadı.

Bəxtiyar kişi düşdüyü qara tarixin burulğanı içində mat qalmışdı. Hospitalın dəhlizi boyu aşağı-yuxarı gəzişir, axır bir qərara gələ bilmirdi. Çox çətin idi onun üçün. Onu başa düşmək hava-su kimi gərək idi. Gəncliyi dövründən üzübəri çəkdiyi bütün zəhmətləri bəhərdə ikən yanib fəqan olmuşdu. O, belə gözləmirdi. El içində xar edilmişdi. İllər uzunu övlad bəslə, onun üçün çəkdiyin əzablar içində bir şam kimi ömrünü ərit... axırda da belə?.. Yəni səni hamının gözündə başıaşağı etsin?!

Əgər nankorluq olarsa, ananın qarğışı övladı tutmur. Çünkü verdiyi süd bu yanğıya sıpər çəkilir. Lakin atanın ahi kəsir. Pendiri bıçaq kəsən kimi!

Bəxtiyar Cavadov oğlunun yanına keçmədi. Ağır-ağır əlini alına çəkib, sonra isə qətiyyətlə hospitalı tərk etdi.

Rövşən Cavadov qan itirməkdən dünyasını dəyişdi. Onu şəhər qəbiristanlığında dəfn etdilər. Bundan sonra atası Bəxtiyar Cavadov 1994-1995-ci il mart hadisələri haqda bəzi açıqlamalar verdi.

Mahir Cavadov, elə bil, qeybə çəkilmişdi. Heç kimin gözünə dəymirdi. Hiyləgər dəst-xətti ona yaman sıpər çəkmişdi. Bu, qeyri-adi sədd idi. Onu yarmaq mümkün deyildi.

OMON gecələrinin sonu olmuşdu. Səhər açılmışdı. Günnəş doğsa da, lakin könlü şad deyildi. Çox soyuq idi. Gecənin aqibətindən yaranan səhnələr önündə mat qalmışdı. Şahid kəsildiyi görüntülər elə bil, müharibə lövhələri idi. İnsanların üzündə olan hədsiz qorxu, təlaş adamı dəhşətə gətirirdi. Məcburən silaha sarılıb öz can qardaşının qanına susayan günahsız "günahkarlar" tamam tərk-silah olmuşdular. Dövlət qoşunları onları mühasirəyə almışdı. Səhərin bəyaz dumanlığı içində olduqca qorxunc vəziyyətdə

idilər. Bütün millət bu heyrətamız görüntülərə dəhşətlə boylanırdı. Baxdıqca da doymurdular. Hamı bir cür düşünürdü: Əgər düşmən Azərbaycanın 20 faiz torpağını işgal edən məkrli qonşu ermənidirsə, bəs bunlar kimdir? Onlar necə adlanır? Əlbəttə, elə bu vəziyyətləri ən doğru, vahid cavab idi. Daha dəhşətli. Çünkü xarici, açıq düşmənə nisbətən, daha qorxuluşu, daxili, gizli düşməndir. Bəli, onlar idilər. Dövlətinə xəyanət etmiş xalq düşmənləri. Bunlan bağışlamaq mümkün mü?

Qoca kişi ağır düşüncələrinin toranlı bağından sıyrılıb ürkək-ürkək başı üzərinə boylandı. Göz öünü cəllad kimi kəsdirən şəxsə diqqət edib sakitcə:

- Mənim nəvəm səni ötürəcək! - dedi.
- Sən məni tanıyırsan, qoca?

Qoca eynilə ona yenə sakitcə diqqət edərək, soyuqqanlı halda:

- Mən televiziyyaya baxmırıam. - dedi və baxışlarını ondan qaçırmaga çalışdı. - Bəlkə də, ona görə çox yaşayıram. - deyə əlavə etdi.

Lakin müəmmalı şəxs ondan əl çəkmədi:

- Yox, məni hamı tanırı.

Qoca daxili, dəhşətli bir qorxu içində ürkək-ürkək ona yönüb, sanki titrək bir pıçılıtı ilə:

- Hə, - dedi, - indi tanıdım.

Şəxs dinmədi və ona bir qədər diqqət edib, əlini sağ cibinə saldı. Çıxdığı pul dəstəsini onun qarşısına atdı.

Qoca gizli bir vahimə içində:

- Əlbəttə, hamı səni tanırı, elə mən də...

Bəli, hamının diqqətində olduğu kimi, qocanın da yaddaşında əbədi vahimə qorxusu yaradan şəxs Mahir Cavadov idi.

Azərbaycan - Rusiya sərhədi

Buludlara boy-boy baş alan şam ağacları qalın qar örtüyü altda xısin-xısin mürgü döyürdülər. Dadlı qış nağılı yaman bərk gəlmışdı onlar üçün. Pəmbə-pəmbə papaqları, yupyumşaq da xalıları ayaqları altında baş alıb gedirdi. Bəmbəyaz idi. Ecazkar parıltısı göz qamaşdırırdı. Nəfəsində kəskin şaxta vardı. İnsanın canını qılinc kimi kəsib doğrayırdı. Yüksək dərəcədə soyuq olduğu üçün səthində heç bir ləpir izi yox idi. Elə bil, bu yerlərdə nə heyvan vardı, nə də köçəri bir quş. Hətta həşəratın da mövcudluğu inanılmaz idi.

Vurğun cah-calallı təbiətin taxt-tacı üstə dəhşətli qış bərqərar olmuşdu. Elə bil, yüz illər boyu Azərbaycan - Rusiya sərhədi belə soyuqluq görməmişdi. Bəlkə də bu, həqiqət idi. Əsl həqiqət. Çünkü şam ağacli meşələr əsrlər boyu yaşamış, lakin qoynu xəyanətkar varlıq görməmişdi. Lakin belə bir mövcudluqla bu gün qarşılaşdı. Bəli, hakimiyyət ehtirası ilə uzun müddətdir gecəyarısı qətllər törədən nankor bir vücut öz el-obasının qəzəbindən qurtulub sərhədi adlayaraq onun xanimanına ayaq basmışdı. Onun əlləri, ayaqları, ürəyi, baxışları, hətta nəfəsi, büsbütün ruhu da qana batmışdı. Bəli, günahsız "günahkar" ların al-qanına. Bəmbəyaz qış nağılı içində müşil-müşil mürgü döyen şam meşəsi köksünə düşən addımların zərbindən diksinərək qəfil oyandı. Göz qapaqlarını açıb ətrafına boylananda dəhşətə

gəldi. Bəmbəyaz xalısının üzəri qan ləpirlərinə bələnmişdi. Bu qorxunc izlərin sonundakı heybətli varlıqla qarşılaşanda, elə bil, düz-dünyanın zülməti gözlərinə çökdü. Dözdü. Çünkü bu heybətli varlıq öz mənzilinə doğru baş almışdı. Bu məkanda qərarı yox idi.

Bəli, Mahir Cavadov Rusiya xətti ilə tamam başqa məmlekətə üz tutmuşdu. Məhz bu həqiqətə görə müvəqqəti dəhşətə dözürdü şam meşəsi.

Mahir Cavadov ağır-agır qarı yararaq rahat yola can atırdı. Meşə dərin, kimsəsiz idi. Lakin bu, onu heç də narahat etmirdi. Çünkü əsas təhlükə artıq sovuşmuş, çox uzaqlarda qalmışdı. O, meşənin bəmbəyaz, nağılı qoynunda tam azad idi. Yenə də "qəhrəmanlığı" toxunulmaz olaraq davam etdi. Lakin belə "azadlığın" şirinliyi içində yaman üşüyürdü. Ürəyi az qala donmaq üzrə idi. Çıxış yolu gəzirdi. Və tapdı da. Keyləşmiş əllərini bir-birinə sürtə-sürtə ovutduğu halda birdən insan hənirtisi eşitdi. Ürkək-ürkək sağa çonəndə gözlərinə inanmaq istəmədi. Yanlış deyildi. Qarşılaşlığı, təxminən 17-18 yaşlarında olan gənc oğlan idi. Mat-mat ona diqqət edib, titrək bir səslə:

- Ey oğlan, - dedi, - bura haradır?

Oğlan ona soyuq bir nəzər yetirib sakitcə:

- Bura Rusyanın sərhədidir. - deyə cavab verdi. Sonra isə laqeydcəsinə yoluna üz tutdu.

Bu zaman Mahir Cavadov tələskən:

- Ey... ey... - dedi, - tı kuda?..

Oğlan çonüb eyni soyuqqanlıqla:

- Davay! - deyə yoluna davam etdi.

Mahir Cavadov daha dinmədi. Və oğlanın arxasında baxa-baxa qaldı. Soyuqdan yamanca tir-tir əsirdi.

Göylərin ənginliklərinə zərif bir qızartı çökmüşdü. Burada üfüqlər sakit idi. Elə bil, illərdən bəri həsrətində olduğu dincliyyinə qovuşmuşdu. Bundan başqa, daha heç nə istəmirdi. İndi onu yaşayırıdı. Dolu-dolu. Bu əvəzsiz həyat mənbəyindən başqa ona heç nə lazım deyildi. Çünkü bu qeyri-adi, əvəzsiz nemət onun qovuşduğu AZADLIQ idi.

Bəli, Azərbaycan qurtulmuşdu, uzun müddət yaşadığı əzablı bir taledən. Əvvəlki dinc həyatı bərqərar olmuşdu. İndi gecələr vahiməli yox, yalnız romantika ilə dopdolu idi. Bu dəyərli yaşantıların dadı indi tamam başqa cürdür. Qeyri-adi! Çünkü onlar əzablı ömrün hesabına əldə olunub.

Bəli, azadlıq qazanıldı. Amma bu, heç də asan olmadı. Onun uğrunda çarpışdığı əzablı yollarda ürək çəkdiyi yükün zərbindən artıq çox şey itirdi. Lakin, sən demə, əsl əzablı yollar qarşıda imiş. Çünkü Azərbaycanın həll olası çox böyük problemləri varmış. İşgal altında olan torpaqlar azad olunmalı, bir milyon iki yüz min məcburi köçküñ öz atasaba yurdlarına qayıtmalıdır. Ümumi işsizlik problemləri həll edilməli, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün ciddi perspektivlər həyata keçirilməlidir. Əhalinin sosial şəraiti azı 70-80%-ə çatdırılmalıdır.

Bəli, Heydər Əliyevin xəstə ürəyinin bir tərəfi şad idisə, digər tərəfi yenə də acı göynək içində sızıldıyırıdı.

Şad ona görə idi ki, o, Azərbaycanı çox ağır bələdan xilas etmişdi. Bu, qardaş qırğınının qarşısının alınması idi. Digər tərəfi ona görə ağrıydı ki, o, Ermənistən işgal etdiyi 20 faiz torpaqlarının, necə olursa olsun azad edilməsinə nail olmalıdır. Mümkün olarsa, diplomatik yolla, yox, əgər bu yolla alınmasa, onda hərb gücү ilə. Belə ağır yükler onun həssas, odlu qəlbini çox üzürdü. Mübarizə apardığı ali məqsədləri heç də onun könlüncə alınmırıdı. Çünkü beynəlxalq

təşkilatlarda istənilən vaxt Azərbaycanın varlığına müxtəlif zəncirlər bağlanırdı. Hər dəfə bu qarmaqları qoparmaq çox çətin olurdu. Hiyləgər siyasetin simasını daima dəyişməsi labüb və adı haldır. Beynəlxalq qurum ATƏT-in uzun illər fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, lakin bu müddətdə o, Azərbaycanın Qarabağ probleminin müsbət həll edilməsi üçün heç bir təsir gücü göstərmədi. Mənasız danışıqlar, də-yərsiz ekskursiyalar baş alıb gedirdi. Belə boş tarixi gedisiatı bütün təfərrüati ilə aydın dərk edirdi Heydər Əliyev. Bu haqda dəfələrlə, qurumda cəmləşmiş nümayəndələrin məxsus olduğu ölkələrdə yüksək kürsülərdən açıqlamışdı. Həmçinin Azərbaycanın canlı televiziya bağlantısında da. Amma neynəsin ki, onların bütün fikir-düşüncələrini vahid xəttə qərarlaşdırmaq onun imkanı daxilində deyildi. Sadəcə, gücü çatdığı qədər çalışırdı, vuruşurdu.

Azərbaycanın elə keşməkeşli tarixi var ki...

AZƏRBAYCANIN XƏZƏRSAHİLİ ƏRAZİLƏRİNİN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ

Hələ 1700-cü ildən başlayaraq rus çarı I Pyotr yerlərdəki vəziyyəti öyrənmək üçün Cənubi Qafqaza öz nümayəndələrini göndərirdi. 1716-cı ildə xüsusi ekspedisiya Xəzərsahili vilayətlərin ətraflı təsvirini xəritəyə köçürür və yürüşə gizli hazırlıq görüldürdü. Bu dövrdə Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət xeyli zəifləmiş, separatçılıq meyilləri artmışdı. 1721-ci ildə Hacı Davud üsyan qaldıraraq Şamaxını ələ keçirdi. Türkiyə sultani Hacı Davudun Şirvan hakimi təsdiq olunmasına razılıq verdi. Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahanda isə əfqan qəbilələri şah sarayını ələ keçirərək, Sultan Hüseyn başda olmaqla, bütün Səfəvi xanədanını həbsə aldı, təkcə şahın oğlu Təhmasib qaçmağa imkan tapdı. O, İranın şimal əyalətində özünü II Təhmasib (1722-1732) adı ilə şah elan etdi.

1722-ci ilin yazında I Pyotr böyük bir qoşunla Həştərxandan yürüşə başladı. I Pyotr Azərbaycan dilində "Manifest" nəşr edərək Şirvana və Xəzərsahili vilayətlərə gondərdi. 1722-1723-cü illərdə Dərbəndin, Bakının, Salyanın və Rəştin tutulması ilə Xəzərsahili vilayətlərin Rusiyaya birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Rusiya imperiyası bu ərazilərdə möhkəmlənmək üçün hərbi-diplomatik və inzibati idarəetmə sahəsində tədbirlər gördü. Xəzərsahili ərazilərə yeni qüvvələr və hərbi ləvazimat göndərilmişdi.

XVIII əsrin 20-30-cu illərində Rusyanın Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərinə yiyələnmək təşəbbüsü qəti müqavimətə rast gəlir və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgal edilməsi təxminən bir əsrə qədər ləngidilir.

1723-cü ilin yazında türk ordusu Kartli və Kaxetiyanı tutduqdan sonra Gəncə, Şamaxı və Bakı üzərinə hərəkət etdi. Türk ordusunun irəliləməsi rus dövlətinin mənafeyi üçün ciddi təhlükə yaradırdı. 1724-cü il iyunun 12-də rus hökməti Türkiyə ilə sülh imzalamaqla, 1723-cü il 12 sentyabr tarixli Peterburq müqaviləsi şərtlərinin təsdiq edilməsinə və Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt, Ənzəli və s. Rusiyaya ilhaq edilməsi faktının qəbul olunmasına nail oldu.

1724-cü ilin avqustunda türk qoşunları Naxçıvan, 1725-ci ilin iyulunda isə Təbriz üzərinə böyük qüvvə ilə hücum edir. Təbriz şəhəri tutulduqdan sonra 1725-ci ilin dekabrında Ərdəbil türk ordusu tərəfindən ələ keçirilir. Azərbaycanın işgal olunmuş torpaqlarında türk inzibati idarələri yaradılaraq, çoxlu vergi və mükəlləfiyyətlər təyin edilir.

Əfşar tayfasından çıxmış məşhur sərkərdə Nadir İrandan əfqan tayfalannı qovaraq II Təhmasibi taxtdan salmış və onun dörd aylıq oğlunu III Abbas adı ilə şah elan etmişdi. 1736-ci ilin fevralında Muğanda keçirilən qurultayda vəfat etmiş kiçik yaşılı III Şah Abbasın yerinə Nadir şah seçilir. Beləliklə, Səfəvi sülaləsi hakimiyyətdən kənarlaşdırılır. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra ayrı-ayrı xan, sultan, məlik və bəylər öz müstəqilliyini qorumağa çalışır və qüvvələri birləşdirərək, vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq siyaseti aparan xanlara qarşı çıxış edirdilər.

Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində ən qüvvətlisi Şəki, Qarabağ və Quba xanlığı idi. Cənubi Azərbaycan ərazisində isə Urmiya, Qarabağ, Xoy, Maku xanlıqları daha

böyük əhəmiyyətli feodal dövlətləri olmuşdur. Daha kiçik dövlət birləşmələri olan Qəbələ, Ərəş, İlisu, Qazax və Şəmsəddil sultanlıqları Dağlıq Qarabağ məlikləri xanlıqlarından asılı idilər.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda daha artıq siyaset yeritməyə başladı. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Rus çarı Gürcüstanın ardınca Azərbaycanı ələ keçirmək niyyətində idi. Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı olan general Sisiyanov Azərbaycanı işgal etmək üçün hərbi plan hazırlamağa başladı. İlk hədəfi böyük hərbi-strateji əhəmiyyətə malik Car-Balakən oldu. 1803-cü ildə rus qoşunları Car-Balakən camaatının müqavimətini qırdı. 1803-cü ilin aprel ayının 12-də onların nümayəndəsi Tiflisdə rus hökuməti nümayəndələri ilə müqavilə imzaladılar. Müqavilənin şərtlərinə görə, Car-Balakən camaati Rusyanın ali hakimiyyətini qəbul etməli, hər il çar xəzinəsinə 220 rub. ipək verməli və rus qoşunlarının orada yerləşdirilməsinə şərait yaratmalı idi. Rusiya hökuməti öz növbəsində Car-Balakənin daxili işlərinə qarışmalı idi. 1804-cü ildə Gəncə xanlığının ciddi müqavimətinə baxmayaraq, şəhər rus qoşunları tərəfindən zəbt edilib inzibati dairəyə çevrildi.

1805-ci il mayın 14-də Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçay adlı yerdə Sisiyanovla Qarabağ xani İbrahim Xəlil xan arasında andlı öhdəlik imzalandı. Müqaviləyə görə, Qarabağ

xanı Rusiya çarının vassalı olur, xarici dövlətlərlə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiya çarının xeyrinə imtina edirdi. Öz növbəsində müqavilənin ikinci maddəsində çar Qarabağ xanlığının və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına zəmanət verirdi.

1806-cı ildə Bakı və Quba, 1809-cu ildə isə Talış xanlığı Rusiyaya qatılır. Müstəmləkəçilər 1805-ci ildə Şirvan xanlığını, 1806-cı ildə isə Bakını işgal etmişdilər. Azərbaycanın şimal ərazisində üsyənlər yatırıldıqdan sonra Quba və Dərbənd əraziləri də Rusiyaya qatıldı.

1804-cü ildə başlanmış Rusiya-İran müharibəsi, 1813-cü ilin oktyabr ayının 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi imzalanması ilə başa çatdı. Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən iki yerə bölünməsinin başlangıcı oldu.

1826-cı ildə yeni Rusiya-İran müharibəsi başladı. Rus qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işgal edib, 1827-ci ilin sonlarında Azərbaycanın cənub torpaqlarına da hücuma keçdi. Onlar tezliklə Urmiya və Ərdəbili tutdular. 1828-ci ilin fevral ayının 10-da Təbrizdən cənubda yerləşən Türkmençay kəndində Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla, Cənubi Qafqaz qəti şəkildə Rusiyaya birləşdirildi. Müqavilə cəmi 16 maddədən ibarət idi. 15-ci maddə İranda yaşayan ermənilərin Azərbaycana köçürülməsini nəzərdə tuturdu.

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra xanların, həmçinin Rusiya tərəfinə keçməkdən imtina edib İrana və Türkiyəyə qaçmış feodalların torpaqları dövlət xəzinəsinin ixтиyarına keçmişdi. Bu

torpaqlarda yaşayan və onu becərən kəndlilər dövlət xəzinəsinin ixтиyarına keçmişdilər. Belə kəndliləri dövlət kəndliləri adlandırırdılar. Dövlət torpaqları ilə yanaşı, mülk sahibi olan feodal və bəy torpaqları da var idi. Feodallardan hüquqi cəhətdən asılı olan həmin torpaqları becərən kəndlilər isə sahibkar kəndliləri hesab olunurdular. Çar Rusiyası torpaqları əsasən dövlətin ixтиyarında cəmləşdiridiyinə görə, say etibarilə sahibkar kəndlilər dövlət kəndlilərin dən təxminən üç dəfə az idi. Sahibkar və dövlət kəndliləri rəiyyətlərə və rəncbərlərə bölündürdülər. Xanlıqlar dövründə olduğu kimi rəiyyətlər xəzinə və bəy torpaqlarını öz əmək alətləri ilə becərir, götürdükləri məhsulun bir hissəsini xəzinəyə, yaxud feodala verirdilər. Rəncbərlərin isə tamamilə asılı təbəqə kimi nə torpağı, nə də əmək aləti var idi. Onlar hüquqi cəhətdən də rəiyyətlərdən fərqlənir, daha ağır vəziyyətdə yaşayırdılar.

Azərbaycan kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqlar onun ailəsinin ehtiyaclarını ödəmirdi. Digər tərəfdən isə çar hökuməti erməniləri və Rusyanın müxtəlif yerlərindən əhalini Azərbaycana köçürür, ən yaxşı torpaqları onların istifadəsinə verirdi. Bəzən isə elə hallar olurdu ki, yerli kəndlilərin istifadəsindəki torpaqların bir qismi onlardan alınıb gəlmələrə verilirdi. Bu isə Azərbaycan kəndində aztorpaqlı və tamamilə torpaqsız kəndlilərin sayının artmasına səbəb olurdu.

Rusiya imperiyası Azərbaycanı öz imperiyasına qatdıqdan sonra yerli şəraiti iqtisadi siyasətlə bağlı olaraq, buranın istehsal və maliyyə imkanlarını dəqiq öyrənməyə başladı.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA 1905-1911-Cİ İLLƏR DEMOKRATİK MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI

İran rejimi Cənubi Azərbaycan ərazisini şah hakimiyetinin aqrar xammal bazası əlavəsinə çevirmiş, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kənd və icma torpaqlarının böyük hissəsi fars məmurlarının, iri mülkədarların və ali ruhanilərin əsas gəlir mənbəyi olmuşdur. Fars hakimləri, yerli mülkədar-ərbablar Cənubi Azərbaycanda yüzlər, bəzən isə minlərlə kəndə sahib idilər.

Cənubi Azərbaycan əhalisi, zəhmətkeş kəndlilər hüquqsuz təbəqə kimi tamamilə fars satraplarının və mülkədarların hakimiyyətindən əzab çekirdi. Hətta kəndlilər öz ağalarının icazəsi olmadan oğlunu evləndirə, qızını ərə verə bilməzdi. Mülkədar kəndlini döyə, həbs edə və yaşıdığı yerdən sürgün edə bilərdi.

Şah hökuməti Cənubi Azərbaycanda çoxsaylı vergilər toplayırdı. Kəndlilər 50-yə qədər müxtəlif vergilər və renta ödəməli olurdular.

Cənubi Azərbaycanın 1896-ci ildən 1906-ci ilə qədər canışını olmuş şah taxt-tacının vəliəhdii Məmmədəli Mirzə yerli əhaliyə qarşı soyğunçu siyaset aparırla və onları hüquqlardan belə məhrum edirdi. Xalq Cənubi Azərbaycanı tərk edərək işləmək üçün yer axtarırırdı. Şimali Azərbaycana məcburiyyət üzündən gəlmış mövsümi işçilər Bakının neft sənayesində çalışanların 22%-ni təşkil edirdilər.

1905-ci ildə xalq şah rejiminə, qacarlar sülaləsinin zülmənə, ümumilikdə despotizmə qarşı mübarizəyə qalxdı. Cənubi Azərbaycan, onun paytaxtı Təbriz Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququnun

mərkəzinə çevrildi. Bu mübarizəyə İranın demokratik təbəqəsi də qoşuldu. Artıq silahlı mübarizə yetişirdi.

Şah hökuməti 1906-ci il avqustun 5-də bəzi güzəştlər etməyə məcbur olur. Belə ki, Məclisin çağırılması və Konstitusiyanın qəbul edilməsi barədə qanun verilir.

Cənubi Azərbaycanda olan deputatlar Məclisdə demokratik qrupda təmsil olunurdular. Onlar despotizmin ləğv edilməsi və yeni islahatlarla ölkənin dövlət quruluşunun demokratikləşməsinə çalışırdılar. Tacirlər, ruhanilər və digər yuxarı silkdən olanlar Məclisin çağırılması və Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq inqilabın dayandırılmasını və inkişaf etdirilməsinin qarşısının alınmağını tələb edirdilər. Lakin xalq hərəkatı öz inkişafı ilə davam edirdi.

1906-ci ilin sentyabrında Təbrizdə Azərbaycan dövlət tarixində özünəməxsus idarəetmə orqanı - əncümənlər yaranırdı. Hərəkata başçılıq etmək üçün yaranmış inqilabi-demokratik qurum olan əncümənlər Təbrizdən sonra Xoy, Salmas, Sərab, Culfa, Mərənd və digər şəhərlərdə təşkil edilərək hakimiyyəti öz əlinə alır. Əncümənlər inzibati hakimiyyəti özlərində birləşdirərək, məhkəmə hakimiyyətini yaratırlar. Onlar Təbriz və digər şəhərlərdən gələn şikayətçiləri araşdırıb qərar çıxarırdı. Təbriz şəhər əncüməni özünü idarə orqanı kimi şah hakimiyyəti orqanlarına tam nəzarət edirdi. Əncümənlər şəhərdəki qiymətləri tənzimləyir, cörək, ət və digər ərzaqların qiymətini aşağı salaraq möhtəkirlərin və iri mülkədarların əmlakını müsadırə edirdi.

1907-ci ildən Təbriz əncüməni tədricən Cənubi Azərbaycana nəzarət etməyə başlayır. İran Məclisinə daha çox təsir etməyə başlayan əncümən ölkədə demokratik dəyişikliklərin keçirilməsini, irticaçı məmurların vəzifələrindən kənarlaşdırılmasını, Cənubi Azərbaycana muxtariliyyət verilməsini tələb edirdilər.

Əncümənlərdən başqa, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının inqilabi orqanı-mücahidlərin mübarizə dəstəsi yaradılmışdı.

Təbriz mücahidləri Cənubi Azərbaycanın demokratik təbəqələrinin inqilabi mərkəzinə çevrilmişdi. Onlar səylə xalq arasında inqilabi təbliğat aparır, xalqın istək və arzularını ifadə edirdilər.

1906-cı ilin sonlarında vəfat etmiş Müzəffərəddin şahın yerinə hakimiyyətə oğlu Məhəmmədəli Mirzə keçir. Xalq hərəkatını yatırmağa cəhd edən şah ciddi müqavimətlə rastlaşırlar. 1907-ci ilin fevralında Təbrizdə tətil başlayır.

Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından olan kiçik torpaq mülk sahibinin oğlu Səttarxan demokratik hərəkatın önündə gedirdi. 1907-ci ildən Təbrizdə könüllü fədai dəstələri yaradılır. Fədailər inqilabi hərəkatın əsas həbi qüvvələrini təşkil edirdilər.

1906-cı ilin oktyabrında Təbrizdə "Əncümən" adlı qəzet və "Azərbaycan" jurnalı nəşr edilir.

1907-ci ildə şah rejimi Qaradağ hakimi Rəhim xanı Təbrizin üzərinə göndərir. Fədailər düşməni məğlub edərək, geri oturdurlar. 1907-ci ilin dekabrın 7-də Təbriz əncüməni vali Məhəmmədəli şahın hakimiyyətini tanımaqdan imtina edir və Təbrizdə bütün hakimiyyəti öz üzərinə götürür.

1908-ci ildə Maku və Ərdəbil istisna olmaqla, fədailər bütün Cənubi Azərbaycanı azad edirlər. Rəşt şəhərində üsyən etmiş xalq hakimiyyətə yiyələnir.

1909-cu ildə ingilis qoşunları İranın cənub limanlarına daxil olur. 1907-ci il Rusiya-İngiltərə müqaviləsinə uyğun olaraq İranın şimalını öz təsir dairəsinə daxil etmiş Rusiya Təbriz şəhərini tutur.

Çar qoşunları xalqdan qorxaraq fədailəri tərk-silah etməyə cürət etmirlər.

Rusiya və İngiltərənin təzyiqindən sonra 1910-cu ilin aprelində Səttarxan Təbrizi tərk edərək Tehrana gəlir. Tehran polisinin basqını, erməni-dاشnak Yefrem Səttarxandan iki gün ərzində silahları təhvil verməyi tələb edir. Lakin əvəzində fədailər 1910-cu ilin avqustunda Tehranin "Atabəy" parkında müdafiə istehkamını quraraq müqavimət göstərirlər. Hökumət qoşunları ağır döyüsdən sonra parkı ələ keçirir, fədailər və yaralanmış Səttarxanı həbs edirlər.

1911-ci ilin payızında Cənubi Azərbaycanın digər ərazilərində şah rejimi ilə fədailər arasında qanlı döyüşlər olur. Dekabrda isə hökumət qoşunları Təbrizi mühasirəyə alır. Canişin Şücaüdövlənin silahlı dəstələri yalnız 1912-ci ilin yanvarında fədailərin müqavimətini qıra bilir.

1905-1911-ci il Cənubi Azərbaycan inqilabı Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixinin ən şanlı səhifələrində biridir. Təbriz əncüməni xalqın qələbəsini təmin edə bilməsə də, özünüidarə orqanlarının yaradılması, sosial sahədəki tədbirlər, xalqın özünü dərk etməsi, inqilabi şüurunun artması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycan 1918-ci il mayın 28-də müstəqilliyini elan edərək Şərqdə ilk demokratik respublikanı yaratdı. ADR-in yaranmasının bir sıra siyasi və hüquqi əsasları mövcud olmuşdur. Xalqın milli mənlik şüurunun artması, müstəmləkə əsərətindən qurtulmaq, öz milli dövlətini yaratmaq, demokratik respublika idarəsinin formasına üstünlük vermək, az vaxt ərzində dövlət mexanizmini, qanunvericilik, idarəetmə və hüquq institutlarını təşkil etmək Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərində ən böyük nailiyyəti olmuşdur.

Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra dövlət aparatı tamamilə dağılır və yaranmış Zaqafqaziya Seymi də heç bir iş görə bilmirdi. Digər tərəfdən 1918-ci il aprelin 25-də yaradılmış Bakı Quberniya Xalq Komissarları Soveti ("Bakı Kommunası") Ümumrusiya Mərkəzi Hökumətini Azərbaycanda təmsil edərək onun qəbul etdiyi bütün dekret və qərarları özü üçün vacib bilirdi. Bakı Sovetinin daşnak-bolşevik qüvvələri Bakıdakı mart soyqırımı hadisələrini Azərbaycanın digər ərazilərində davam etdiridiyinə görə, Zaqqafqaziya Seymi Bakı Xalq Komissarları İcraiyyə Komitəsinin sədri C.Şaumyanla danışqlar aparmaq üçün nümayəndələrini Bakıya göndərdi. C.Şaumyan heç bir danışığa girməyərək azərbaycanlı nümayəndəni dərhal həbs etdirdi. Seym sədrinin müavini, erməni nümayəndəsini isə geriyə - Tiflisə qaytardı. Zaqqafqaziyada federativ dövlətin yaradılmasının perspektivsizliyi məlum oldu. 1918-ci ilin mayın 27-də Seymin müsəlman üzvləri fövqəladə yığıncağa toplasaraq Azərbaycan Milli Şurası yaratdıqlarını elan etdilər. Müsəlman fraksiyası bütövlükdə Milli Şuranın tərkibinə daxil olaraq M.Ə.Rəsulzadəni sədr seçdi.

Milli Şuranın yaranması və onun tərəfindən müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının (I respublika) elan edilməsi hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış proses idi, çünki 1917-ci il noyabrın 26-28-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisində keçirilmiş seçkidə iştirak etmiş Azərbaycan xalqı öz səlahiyyətli nümayəndələrini ali orqana tam hüquqi əsaslarla seçmişdir. Həmin səlahiyyətli nümayəndələr Milli Şuranın Azərbaycanın idarə olunmasında tam məsuliyyəti üzərilərinə götürdüklərini bildirərək, 9 nəfərdən ibarət icra orqanı - İdarə Heyətini təşkil etməyə başladılar. İdarə Heyətinin icra orqanları yaradıldı. F.Xoyski icra orqanının sədri seçildi. Mayın

28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk icası oldu. İclasda Zaqqafqaziya Seyminin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan olunmasından sonra Azərbaycanın vəziyyəti müzakirə edildi. Milli Şura 24 səslə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqda qərar qəbul etdi və "İstiqlal bəyannaməsi"™ (Milli and) elan etdi. Müstəqillik haqqındaki aktda deyilirdi ki, böyük Rusiya inqilabı gedisində Rusiyada dövlət orqanizminin ayrı-ayrı hissələrinin dağılması və rus ordusunun Zaqqafqaziyanı tərk etməsi ilə burada yeni siyasi vəziyyət yaranmışdır. Taleləri öz ixtiyarına buraxılmış Zaqqafqaziya xalqları Zaqqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdılar. Lakin siyasi hadisələrin sonrakı gedisində gürcü xalqı Zaqqafqaziya Federativ Respublikasının tərkibində çıxmağı və müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikası yaratmayı münasib bildi. Rusiya və Osmanlı imperiyası arasındaki müharibənin dayandırılması, eyni zamanda ölkə daxilindəki görünməmiş anarxiyanın ləğvi ilə bağlı olan Azərbaycanın mövcud siyasi quruluşu Azərbaycan xalqlarını düşdükləri ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün Şərqi və Cənubi Zaqqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın öz dövlət orqanizmini yaratmaq zərurətini qarşıya çıxarı.

Buna əsasən, xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Azərbaycan Milli Şurası elan edir:

Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Cənubi və Şərqi Zaqqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir.

Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması demokratik respublikadır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişaf üçün geniş imkanlar verir.

Müəssislər Məclisi çağrılana kimi bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Milli Şura və onun qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Milli Şura Müvəqqəti hökuməti təşkil etməyi F.Xoyskiyə tapşırıdı. Həmin gün F.Xoyski Milli hökumətin tərkibini elan etdi. İlk hökumətin tərkibində X.Xasməmmədovun başçılıq etdiyi Ədliyyə Nazirliyi də daxil edilmişdi. Beləliklə, ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının (I respublika) elan edilməsi, Azərbaycan xalqının çoxdan arzusunda olduğu müstəqillik ideyasının gerçəkləşməsi idi.

1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisliyi (I respublika), 1920-ci ildə ictimai qu-ruluşu və dövlət idarəcilik formasının dəyişdirilməsi ilə yeni Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (II respublika) və 1991-ci ildə isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının (III respublika) rəsmi elan edilməsi ilə tamamlanır. Azərbaycan xalqını və onun dövlətini təmsil etmək hüququ müvafiq olaraq göstərilən respublikaların (soviet rejimi dövründə istisnalıların olmasına baxmayaraq) ali hakimiyyət orqanlarına məxsus olmuş və hazırda da məxsusdur.

İyunun 16-da Müvəqqəti hökumət Tiflisdən Gəncəyə köcdü. 4 iyun 1918-ci il hərbi yardım müqaviləsinə uyğun olaraq Azərbaycanda olan Türkiyə qoşunlarının komandanı

Nuru paşa Milli Şura üzvlərini qəbul etməkdən imtina etdi. Milli Şuraya etinasızlıq hökumət böhranına səbəb oldu. İyunun 17-də Milli Şura üç mühüm qətnamə ilə böhrandan çıxmaga çalışdı. Birinci qətnaməyə görə yeni yaradılmış ikinci hökumətə yenə də F.Xoyski başçılıq edirdi. İkinci qətnamə yeni Müvəqqəti hökumətin hüquqi vəzifələrinə aid idi. Qətnamədə göstərilirdi ki, Müvəqqəti hökumət dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azlıqları ləğv etmək, aqrar islahat və digər mühüm məsələlər barəsində qanunları dəyişmək səlahiyyətinə malik deyildir və yaxın 6 ay ərzində Müəssislər Məclisinin çağırılmasını təmin etməlidir. İdarəetmənin digər məsələlərində isə hökumət tam sərbəstdir. Üçüncü qətnamə Milli Şuranın buraxılması barədə idi. Qətnamədə deyilirdi ki, Azərbaycanın ağır daxili və xarici vəziyyətini nəzərə alaraq bütün hakimiyyət F.Xoyskinin başçılığı ilə yeni yaradılmış hökumətə verilir, hökumət isə hakimiyyəti qısa müddətdə çağırılmalı olan Müəssislər Məclisindən başqa heç bir orqana verə bilməzdi. Beləliklə, iyun böhranı aradan qaldırıldı. Müvəqqəti hökumət bütün Azərbaycana nəzarət etmək üçün Bakı şəhərini daşnak-bolşevik işgalindən qurtarmalı idi. İyunun əvvəllərində Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Ayın 7-də Bakı Sovet qoşunları Gəncə istiqamətinə hücumə başladılar. Bakı quberniyasına nəzarət edən Xalq Komisarları Soveti Moskvanın göstərişi ilə bütün Azərbaycanda bolşevik rejiminin qurulmasına çalışırdı.

Azərbaycan Milli Şurasının "İstiqlal bəyannaməsi" Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918-ci il mayın 29-da keçirilmiş iclasında müzakirə edildi və qətnamə qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Qətnamədə göstərilirdi ki, biz (Bakı Soveti) öz müqəddəratımızı inqilabçı Ru-

siyanın müqəddərəti ilə bağlayırıq. Zaqafqaziyanın Rusiyanın ayrılmamasını mümkün hesab etmir, belə qüvvələrə (ADP-ə) qarşı mübarizə aparacağımızı bildiririk.

1918-ci il mayın 28-də RSFSR Xalq Komissarları Soveti neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bakı Xalq Komissarları Soveti isə Sovet hökumətinin bu qərarına əsasən 1918-ci il iyunun 2-də Bakı neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekretin ardınca iyunun 5-də Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında dekret elan edildi. Hər iki dekret sahibkarlar tərəfindən müqavimətlə qarşılandı.

Bakı Xalq Təsərrüfatı Şurası yanında milliləşdirilmiş bütün neft istehsalı və emalı müəssisələrini idarə etmək üçün xüsusi kollegiya təşkil edildi. Lakin bütövlükdə Bakı quberniyasında fabrik və zavodlar dayanmış və bu, işsizlərin sayının artmasına səbəb olmuşdu.

RSFSR Bakı bolşevikləri ilə birlikdə sovet hakimiyyətini bütün Cənubi Qafqazda yaymağa hazırlaşırıdı. Erməni-daşnak hərbi hissələri həvəslə Bakı Soveti qoşununun tərkibinə daxil edilirdi. Komanda heyəti də vaxtilə çar orduşunda xidmət etmiş daşnak zabitinin təsiri altında idi.

Mərkəzdən Bakı bolşeviklərinə müntəzəm olaraq hərbi yardım göndərilirdi. Bakı Soveti qoşununa qısa müddətdə hərbi işdə səriştəsi olmayan 18 min nəfər cəlb edildi. Sovet Rusiyasının havadarlıq etdiyi Bakı Soveti Azərbaycan Demokratik Respublikasını məhv etmək üçün bütün qüvvələrini səfərbər edirdi.

Azərbaycan hökuməti Azərbaycan dövlətini xilas etmək üçün 1918-ci il iyunun 19-da hərbi vəziyyət elan etdi. Müsəlman korpusu "Əlahiddə Azərbaycan korpusu" adlan-

dırıldı. İyulun 1-də Goyçay ətrafında məğlub edilən Bakı Soveti qoşunlarının Gəncəyə hücumunun qarşısı alındı. İyulun 20-də Şamaxı istiqamətində məğlub olan A.İ.Mikoyan teleqrafla Bakı Sovetinə bildirdi ki, briqadanın səylərinə baxmayaraq, erməni daşnak Amazaspın piyadaları mövqelərini tərk edib geri çəkilmişdir. İyulun axırlarında isə Milli Ordu hissələrinin Bakı ətrafında mövqeləri möhkəmlənirdi.

1918-ci il iyulun 16-da Bakı Sovetinin fövqəladə iclası oldu. İclasda ingilislərin Bakıya çağırılmasını təklif edən qətnamə rədd edildi. Bakı Xalq Komissarları Soveti Sovet Rusiyasına müraciət edərək, ordu göndərilməsini xahiş edirdi.

İyunun 25-də Bakı Sovetinin fövqəladə geniş icLASı oldu. Yenidən ingilislərin Bakıya çağırılması məsələsi gündəlikdə idi. İngilisləri Bakıya çağırmaq qərarı səs çıxluğu ilə qəbul edildi. M.Əzizbəyov, doğrudan da, Bakı Soveti hökumətinin yad bir qurum olduğunu ifadə edirdi: "Biz iki dildə danışırıq, buna görə də bir-birimizi anlamırıq. Birimiz Federativ Sovet (Rusiya) Respublikası dilində danışır, digərlərimiz isə Müəssisələr Məclisi (Milli hökumət) dilində".

1918-ci il iyulun 31-də C.Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Soveti vəziyyəti müzakirə etdikdən sonra öz səlahiyyətlərini üzərindən götürməyi qərara alaraq istəfa verdi.

1918-ci il avqustun 1-də Bakıda Sovetlərin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin Direktoriyası (Sektrokaspi) adlanan hakimiyyət orqanı yaradıldı. Sektrokaspi diktaturasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi əsasən daşnak, eser və menşeviklərdən ibarətidi. Diktatura İrandakı ingilis hərbi hissələrini Bakıya dəvət etdi.

Sektrokaspi rejimi avqustun 28-də Bakı Sovetinə seçkilər keçirdi. Seçkilər vasitəsilə öz hakimiyyətini möhkəm-ləndirməyə çalışan Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi. Sektrokaspi diktaturasının əhali arasında dayağı yox idi.

Sentyabrın 15-də Azərbaycan hərbi hissələri Bakıya daxil oldular. Bir gün əvvəl isə Derstervilik ingilis qoşun hissələri Bakıdan Ənzəliyə yola düşmüşdü. Onların ardınca Sektrokaspi diktaturası üzvləri və Bakı Soveti Komissarları şəhəri tərk etdilər.

Sentyabrın 17-də Milli Hökumət Gəncədən Bakıya köçdü. Birinci dünya müharibəsinin sona yaxınlaşması, Türkiyənin məğlub tərəf kimi 30 oktyabr Mudros barışığı imzalaması, noyabrın 17-də türk qoşunlarının Bakını tərk etməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanda ingilis aqalığı dövrü başladı. İngilis generalı Tomson bəyanatla çıxış edərək özünü general-qubernator elan etdi və şəhər idarəciliyini öz əlinə aldı. Azərbaycanın de-yure tanınması məsələsinin isə Paris sülh konfransında həll olunacağını bildirdi. Tomson hələ də Qafqazı ingilislərin müttəfiqi olan Rusyanın bir hissəsi hesab edirdi. Gəncə, Şuşa və Naxçıvanda ingilis qoşun hissələri yerləşdirildi. Azərbaycan xalqının sərvəti olan neftə sahiblik ingilislərin əlinə keçdi. Onlar 30 milyon pud neft daşıyıb apardılar.

Bununla belə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində əhəmiyyətli bir hadisə baş verdi. Beş aylıq fasılədən sonra toplanan Azərbaycan Milli Şurası yenidən işə başlayaraq parlamentin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi.

Üçüncü F.Xoyski hökumətini tanıyan general Tomsonun bəyanatı "vahid və bölünməz Rusiya" bayrağı altında çıxış edən qüvvələrin pozucu fəaliyyətini daha da gücləndirirdi.

Belə ki, onlar 1919-cu ilin yanvarında Bakıda oyuncaq "Qafqaz-Kaspi hökumətini" yaratdilar. Qafqazdakı müttəfiq qoşunların komandanı general Milton F.Xoyskini qəbul edərək Qafqazda yaradılacaq dövlətlərin daxili işlərinə qarışmayacağını bildirdi. Beləliklə, L.Biçeraxovun oyuncaq "Qafqaz-Kaspi hökumətinin" taleyi həll edildi. 1919-cu il fevralın 28-də Biçeraxovun qoşunları 24 saat ərzində Bakını tərk etdilər, erməni-daşnak dəstələri isə tərk-silah olundu.

1919-cu ilin avqustunda general Tomsonu əvəz elmiş general Korinin başçılığı ilə ingilis qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər. 1920-ci ilin yazında Azərbaycanda xarici və daxili vəziyyət mürəkkəbləşdi. Sovet Rusyasının ADR-ə təzyiqi daha da güclənmişdi. Onlar öz hərəkətlərini daşnak Ermənistən ilə sıx əlaqələndirirdilər. Moskvanın təhribi ilə 1920-ci ilin martında ermənilər Qarabağ və Gəncəbasarda qiyam qaldırdılar. Azərbaycan hökuməti daşnaklann törətdiyi soyqırının qarşısını almaq məqsədi ilə hərbi hissələri Qarabağa göndərməyə məcbur oldu. Şimal sərhədləri tamamilə müdafiəsiz qaldı.

Azərbaycan KPMK Azərbaycan parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək barədə ultimatum verdi. Parlament aprelin 27-də toplanaraq hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 23 ay mövcud olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikası süqut etdi.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1917-1920-CI İLLƏRDƏ

1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabının Rusiyada çarizmi devirməsi, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlməsinə öz təsirini göstərdi. 1917-ci ilin aprelində Təbrizdə demokratik yönümlü qəzetlər nəşr olunmağa başladı.

İyun ayında Təbriz şəhərində 1905-1911-ci illər milli azadlıq hərəkatında qəhrəmanlıqla həlak olmuşların şərəfinə böyük izdihamlı mitinq oldu. Nümayişçilər "Azad Azərbaycan", "Azad İran" şüarı ilə şəhidlərin qəbirlərini yad etdilər.

Bütün İranda demokratik hərəkat başlandı. Cənubi Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabanının başçılıq etdiyi milli azadlıq hərəkatı xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının lideri Xiyabani 1880-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə kəndində tacir ailəsində doğulmuşdur. Dini təhsili olan Xiyabani rus və fransız dillərini mükəmməl biliyordu, fəlsəfə, riyaziyyat və astronomiya elmlərini yaxşı mənimşəmişdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani Rusiya imperiyasında bir qədər yaşamış, 1905-1911-ci illər Cənubi Azərbaycan milli hərəkatında fəal iştirak etmiş və təqiblərə məruz qalmışdır. İran Məclisinin 1909-1911-ci illərdə deputati olmuş Xiyabani öz xalqının milli hüquqlarının müdafiə olunmasına çalışmışdır.

1917-ci ilin may ayında Xiyabani Tiflisə gəlmış və Qafqazdakı inqilabi hadisələrlə yaxından tanış olmuşdur. İyunun ortalarından başlayaraq Təbriz şəhərində şah rejimi əleyhinə çıxışlar başlamışdır. Təbriz qubernatoru Tehrana qaçmağa məcbur olur. Azərbaycanın digər şəhərləri də azadlıq hərəkatına qoşulur. Ərdəbil şəhərinin inqilab komitəsi Azərbaycan xalqını silahlı mübarizəyə çağırırdı.

1917-ci ilin avqustunda İran rejiminə və fars zülmünə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə 480 nəfərin iştirak etdiyi demokratik təşkilatların konfransı çağırıldı. Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərinin iştirak etdiyi konfransda vilayət komitəsi seçilərək demokratik hərəkatın inkişaf perspektivlərini müəyyən etdi. Konfransın qərarı ilə Xiyabani başçılıq etdiyi Azərbaycan Demokratik Partiyası yaradıldı. "Tərəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti partianın mərkəzi orqanı oldu.

Azərbaycan Demokratik Partiyası Cənubi Azərbaycanı azad etmək və demokratik dövlət qurmağı əsas məqsəd hesab edirdi. Partiya xırda və orta burjuaziyanın, sənətkarların, kəndlilərin və ziyanlıların maraqlarını ifadə edirdi.

Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına kömək məqsədilə 1917-ci ilin yazında Bakıda "Ədalət" təşkilatı yaradıldı.

1917-ci ilin payızında Cənubi Azərbaycanın şərqi rayonlarında hərəkat güclənir. Burjuaziya və mülkədarların mənafeyini ifadə edən Kiçik xanın başçılığı ilə "İttihadi islam" təşkilatı yaradıldı. Şah rejimi Kiçik xana qarşı dəfələrlə hökumət qoşunları göndərilsə də, hər dəfə məğlub edildi.

İngilis komandanlığı 1918-ci ildə İranda öz mövqelərini möhkəmləndirə bilməşdi. 1919-cu il avqustun 9-da Vüsuddenbövlət hakimiyyəti Britaniya ilə saziş bağladı. Müqavilə İran Məclisində təsdiq edilməsə də, ingilis qoşunları ölkədə qalmaqdə davam edirdi. Avqust müqaviləsi Cənubi Azərbaycanda da ciddi müqavimətlə qarşılandı. Vüsuddenbövlət hökumətindən müqavilənin ləğv edilməsi tələb edildi.

1919-cu ilin oktyabr-dekabr aylarında ingilis imperialistlərinə qarşı Təbriz şəhərində üsyən başladı. Təbrizdən və Azərbaycanın digər şəhərlərindən şah məmurları qovuldu.

1920-Cİ İL TƏBRİZ ÜSYANI VƏ MİLLİ HÖKUMƏTİN YARANMASI

1920-ci il aprelin 7-də Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin imperialistlərə qarşı yönəlmış üsyani bütün Cənubi Azərbaycanı əhatə edirdi.

Üsyana rəhbərlik etməkdən ötrü Xiyabani və demokratik hərəkatın digər nümayəndələrindən ibarət olan İctimai Komissiya yaradıldı. İctimai Komissiya xalqa müraciət edərək başlanmış mübarizəni axıra qədər davam etdirməyə çağırırdı.

Silahlı üsyancı dəstələr Təbrizdəki dövlət idarələrini tutaraq şah rejimi məmurlarını qovdular. Azərbaycanın demokratik qüvvələri ingilis imperialistlərini ölkədən qovmağı, demokratik islahatlar keçirməyi, xalq qoşununu təşkil etməyi, demokratik hökumət yaratmağı, xalqın inkişafı üçün maarifçilik ideyalarını artırmağı əsas məqsəd hesab edirdilər.

Xiyabani və onun tərəfdarları müstəqil burjua-demokratik respublikası yaradılması ideyasını təbliğ edirdilər.

Təbrizdə hakimiyyətə gəlmış demokratik qüvvələr yaratdıqları hökuməti "Azadıstan" adlandırırdılar. 5 aydan artıq bir müddətdə demokratik qüvvələr Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti qoruyub saxlaya bilmisdilər.

Dövlət hakimiyyəti qurmağa başlayan demokratik qüvvələr hökumət idarələrinə rəhbərlik etmək üçün əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən kollegiya yaradılar. Təbriz şəhərinin ətraf rayonlarında, Ərdəbil, Qaradağ, Marağa, Urmiya, Sərab və başqa ərazilərdə demokratik partiyanın görkəmlı xadimləri hakimiyyət strukturlarının təşkil edilməsinə başladılar. Təbrizdə və digər şəhərlərdə qayda-qanunun təmin edilməsi üçün milli qvardiya hissələri yaradıldı.

1920-ci il iyunun 24-də İctimai Komissiyanın Milli hökmətə çevrildiyi elan edildi. Daxili islahatlar keçirmək üçün 5 nəfərin daxil olduğu komissiya təşkil edildi. Komissiya torpaq, maliyyə, hərbi, maarif və digər sahələr üzrə layihələr işləyib hazırladı. Milli hökumət Təbriz əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdən ötrü ərzaq qiymətlərini xeyli aşağı saldı. Əhaliyə tibbi xidməti yaxşılaşdırmaqdən ötrü müalicəxanalar açıldı. Təbriz şəhərində milli dildə üç məktəb təşkil edildi. Milli hökumət bank təsis etdi.

Azərbaycan demokratik hərəkatı İranda siyasi proseslərə ciddi təsir göstərirdi. 1920-ci ilin iyununda Vüsuqud- dövlət hökuməti istefa verdi. Fars şovinisti Mürşüddövlə yeni hökumət kabinetinə başqanlıq edirdi.

İran rejimi demokratik hərəkatı boğmaqdən ötrü bütün səylərini birləşdirirdi. Yeni hökumət ingilis hərbi məsləhətçilərinin daxil olduğu silahlı qüvvələri Təbriz üzərinə göndərdi.

Millətçi rejim yenidən hiyləyə əl ataraq general-qbərnator Müxbirüssəltənəti Təbriz hökuməti ilə danışiq aparmağa göndərdi. Danışıqların vaxtını uzadan Müxbirüssəltənət hərbi qüvvələrin şəhərə yaxınlaşmasını təmin etdi. Azərbaycan Milli Hökuməti müqaviməti təşkil etsə də, sayca üstün olan İran rejimi qoşunları sentyabr ayında Təbrizi tutu bildilər. Şeyx Məhəmməd Xiyabani və 300 nəfərdən çox demokratik edam edildi, minlərlə azərbaycanlı həbsxanaya salındı. Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı müvəqqəti möglubiyyətə ugrasa da, bu hərəkat 1945-1946-cı illərdə davam etdirildi. Xalqın azad demokratik dövlət qurmaq ideyasını tamamilə məhv etmək İran rejiminə nəsib olmadı.

1920-1936-CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SOVET SOSİALİST RESPUBLİKASI (II respublika)

1920-ci il fevralın 11-12-də Bakıda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qurultayı keçirildi. Qurultayda Rusyanın maliyyə və silahlı yardımını ilə tezliklə çevriliş həyata keçirmək qərara alındı. Moskva təcrübəli kadrlarını, ilk növbədə daşnak-bolşevik Mikoyanı bu işə cəlb etdi. Mart ayında bolşeviklər ermənilərin vasitəsi ilə Qarabağda qiyam qaldırmağa cəhd etdilər.

Bolşevik işgalı ərəfəsində Azərbaycanda hökumət böhranı yaranmışdı. İstefa vermiş N.Yusifbəyli hökumətini əvəz etmiş M.Hacinski koalisyon hökumət yaratmaq barədə, kommunistlər də daxil olmaqla, sol qüvvələrlə danışıqlar aparırdı. Bolşeviklər çəvrilişə hazırlaşdıqlarından Milli Hökumətin tərkibinə daxil olmaqdan imtina etdilər. Aprelin 22-də yeni hökumətin yaradılmasının qeyri-mümkünlüyü barədə Hacinski parlamentə məlumat verdi. N.Yusifbəyli hökuməti müvəqqəti olaraq hökumətin fəaliyyətini bərpa etdi. Lakin artıq böhran yaranmışdı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən bolşeviklər xalqa müxtəlif vədlər verir, əhalini öz tərəfinə cəlb etməyə çalışırdı. 1920-ci il aprelin 22-də XI Qızıl Ordu nümayəndələrinin iştirakı ilə PK (b) P Qafqaz Diyar Komitəsi Bakı Bürosunun fövqəladə müşaviri oldu. Müşavirədə Milli Hökumətə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verilməsi qərara alındı. Aprelin 26-da çəvriliş yolu ilə hakimiyyətin ələ alınması planı müəyyən edildi. Çəvriliş rəhbərlik etmək üçün N.Nərimanov, D.Bünyadzadə, A.Əlişov, M.D.Hüsey-

nov, Ə.H.Qarayev, Q.Musabəyov, B.H.Sultanovdan ibarət müvəqqəti Azərbaycan İnqilab Komitəsi yaradıldı.

Azərbaycan Milli Hökuməti Zəngəzurda və digər sərhəd ərazilərində daşnak ordularını məğlub etdikdən sonra Ermənistən hökuməti aprelin 26-da barışiq imzalamaq xahişlə çıxış etməyə məcbur oldu. Lakin Qızıl Ordu dəstələri şimaldan artıq Azərbaycan Respublikası sərhədlərinə daxil olmuşdular.

Aprelin 27-də H.Sultanov başda olmaqla, bolşeviklər hakimiyyətin yaxın 12 saat ərzində təhvil verilməsi barədə Milli Hökumətə ultimatum verdilər. Parlamentdə M.Ə.Rəsulzadə və Ş.Rüstəmbəyovun kəskin etirazlarına baxmayaraq, hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi qərara alındı. Dinc yolla hakimiyyəti təhvil verən Milli Hökumət bir sıra tələblərlə çıxış edirdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması, yeni yaranan hökumətin müvəqqəti orqan olması, hökumət və parlament üzvlərinin toxunulmazlığı və s. şərtlərlə hakimiyyət müsəlman bolşeviklərə verildi. Aprelin 28-də dörd zirehli qatarda A.Mikoyan, R.Musabəyov və başqalarından ibarət heyət Bakıya daxil oldu. Bolşeviklər bütün dövlət idarələrini zəbt etdilər. Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi Azərbaycanı Müstəqil Sovet Sosialist Respublikası (II respublika) elan etdi. Mövcud ictimai quruluş və dövlət idarəcilik formasının dəyişdirilməsi yeni II respublikanın yarandığını söyləməyə əsas verirdi. II respublikanın yaranması və onun müstəqil olması müvəqqəti xarakter daşıyırırdı. Bolşeviklərin lideri Lenin, Stalinin təqdim etdiyi, vaxtilə Rusiya imperiyasına daxil olmuş xalqların muxtar qurum kimi gələcəkdə SSRİ-nin tərkibinə daxil edilməsi ideyasına etiraz etməsinə baxmayaraq, həmin xalqlar, o cümlədən Azərbaycan 1922-ci ildə başqa formada

yaradılmış "könüllü" Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına - "könüllü" imperiyaya daxil edildi.

Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin təşkilinə başladı. Hökumətin sədri və xarici işlər naziri N.Nərimanov, daxili işlər komissarı H.Sultanov, ədliyyə və əmək komissarı Ə.H.Qarayev, həmçinin Q.Musabəyov, M.D.Hüseynov, Ç.İsmayılov, D.Bün-yadzadə, C.Vəzirov və A.Əlişovun daxil olduğu milli tərkibli müstəqil Azərbaycan SSR hökuməti yaradıldı. Lakin real olaraq Moskvadan göndərilən dekretlərlə idarə olunan Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi və milliliyi müvəqqəti idi. Sovet Rusiyası ilə gələcək əməkdaşlığı qurmaq üçün Azərbaycan müvəqqəti idi. Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlığı qurmaq üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsi ədliyyə naziri B.Şahtaxtinskinin rəhbərliyi altında fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə heyətini danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya göndərir. Nümayəndə heyəti RSFSR hökuməti tərəfindən yaradılmış komissiya ilə birlikdə müqavilə hazırladı. 1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Müqavilədə göstərilirdi:

- 1) Rusiya və Azərbaycan biri-biri ilə six hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar;
- 2) RSFSR hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti ən qısa müddətdə aşağıdakıları birləşdirirlər:
 - a) hərbi təşkilatı və hərbi komandanlığını;
 - b) xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanları;
 - c) təchizat orqanlarını;
 - ç) dəmiryol nəqliyyatını və su nəqliyyatını, habelə poçt və teleqraf idarəsini;
 - d) maliyyə işini.

RSFSR və Azərbaycan SSR arasında bağlanmış hərbi və hərbi-dəniz donanması üzrə müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycan SSR-də, bir ədəd tam silahlanmış diviziya və xüsusi sazişlə sayıları müəyyən ediləcək hərbi gəmilərdən ibarət hərbi donanma qüvvələrinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Hərbi və hərbi-donanma üzrə Azərbaycan SSR Xalq Komissarlığı təşkil edildi. Quberniya və qəzalarda isə komissarlıqlar fəaliyyət göstərirdi. Qərara alındı ki, hərbi əməliyyatların davam etdiyi dövrə Azərbaycan SSR hərbi idarəcilikdə Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasına və RSFSR ordusu komandanlığına tabe etdirilsin.

Hərbi-dəniz donanması da RSFSR hərbi donanması komandanlığının sərəncamına verildi. Qafqaz Cəbhəsi ləğv edildikdən sonra RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi əməkdaşlığın inkişafı sonrakı müqavilələr üzrə müəyyən etmək nəzərdə tutulurdu. RSFSR-in Xəzər dənizi donanmasının komandanı, eyni zamanda Azərbaycan donanmasının da komandanı idi. Azərbaycan SSR-in hərbi donanması komandanlığının təyin edilməsi və ya vəzifədən kənarlaşdırılması RSFSR hərbi İnqilab Şurasına həvalə edildi.

Azərbaycanın pul nişanları yalnız respublika ərazisində və Zaqqafqaziya, İran və Türkiyə ilə ticarət hesablaşmalarında istifadə edilə bilərdi. 1920-ci il 30 sentyabr RSFSR və Azərbaycan SSR arasındaki səmimi əməkdaşlığı əsasən müqavilənin nəticəsi olaraq, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri N.Nərimanovun qeyd etdiyi kimi, Bakı nefti bütövlükdə Rusiya proletariyatına verilirdi. Əvvəzdə Azərbaycan Rusiya bolşeviklərinin apardıqları siyasetlə erməni daşnaklarının Azərbaycana qarşı, onun ərazi bütövlüyüne qəsd edən təcavüzü ilə "mükafatlandırılırdı".

1920-ci ilin yayında yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilər Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Zəngəzur, Göyçə, Qarabağ və Naxçıvanı işgal etməyə cəhd göstərdilər. İyun ayının sonlarında daşnaklar Zəngəzuru işgal edib, Naxçıvan istiqamətində irəlilədilər. Yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaqdan ötrü türk qoşunları Naxçıvanı nəzarət altına aldılar. Öz maraqlarından çıxış edən bolşeviklər Qızıl Ordu-nu erməni təcavüzünün qarşısını almaqdan ötrü Zəngəzur istiqamətinə göndərir. İyunun 6-da Gorusu tutan Qızıl Ordu hissələri ermənilərin hücumlarının qarşısını alır. Bolşeviklər Ermənistandakı daşnak hökumətini devirmək, Sovet respublikası yaratmaq məqsədilə bu ərazilərdə daha fəal siyaset yeritməyə məcbur idi. Bu məqsədlə Ermənistən ərazisində daşnak hökumətinə qarşı silahlı çıxışlar təşkil etməyə çalışırdı. Üsyanın baş tutması isə Azərbaycan üçün ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Belə ki, üsyanı yatırıran daşnak hökuməti üsyanları təqib edə-edə Qazax və Şəmkir qəzalarına soxularaq talanlar törətdi. Digər tərəfdən isə avqustun əvvəllərində müqavimətsiz Zəngəzur qəzasının bir hissəsini işgal etdi. Azərbaycanlı əhali erməni qoşun hissələri tərəfindən məcburi surətdə deportasiya edildi. Azərbaycan bolşevik hökumətinin fəaliyyətsizliyindən istifadə edən daşnak hökuməti Karyağın qəzası və Qarabağda erməni qiyamı qaldırılmasına nail ola bildi. Azərbaycanın milli müqavimət hərəkatını qəddarcasına yatırılmış Qızıl Ordu erməni separatizmini açıq-aşkar dəstəkləyirdi. Ermənilərin zəbt etdikləri torpaqlar onların nəzarətində qalırdı. Azərbaycan Milli Hökumətindən hakimiyyəti qəbul etmiş bolşevik hökuməti Moskvanın vədlərinə inanaraq, "beynəlmiləl" mövqedən çıxış edir, qəti tədbirlər görmürdü.

1921 - ci il martın 16-da Moskvada RSFSR və Türkiyə arasında dostluq müqaviləsi bağlanır. Müqaviləyə görə, Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri Ərdəhan və Qars dairələri Türkiyə ərazisinə daxil edilməklə müəyyən edilirdi. Müqavilənin 2-ci maddəsinə görə, Batumi şəhəri ətraf ərazilərlə birlikdə Gürcüstana, Naxçıvan vilayəti isə muxtar ərazi vahidi kimi suveren Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil edilirdi. Sovet-Türkiyə müqaviləsinə görə, türk qoşunları aprel ayında Naxçıvan ərazisini tərk etdi. Sovet Rusiyası Türkiyə ilə Zaqqafqaziya sovet respublikaları arasında müqavilə bağlanmasına fəal kömək edəcəyini öhdəsinə götürmüştü. Rusyanın təsir dairəsində olan Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistən iştirakı ilə 1921 - ci ilin sentyabrından Qarsda RSFSR nümayəndəsinin iştirakı ilə danışıqlara başlandı. Danışıqlar 1921 - ci il oktyabrn 13-də Qars müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi. Türkiyə və Zaqqafqaziya sovet respublikaları arasında bağlanmış Qars müqaviləsi 16 mart Moskva müqaviləsinə uyğun tərtib edilmişdi. Naxçıvan və digər ərazilərlə bağlı sərhəd məsələləri bir daha təsdiq edildi.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ DEMOKRATİK AZADLIQ HƏRƏKATI (1945-1946-ci illər)

İran Məclisinin (parlament) 1938-ci ildə qəbul etdiyi qanuna müvafiq olaraq ölkə ərazisi 49 şəhristanın (dairə) daxil olduğu 10 osmanlığa (vilayət) bölündürdü. Cənubi Azərbaycanın ərazisi əsasən üçüncü osmanlığın tərkibində

idi. Cənubi Azərbaycanı ayrı-ayrı hissələrə parçalamaqla şovinist şah rejimi Azərbaycan xalqının birliyini zəiflətməyə çalışırıdı. Belə ki, iri Azərbaycan vilayətlərindən olan Zəncan Tehran osmanlığına birləşdirilmişdi. Böyük iqtisadi və mədəni mərkəz olan Təbriz şəhərini də bu yolla zəiflətməyə cəhd göstərilirdi. Cənubi Azərbaycanın bütün inzibati ərazi vahidlərinə Rza şah rejiminə sadıq olan İran məmurları təyin edilmişdi.

1944-cü ilin oktyabrında İran Xalq Partiyası yaradılır. Demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparan İXP-nin Cənubi Azərbaycanda yerli təşkilatları təşkil edilmişdi. Sovet qoşun hissələrinin Cənubi Azərbaycana daxil olmasından sonra "Zidd-faşist" adlı antifaşist təşkilatı yaradılır.

Tezliklə Təbriz şəhərində Azərbaycan dilində "Azərbaycan", "Ədəbiyyat səhifəsi" və s. qəzetlər nəşr olunur. Siyasi fəaliyyətinə görə 1930-cu ildən İran zindanlarında həbsdə qalan S.C.Pişəvəri 1941-ci ildə həbsdən azad edilir. 1944-cü ildə İran Məclisinə deputat seçilən Pişəvərinin mandatı irticaçı Məclis tərəfindən təsdiq edilmir. Cənubi Azərbaycan demokratik hərəkatının görkəmli xadimi olan Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə 1945-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADR) yaradılır. Cənubi Azərbaycan əhalisinin müxtəlif təbəqələrini birləşdirən partiya xalqın azadlıq mübarizəsinə başçılıq edirdi. İran Demokratik Partiyasının Cənubi Azərbaycan təşkilatının 40 min nəfər üzvü ADR-də birləşdi. Azərbaycan xalqına bəyanatla müraciət edən ADR milli muxtariyyət, sənayenin inkişafı, ticarətin artırılması, fəhlə və kəndlilərin sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, əhalinin seçkilərdə fəal iştirakı, xalq maarifi, səhiyyə, dövlət idarələrində Azərbaycan dilindən istifadə olunması kimi program sənədlə

çıxış edirdi. Bəyanat Təbriz, Urmiya, Xoy və digər vilayətlərin 77 nəfər demokratik hərəkat nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdı. Partiyanın orqanı olan "Azərbaycan" qəzetiндə partiyanın yaradılması və onun programı dərc edilir. 1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin birinci qurultayında partiyanın program və nizamnaməsi təsdiq edilir və Mərkəzi Komitə seçilir. Milli muxtariyyət, aqrar islahat, xalq maarifinin inkişaf programı və s. yekdilliklə qəbul edilir. Qurultay demokratik hakimiyyətin özəyi kimi əyalət və vilayətlər üzrə əncümənlərin yaradılması barədə qərar çıxarır.

1945-ci ilin 20-21 noyabrında Təbriz şəhərində Milli Konqres çağırılır. Onun içində xalq tərəfindən seçilmiş 744 nümayəndə iştirak edirdi. Konqresin iclasını Səttarxanın qardaşı Hacı Əzimxan aparırıdı. ADP-nin təklifi ilə Milli konqres özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Müəssislər Məclisi Cənubi Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər keçirmək üçün 39 nəfərdən ibarət Milli Komitə yaratdı. Milli Məclisə ümumi, bərabər, birbaşa və gizli səsvermə keçirmək üçün qanun qəbul edildi. 1945-ci il noyabr-dekabr aylarında Cənubi Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər keçirilir. Seçkilərdə ilk dəfə olaraq qadınlar da iştirak edirdi.

1945-ci il dekabrin 11-12-də Təbriz şəhərində xalq tərəfindən seçilmiş Milli Məclis toplandı. Məclis S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə təşkil edilmiş hökumətin programını təsdiq etdi. Milli Hökumət Azərbaycan xalqının milli muxtariyyət arzusunu həyata keçirmək üçün bütün tədbirlər görəcəyini bəyan edirdi. Dekabrin 13-də İran valisi general-qubernator Bayat Təbrizi tərk etdi. Milli Hökumət dərhal aqrar islahatları həyata keçirməyə başladı. Milli Məclisin 21 fevral 1946-cı il qərarı ilə kəndlilər mülkədarlara ödədikləri rentadan azad edilirdilər. Fəhlələr üçün əvəzi ödənilən məzu-

niyyət və 8 saatlıq iş günü müəyyən edildi. Təbriz şəhərində müəssisələr açıldı. Qiymətlər aşağı salınaraq hökumətin nəzarətinə götürüldü. Kənd təsərrüfatı, sənaye və milli banklar yaradıldı. Pul bonlarını əvəz edən bankçekləri buraxıldı. Təbriz, Urmiya və Zəncanda 320 ibtidai və 82 orta məktəb açıldı. Təbrizdə filarmoniya, incəsənət məktəbi, Dövlət Dram Teatrı və Təbriz Dövlət Universiteti yaradıldı.

Cənubi Azərbaycan Milli Hökuməti ərazisində olan bütün diplomatik və digər missiyaların hüquq və toxunulmazlıqlarına hörmətlə yanaşılacağı barədə bəyanatla çıxış etdi. İran rejimi Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına qarşı 1946-ci ilin aprelində məkrli plan hazırlayırdı. Milli hökumətlə danışıqlar aparan şah rejimi 1946-ci il iyunun 13-də razılıq sazişi imzaladı. Razılığa görə, Cənubi Azərbaycana daxili idarəcilik işlərində sərbəstlik verilirdi. Azərbaycan Milli Hökuməti vilayət hakimiyyət orqanına, Milli Məclis isə vilayət əncüməninə çevrilməli idi. Cənubi Azərbaycan əldə etdiyi gəlirin 75%-ni öz daxili tələbatına, qalan 25%-ni isə İran dövlət xəzinəsinə köçürmək barədə razılıq əldə etdi.

İyunda bağlanmış razılıq sazişinə baxmayaraq, 1946-ci il noyabrın 21-də Qəvaməlsəltənə hökuməti İran Məclisinə keçirilən seçkilərdə qayda-qanunu qorumaq adı ilə Cənubi Azərbaycana qoşun yeritdi. Dekabrn 4-də amerikalı müşavir Şvraskopfomun rəhbərliyi ilə jandarmlar heyəti Zəncan və Miyanə ərazilərində demokratlara qarşı hücumu keçdilər. 1946-ci il dekabrn 11-də Cənubi Azərbaycan Əncüməni qan tökülməyin qarşısını almaq məqsədi ilə öz fövqəladə iclasında müqaviməti dayandırmaq barədə qərar qəbul etdi. Tehran rejimi 14 mindən çox Azərbaycan fədaisini məhv etdi, minlərlə insan zindana salındı.

Beləliklə, 1945-ci illər milli azadlıq hərəkatı məglubiyətə uğradı. Lakin xalq öz milli varlığı, tarixi və mədəniyyəti uğrunda gələcək mübarizə üçün şərəfli iz qoydu.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN 1946-1985-CI İLLƏRDƏ Azərbaycan SSR II Dünya müharibəsindən sonra

İkinci dünya müharibəsinin ağır nəticələri Azərbaycanda da özünü göstərirdi. Bütovlükdə müharibənin ehtiyacları üçün işləyən müəssisələr plana uyğun şəkildə məhsul buraxmağa başladı. Müəssisələrdə 8 saatlıq iş günü tətbiq edildi, əlavə icbari iş ləğv olundu, fəhlə və qulluqçulara əvəzi ödənilməklə verilən illik məzuniyyətlər bərpa edildi.

1956-ci ildən başlayaraq Azərbaycan SSR Ali Soveti yanında sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və maarif, səhiyyə və ictimai təşkilat, tikinti və abadlıq üzrə daimi komissiyaların fəaliyyəti bərpa edildi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Moskvada xüsusi plan qurulurdu. Mərkəzdən olan erməni lobbininə arxalanan Yuxarı Qarabağ və Ermənistandakı erməni millətçiləri, daşnaklar XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq məskunlaşmışları Qarabağ torpaqlarının Ermənistana verilməsi tələbi ilə yenidən çıxış edirdilər. 1940-ci illərin ortalarında Moskvanın bilavasitə, A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə, İrəvan kommunist daşnaklarının fəal iştirakı ilə "gizli" Qarabağ hərəkatı, "Qarabağ komitəsi" yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistanın partiya rəhbərliyi Moskva sırasında Azərbaycan SSR-in Yuxarı

Qarabağ bölgəsinin Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış etdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi" haqqında qərar verdi. 1948-ci il martın 10-da bir qərarla 100 min nəfər azərbaycanının 1948-1950-ci illərdə "könlüllük prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməsi planı təsdiq edildi. Azərbaycan türklərinin yaşadıqları ərazilərə isə xaricdə yaşayan ermənilərin köçürülməsinə icazə verildi.

1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 mindən çox əhali zorla Azərbaycanın aran ərazilərinə köçürüldü. XX əsrin 70-ci illərində ermənilər tərəfindən Yuxarı Qarabağ məsəlesi qaldırılsa da, respublika rəhbərliyi qətiyyətlə vəziyyətə daim nəzarət etdiyindən ermənilərin məkrli niyyətləri baş tutmamışdı.

AZƏRBAYCAN 1985-1991-Cİ İLLƏR

Moskvanın "Yenidənqurma" siyaseti və onun Azərbaycan üçün ağır nəticələri.

1985-ci ildən sovet rəhbərliyinə gətirilmiş M.S.Qorbaçov SSRİ-ni mövcud iqtisadi-siyasi böhrandan qurtarmaq üçün 1985-ci ilin aprelində "Yenidənqurma" siyasetini elan etdi. "Yenidənqurma" siyasetini möhkəmləndirməkdən ötrü mərkəz demokratik islahatların aparılması, köhnə kommunist ideologiyasından ehhəm kimi istifadə etməkdən imtina etmək və yeni yollar axtarmaq zərurəti qarşısında idi.

Lakin böhran getdikcə dərinləşir və müttəfiq respublikalarda milli özünüdərk prosesi güclənirdi. Sonrakı illərdə Kommunist Partiyasının rəhbər və istiqamətverici rolunu təsbit edən sovet konstitusiyasının 6-cı maddəsində edilən dəyişiklik, prezidentlik institutunun yaradılması və digər tədbirlər imperiyanın süqut etməsinin qarşısını ala bilmədi.

1987-ci ilin yanvarında Sov.İKP MK Plenumunda M.Qorbaçov aşkarlıq xəttinin qəbul edilməsini elan etdi. 0,1988-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin sədri vəzifəsini ələ keçirdikdən sonra Kommunist Partiyasının amirliyinə qarşı mübarizəyə başlayaraq hakim partiyanın idarə etdiyi rejimi labüb süqutdan xilas etməyə hazırlıq göründü. 1989-cu ildə ilk dəfə olaraq çoxmandatlı sistem üzrə Xalq Deputatları Sovetinə seçkilər keçirildi.

Moskva müxtəlif manevrlər edir, "yenidənqurma", "demokratiya", "aşkarlıq" adları ilə xalqı diskussiyaya çəkir və vaxt qazanmağa çalışır. M.Qorbaçovun ətrafına yığılmış ermənilər dərhal fürsətdən istifadə edərək öz çirkin, millətçi siyasetindən müsəlman türk dünyasına qarşı, xüsusilə də Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmüş niyyətlərini gerçəkləşdirməyə başladılar. Azərbaycan xalqı "yenidənqurma" siyasetindən həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan ən çox zərərçəkən müttəfiq respublikalardan biri idi. Yerli rəhbərliyin Moskvadan göndərilən sifarişlərlə işləmək metodu onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir az da çətinləşdirdi. Xüsusilə də 1987-ci ilin noyabrında A.Aqambekyanın Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana verilməsinin məqsədə uyğunluğunu bildirməsi, "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan daşnak erməniləri hərəkətə gətirdi. Yerevan və Xankəndində başlayan mitinqlərdən sonra azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından

qovulmasına və "türksüz Ermənistan" siyasetinin reallaşdırılmasına başlanıldı. Azərbaycanlıların deportasiyası küləvi terror və qəllərlə davam etdirilirdi.

1988-ci il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası Azərbaycan SSR Ali Sovetinə DQMV-nin statusuna baxılması haqqında müraciət etdi. Moskva riyakarlıq edir, əslində isə özünün xeyir-duası ilə başlayan separatizmi dəstəkləyir, "süni" olaraq yaratdığı problemi "hər iki xalqın mənafeyinə" uyğun surətdə həll etməyə çalışırıdı. Hər iki müttəfiq respublika rəhbərliyinin dəyişdirilməsi vəziyyətdən çıxmaga kömək etmədi. Əksinə, 1988-ci il iyunun 21-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası vilayətin Ermənistan SSR-ə verilməsini müzakirə etdi. 1988-ci ilin dekabrnnda Ermənistan SSR-də baş vermiş zəlzələ zamanı ermənilərə köməyə gedən təyyarə müəmmalı olaraq qəzaya düşdü. Həmin vaxtdan başlayaraq maraqlı qüvvələr erməniləri güclü maliyyə və hərbi sursatla təchiz etməyə başladılar.

Moskva müttəfiq respublika kimi Azərbaycan SSR-in konstitusion hüquqlannı pozaraq 1989-cu il yanvann 12- də "Azərbaycan SSR - in DQMV- də xüsusi idarəcilik fermasının tətbiqi haqqında" SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanını qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə mərkəzə tabe etdirilən Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) təşkil edildi. XİK-in köməyi ilə ermənilər silahlandırıldığı halda azərbaycanlı - lann ov tüfəngləri müsadirə edilirdi. Bakı rəhbərliyi DQMV üzərində nəzarəti tamamilə itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdı. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1989-cu il 6 may tarixli qəran ilə DQMV-dəki idarə və müəssisələrin Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxanlaraq mərkəzə verilməsi bu prosesi daha da sürətləndirdi. XİK dövründə təkcə Xankən-

dindən 14 min nəfər azərbaycanlı çıxanıldı. 1987-88-ci illərdən təşkilatlanan milli-demokratik qüvvələrin səyi və təzyiqi nəticəsində 1989-cu il noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edilir və Azərbaycan SSR-in muxtar vilayət üzərindən alınmış hüquqları bərpa edilir. DQMV- nin idarə olunması, SSRİ Ali Soveti DQMV rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə muxtar vilayətin bütün idarə və müəssisələri Ermənistanın tabeçiliyinə verildi.

1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Sovetinin xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR-in Təşkilat Komitəsinə (TK) tapşırıldı. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistanın faktiki ərazi iddiaları hüquqi müstəviyə keçirildi və onun Ali Soveti "Ermənistan SSR-ni və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" qərar qəbul etdi. DQMV və ona qonşu olan rayonlarda fövqəladə vəziyyət elan etdi. Cənubi Qafqazda nəzarəti itirməklə qarşılaşan Moskva 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya qoşun yeritdi və Azərbaycan xalqını sovet hərbi maşınının gücү ilə susdurmağa çalışdı. Bakıda və digər rayonlarda 131 nəfər qətlə yetirildi və yüzlərlə insan yaralandı.

Yalnız Bakıdakı qanlı hadisələrdən sonra Moskva DQMV-də ermənilərin tərk-silah edilməsinə başladı. 1990-cı il mayın 22-də SSRİ Nazirlər Soveti muxtar vilayətinin iqtisadiyyatını idarə etmək hüququnu Azərbaycan SSR-ə qaytardı.

1990-cı il mayın 19-da Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin sessiyası respublikada ilk prezidentlik institutu təsis etdi və A.Mütəllibovu vəzifəyə seçdi. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan SSR Ali Sovetinə keçirilən seçkilərdə 360 deputat mandatından 30-nu demokratik qüvvələr əldə etdilər. Vətənə qayıdan Heydər Əliyev Naxçıvandan bitərəf kimi

Ali Sovetə seçildi. H.Əliyevin də dəstəklədiyi bir sıra çox vacib dövlət atributları ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1990-ci il payız sessiyasında qəbul edildi. 1991-ci il martın 17-də SSRİ-nin saxlanması ilə əlaqədar keçirilən referendumda isə Naxçıvan Respublikası ümumiyyətlə, iştirak etmədi.

1991-ci il sentyabrın 8-nə təyin edilmiş ümumxalq səsverməsilə keçirilən prezident seçimlərində Ayaz Mütəllibov, demək olar ki, alternativsiz seçildi. Azərbaycandakı prezident seçimləri ərəfəsində - avqustun 19-da Moskva rəhbərliyindəki mühafizəkar qüvvələr Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi (DFVK) təşkil edərək dövlət çevrilişi etməyə cəhd göstərirdilər. Lakin Rusyanın demokratik qüvvələri çevrilişin qarşısını ala bildilər.

Moskvadakı dövlət çevrilişi yatırıldığı zaman xalqın təkidi ilə Azərbaycan SSR 1991-ci il avqustun 30-da "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Bəyannamə" qəbul etdi. Bəyannamədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Azərbaycan xalqının ali dövlət mənafelərini rəhbər tutaraq və onun iradəsini ifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqiliyinin bərpa olunduğunu elan edir.

Demokratik hərəkatın və xalqın istəyinə müvafiq olaraq oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti buraxılır, iqtidarın və müxalifətin bərabər əsasda daxil olduğu 50 nəfər deputatdan ibarət "Milli Şura" təsis edilir. Oktyabrın 30-da isə "Milli Şura"nın səlahiyyətləri haqqında Ali Sovetin qanunu təsdiq edildi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin konstitusion əsaslarla təsbit olunması zərurəti gündəmdə duran ən vacib məsələlərdən idi. Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda

mübarizəsi, 1991-ci il oktyabnn 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi Konstitusiya Aktı"nın qəbul edilməsilə nəticələndi.

1991-ci il dekabrin 8-də Brestdə (Belarusiya) Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus rəhbərliyinin iştirakı ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti kimi varlığına son qoydu.

Dekabnn 29-da Azərbaycan Respublikasında ümumxalq səsverməsilə 1991-ci il 18 oktyabr tarixli Konstitusiya Aktı təsdiq edildi.

Dövlət quruculuğunda dəyişikliklər (1989-1991 -ci illər) SSRİ məkanında baş verən proseslər, Ermənistən Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini özünnə birləşdirmək cəhdi, Moskvanın ermənipərəst siyaset aparması Azərbaycan xalqını və demokratik qüvvələri mühüm əhəmiyyətli tədbirlər keçirməyə vadər edirdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası 1989-cu il sentyabrın 23-də "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in Konstitusiya Qanunu"nu qəbul etdi. Qanun Moskva ilə respublika arasındaki səlahiyyətlərin yeni həddini müəyyən edirdi. Qanunda bütövlükdə SSR İttifaqının könülli surətdə verilmiş səlahiyyətləri istisna edilməklə, Azərbaycan SSR digər məsələlər üzrə, o cümlədən inzibati-ərazi dəyişikliyi etmək, referendum ilə ifadə edilmiş razılıq olmadan onun ərazisinin dəyişdirilməməsi (ittifaq tərəfindən) prinsipi, ümumxalq səsverməsi ilə SSRİ tərkibindən sərbəst çıxma, respublikanın müstəqilliyyinin təmin edilməsi, dövlət büdcəsini işləyib hazırlamaq, daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına rəhbərlik etmək və s. sahələrdə tam müstəqil idi.

Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 6-cı maddəsinin yeni redaksiyasında göstərilirdi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası və digər siyasi partiyalar, həmçinin ictimai təşkilatlar dövlət siyasetinin hazırlanmasında, dövlət işlərinin və ictimai işlərin idarə olunmasında iştirak edirlər. Çoxpartiyalı sistemə keçidin əsasları Konstitusiyada ilk dəfə olaraq təsbit edilirdi.

Dövlət və ictimai quruculuq əleyhinə olan partiyalar, təşkilat və hərəkatların fəaliyyətinə dair Konstitusiyanın 7-ci maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-in Konstitusiya quruluşunu və bütövlüyünü zorla dəyişdirmək, onun təhlükəsizliyini sarsıtmak, sosial milli və dini ədavəti qızışdırıdan təşkilatların fəaliyyəti yolverilməzdir.

Azərbaycan SSR-in siyasi və iqtisadi suverenliyi haqqında 23 sentyabr 1989-cu il Konstitusiya Qanunu 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının bir sıra maddələrinə dəyişiklik edirdi. Konstitusiyanın əvvəlki redaksiyasından fərqli olaraq 10-cu maddənin yeni redaksiyasında torpaq, yerin təki, sular, Xəzər dənizi sahilyanı şelfi və digər təbii ehtiyatlar Azərbaycan SSR xalqının milli sərvəti və Azərbaycan SSR-in dövlət mülkiyyəti hesab edilirdi. Təbii ehtiyatlar üzərində sərəncam vermək Azərbaycan SSR-in müstəsna hüququdur.

Naxçıvan MSSR, Dağılıq Qarabağ Muxtar Vilayəti mülkiyyətindən və inzibati-ərazi qurumları mülkiyyətindən ibarət onun Azərbaycan SSR mülkiyyəti Azərbaycan SSR-in dövlət mülkiyyəti kimi müəyyən edilirdi.

Konstitusiyanın VII fəsli "Azərbaycan SSR SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublikadır" ifadəsi ilə başlayır. Bu fəslin 68-ci maddəsinin yeni redaksiyasında göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR suveren sosialist dövlətidir. Azərbaycan SSR-in suverenliyi Azərbaycan SSR tərəfindən öz ərazisinin

hər yerində, respublikanın bütün xalqının xeyrinə ali qanunvericilik, icra və məhkəmə fəaliyyətinin müstəqil həyata keçirilməsində də ifadə olunur. Moskvanın Dağılıq Qarabağı tədricən Ermənistana birləşdirmək istəyinin qarşısını almaqdən ötrü Konstitusiyaya çox mühüm dəyişiklik edilir: Azərbaycan SSR-in konstitusiya hüququ statusu Azərbaycan SSR Ali Sovetinin razılığı olmadan dəyişdirilə bilməzdi. İttifaqla qarşılıqlı münasibətlər Azərbaycan SSR-in suverenliyinə və SSRİ-nin suverenliyinə əsaslanan müqavilə üzrə qurulur. Azərbaycan SSR-in səlahiyyəti yalnız Azərbaycan SSR-in könüllü surətdə SSR İttifaqına verdiyi məsələlərdə məhdudlaşdırıldı.

Yeni redaksiyanın 69-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan SSR-in SSRİ-dən azad surətdə çıxmaq hüququ xalq səsverməsi (referendum) yolu ilə həyata keçirilə bilərdi. Bunun üçün Azərbaycan SSR vətəndaşlarının onda bir hissəsinin topladığı imza kifayət edirdi.

70-ci maddəyə əsasən, Azərbaycan SSR-in suverenliyi, Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR və DQMV də daxil olmaqla, respublikanın bütün ərazisinə şamil edilirdi. Azərbaycan SSR-in ərazisi bütün əhalinin iştirakı ilə keçirilən xalq səsverməsi (referendum) ilə ifadə edilmiş razılıq olmadan dəyişdirilə bilməzdi.

Konstitusiyanın yeni redaksiyasının 72-ci maddəsinin 3-cü bəndində, əvvəlki mətnindən fərqli olaraq, muxtar respublikaların və muxtar vilayətlərin təşkil edilməsi və onların ləğv edilməsi Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hüququ kimi təsbit edilirdi və qurumların təşkili və ya ləğvi SSRİ Ali Sovetinin təsdiqinə verilmirdi. Həmin maddənin yeni - 13-cü bəndi Azərbaycan SSR-in ali və hakimiyyət orqanlarına, daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına rəhbərliyi təmin etməyi həvalə edirdi.

1990-ci il mayın 18-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan SSR prezidenti vəzifəsi təsis edildi. İki fəsildən və 18 maddədən ibarət prezident seçkiləri haqqında qanun 1991 - ci il iyunun 26-da qəbul edildi. Qanuna görə, 65 yaş yuxarı, 35 yaş aşağı hədd olmaqla yaşı senzi müəyyən edilirdi. Eyni şəxs dalbadal iki müdətdən çox Azərbaycan SSR prezidenti ola bilməzdi. 15-ci maddəyə müvafiq olaraq seçkidə iştirak etmiş seçicilərin yarısından çoxunun səsini toplamış namizəd prezident seçilirdi. Azərbaycan Respublikasının yeni prezidentinin növbəti seçkiləri vəzifədə olan prezidentin səlahiyyətlərinin qurtarması vaxtına 90 gün qalmış təyin edilirdi. Prezident vəzifədən götürüldükdə və ya başqa səbəbə görə öz vəzifəsini icra edə bilmədikdə onun səlahiyyətləri Ali Sovetin sədrinə keçir və növbədənkənar seçkilər təyin edilirdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edildi. Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı Azərbaycanda III respublikanın mövcudluğunu rəsmi-ləşdirdi.

Konstitusiya Aktında 1920-ci ilin aprelində RSFSR-in XI Qızıl Ordusunun ADR-i devirməsi və müstəqil Azərbaycanı işgal etməsi faktı bildirilir və yeni müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illər mövcud olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisi elan edilirdi. SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsız sayılırdı.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyası bu Konstitusiya Aktının müddəalarına zidd gəlməyən yerlərdə qüvvədə qalırıdı. Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi

bütövlüyünə və s. zidd olmayan digər qanunvericilik aktlarının hamısı Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvəsini saxlayırdı.

SSRİ-nin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bütün daşınan və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti elan edildi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı prezidentdir.

Konstitusiya Aktına görə, qanunverici hakimiyyət Azərbaycan Respublikasının parlamentinə, ali icraedici hakimiyyət Azərbaycan Respublikası prezidentinə və məhkəmə hakimiyyəti müstəqil məhkəmələrə - Konstitusiya Məhkəməsinə, Ali Məhkəməyə və Ali Arbitraj Məhkəməsinə məxsusdur.

1991-ci il oktyabrın 30-da Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yaradılması haqqında Konstitusiya Qanunu qəbul edildi. Milli Məclisin tərkibi 50 nəfər deputatdan ibarət idi. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə verildi.

1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğv edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etdi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin 3-cü hissəsi, 104-cü maddəsinin 2-ci bəndi, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktının 4-cü maddəsi əsas tutularaq Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti milli ərazi qurumu kimi ləğv edilirdi. Azərbaycan Respublikasında ermənilərin kiçik bir qrupu üçün milli-ərazi qurumunun saxlanılması, Ermənistən Res-

publikası ərazisindən isə azərbaycanlı əhalinin zorla köçürülməsindən sonra və hazırda orada bir nəfər də azərbaycanlıının qalmadığı şəraitdə, digər tərəfdən Yuxarı Qarabağda azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılığın artması, genişmiqyaslı terrorçuluq əməlləri törədilməsi, Ermənistandan göndərilən yaraqlı dəstələrin cinayətkarlıq hərəkətləri nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası qanunlarına əməl edilməsi, Qarabağın dağlıq hissəsində, Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarını bərpa etmək, yaradılmış silahlı dəstələri tərk-silah etmək, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqlarını, azadlığını və ləyaqətini qorumaq, millətlərarası münasibətləri nizama salmaq zərurəti əsas götürülərək və Azərbaycan xalqının iradəsi rəhbər tutularaq Dağlıq Qarabağın muxtarİyyət statusu ləğv edildi.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI (III respublika) 1991-2003-cü illər.

1992-ci il fevralın 26-da ermənilər XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımı tövərdilər. Rusiya məxsus 366-cı atıcı alayın köməyi ilə həyata keçirilən Xocalı soyqırımında 613 nəfər öldürdü, 478 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü. Yaranmış şəraitdə, martın 6-da respublika prezidenti Ayaz Mütəllibov istəfa verməyə məcbur oldu.

1992-ci il iyunun 7-də yeni prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Əliyev prezident seçildi. 1992-ci ilin yayında yeni rəhbərlik Qarabağda ərazi bütövlüyü-

nün bərpasında müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etsə də, 1993-cü ilin əvvəllərində uğursuzluqlar mərhələsi başlandı. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafindakı altı rayon işgala məruz qaldı. Xalq Cəbhəsi hakimiyyəti Heydər Əliyevi xalqın tələbi ilə Bakıya dəvət etdi. İyunun 15-də H.Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi prezident seçdi.

Yenidən respublika rəhbərliyinə qayıtmış Heydər Əliyev dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün çox mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi üçün çox vacib olan "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə müstəqil respublikanın ilk konstitusiyası qəbul edildi. Həmin vaxt Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə seçkilər keçirildi.

1998-ci il oktyabrın 11-də alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə Heydər Əliyev qələbə çalaraq yenidən 5 il müddətinə Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Prezidentin rəhbərliyi ilə hüquqi, iqtisadi və demokratik islahatlar dönmədən davam etdirildi. 2000-ci il noyabrın 5-də çoxpartiyalı sistem əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər keçirildi. Xarici müşahidəçilərin iştirakı ilə keçirilən seçkilərdə hakim Yeni Azərbaycan Partiyası qələbə qazandı.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci il yanvar ayının 25-də Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) tamhüquqlu üzvlüyünə qəbul edildi. Həmin gündən Azərbaycanın üçrəngli bayraqı ATƏT-in Strasburqdakı Parlament Assambleyasının önündə dalgalanır.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏTÇİLİYİNİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ MƏRHƏLƏSİNĐƏ (1993-2003-CÜ İLLƏR)

1992-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş Azərbaycan Xalq Cəbhəsi cəmi bir il hakimiyyətdə qaldı. Azərbaycanda müstəqil dövlətin bərpa edilməsində və dövlət quruculuğu sahəsində bir sıra tədbirlərin görülməsində AXC və xalq hərəkatının lideri Ə.Əliyevin xidmətləri olmuşdur. Həmin dövrdə, yaranmış şəraitdə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1993-cü ildən sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlara başladı. Həmin islahatların hüquqi əsasları müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında (Əsas Qanunda) təsbit edilmişdir.

Azərbaycandakı quruculuq daim erməni təhlükəsi ilə üzləşirdi. 1993-cü ildən başlayaraq məkrli ermənilər həvadarlannın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlannı işgal edə bildilər. Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü il tarixdə 822 sayılı ilk qətnaməsini qəbul etdi. Qətnamə bütün işgalçi qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın son vaxtlar işgal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxartmasını tələb edirdi. Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il 29 iyul tarixli 853 sayılı ikinci qətnaməsi ilə erməni quldur dəstələrini Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonundan və bu yaxılarda işgal edilmiş bütün digər rayonlardan dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxanmasını tələb edir və təcavüzkarı cilovlamaq üçün ATƏT-in Minsk qrupunun səylərini davam etdirməyə çağırırdı. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində və onun ətrafında münaqişənin davam etmə-

si, Ermənistən silahlı qüvvələri tərəfindən Qubadlı rayonunun işgal edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 14 oktyabr 1993-cü il 874 sayılı daha bir üçüncü qətnamənin verilməsi ilə nəticələndi. 1993-cü il 11 noyabr tarixli 884 sayılı dördüncü qətnaməsində BMT Təhlükəsizlik Şurası işgalçi qüvvələrin Zəngilan rayonundan və Horadız şəhərindən birtərəfli surətdə çıxanması və Azərbaycan Respublikasının bu yaxında işgal olunmuş rayonlannın qəsbkar qüvvələrdən azad edilməsi tələbi ilə çıxış edirdi. Lakin erməni təcavüzkarlan beynəlxalq təşkilatın tələblərinə məhəl qoymayaraq işgal etdiyi torpaqları tərk etmir. ATƏT-in Lissabon sammitinin sənədlərinə əlavə olaraq ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin 3 dekabr 1996-cı il bəyanatında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə edilmişdi. Ermənistən Respublikasından başqa bütün iştirakçı dövlətlərin müdafiə etdiyi sənədə aşağıdakı prinsiplər daxil edilmişdir:

- Ermənistən Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan bir razılaşmada müəyyən edilən, ən yüksək özünüidarəsini təmin edən hüquqi statusu;
- məsələnin həllinin müddəalanna əməl olunmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının
1995-ci il Konstitusiyası

Yeni Konstitusiyanın layihəsini hazırlamaq üçün Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdı. Konstitusiya

layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12 - də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul edilmiş və noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətlərini bəyan edir:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
- Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
- Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların alılıyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq;
- Ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;
- Ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amənlilik şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 5 bölmədən, 12 fəsildən və 158 maddədən ibarətdir. Konstitusiyada ümumi müddəalar adlanan 1 - ci bölmənin "Xalq hakimiyyəti" fəslinin birinci maddəsinə müvafiq olaraq XALQ Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi elan edilir. Sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur. Konstitusiyada referendumla müəyyən edilən iki mühüm məsələ təsbit edilir: 1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişiklik edilməsi; 2) Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi.

Konstitusiya Azərbaycanı demokratik, hüquqi və dünyüvi, unitar respublika elan edir. Azərbaycan Respublika-

sında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipini təsbit edən Konstitusiya qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclisə, icra hakimiyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının müstəqil məhkəmələrinə həvalə edir. Hakimiyyətin hər üç qolu qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri hədlərində müstəqildirlər.

Azərbaycanın dövlət başçısı Azərbaycan Respublikasının prezidentidir. Prezident Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini qoruyur, ərazi bütövlüyünün, dövlət müstəqilliyinin, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini təmin edir.

11-ci maddədə Azərbaycan Respublikasının ərazisinin vahidliyi, toxunulmazlığı və bölünməzliyi təsbit edilirdi. Respublika ərazisinə daxili sular, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub bölməsi (sektor), hava məkanı daxildir. Konstitusiyaya görə, Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz, Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir, yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə, Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər.

Konstitusiyanın VI fəslində Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının prezidentinə mənsub olması təsbit edilir. Azərbaycan Respublikası prezidentliyinə namizədlər üçün tələb edilən senzə görə yaşı 35-dən aşağı olmayan, Azərbaycan Respublikası ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan

Respublikası vətəndaşı, Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilə bilər. Prezident seçeneklərdə səsvermədə iştirak edənlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə 5 il müddətinə seçilən Azərbaycan prezidenti iki dəfədən artıq dövlət başçısı vəzifəsinə seçilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti səlahiyyətlərinə dövlət həyatının ən mühüm məsələlərinin həll edilməsi daxildir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti, icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır.

Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti dövlət bütçəsinin icrasını təmin edir; dövlət iqtisadi programlarının həyata keçirilməsini təmin edir; nazirliliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir, dövlət sosial təminat programlarının həyata keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 9 nəfər hakimdən ibarət üzvləri 10 il müddətinə seçilir. Səlahiyyət müddəti qurtardıqdan sonra Konstitusiya Məhkəməsi hakimi həmin vəzifəyə yalnız bir dəfə təyin edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının alılıyini təmin etməkdir.

Konstitusiya Məhkəməsinin hakimlərini Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqdimati ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin əsas vəzifələri Azərbaycan Respublikası prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsində nəzərdə tutulmuş məsələləri həll etməkdən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 4-cü hissəsində göstərilmiş orqanların sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını və qanunlarını şərh etməkdən və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə nəzərdə tutulmuş başqa səlahiyyətləri həyata keçirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin ilkin rəyi olduqdan sonra Milli Məclis və ya Azərbaycan Respublikası prezidenti Konstitusiya mətnində dəyişiklik edilməsini referendumda çıxara bilər. Konstitusyanın 1-ci, 2-ci, 6-ci, 7-ci, 8-ci və ya 21-ci maddələrində dəyişikliklər edilməsi haqqında, 3-cü fəslində nəzərdə tutulmuş müddəaların məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumda çıxarıla bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi referendumla qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklərə dair qərar qəbul edə bilməz.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ORDU QURUCULUĞU

1991-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında" qanun qəbul etdi. Könüllülük əsasında yaradılmış hərbi hissələrin mütəşəkkil silahlı qüvvələrə çevrilməsi üçün qanunun əhəmiyyəti var idi. Erməni daşnaklarının qarşısını almaqdan ötrü ilk batalyonların yaradılmasına başlanıldı.

1991-ci il dekabrın 25-də "Hərbi qulluqcuların statusu haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurası qanun qəbul etdi. Qanunda Azərbaycan ordusunda hərbi nizam-intizamı artırmaq, gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, mütəşəkkil və bacarıqlı əsgər hazırlamaq dövrün ən vacib tələblərindən hesab edilirdi.

1993-cü il noyabrın 26-da "Silahlı qüvvələr haqqında" qanunun yeni redaksiyası və "Müdafıə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu Milli Məclis tərəfindən təsdiq edildi. Qanuna görə, Azərbaycan Respublikası dinc yaşamaq prinsipini əsas tutur və öz müdafiə qabiliyyətini təcavüzdən qorunmaq üçün təşkil edirdi. Dövlət orqanlarına müdafiə sahəsində konkret vəzifələr tapşırıldı.

1994-cü il yanvarın 6-da "Sərhəd qoşunları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Sərhəd qoşunları Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin mühafizəsini və toxunulmazlığını təmin edir. Qanun sərhəd qoşunlarının maddi-texniki təminatı ilə bağlı konkret tədbirlərin görülməsini müəyyən edir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüququn inkişaf xüsusiyyətləri.

Qanunvericilik sisteminin təşkil edilməsi.

Hüququn mənbələri. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

- Konstitusiya;
 - Referendumla qəbul edilmiş aktlar;
 - Qanunlar;
 - Fərmanlar;
 - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
 - Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.
- Yerli icra hakimiyyəti orqanları normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüquqi islahatlar aparmaq, yeni ictimai münasibətlərdən və beynəlxalq öhdəliklərdən əmələ gələn hüquq münasibətlərini tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikasının yeni məcəllələri qəbul edilmişdir.

...Ali canlılar yetərincə aydınındırsa, elə o qədər də qaranlıqlıdır. Tanrıının xəlq etdiklərini öyrənmək çox asan olduğu halda, lakin bircə, insan adlı məfhumun dərinliyinə yetmək qeyri-mümkündür. Çünkü bu ali məxluq hər an dəyişə bilir və dəyişdiyi cildlər onun nə qədər vahiməli bir yaranış olduğunu təsdiq edir. Bu dünyası ilə özünü istənilən adlara məskun edir: şeytan, cəllad və mələk... Onlar bu simalarla hara gedirlər?..

"Torpaq su üzərində üzən adalardır. İnsanlar bu adalarda, sadəcə, hara isə gedirlər?"

İnsan həqiqətən, dəhşətli varlıqdır, çünki bu Yer adlı planetdə nə baş verirsə, yalnız insan törədir. Tikən də odur, yıxan da...

Xəritə üstündə rənglərlə erkən,
Dünyanı min yerə böldü insanlar.

Qurdular, tikdillər, amma yenidən
Dünyanın üstündə didişdi onlar.

Əsrlər uzunu quruldu meydan,
Günahsız töküldü torpağa al-qan.

Saysız el-obalar viranə qaldı,
Toprağın varlığı qanla sulandı.
Torpaq, yeni sərvət, şan-şöhrət! - deye,
Dünyanı taladı her an insanlar.

Ucaldı günahsız fəryadlar göyə,
Olmadı torpaqdan bir an doyanlar.
Didsə də torpağı hər an xaqanlar,
Didsə də bir-birin hey bu insanlar,
Bu torpaq onlara heç əyilmədi,
Dünyanın sərhəddi heç dəyişmədi.

...ABŞ-dan gələn təyyarə gecə Bakı limanına enəndə saat 2-yə qalırdı. Hava tutqun idi. Onun ala-toran bağıri içində göynək bir can qopuq-qopuq hicqırırdı. Bu, Azərbaycan idi. Yox, nəhayətsiz göylərin tutqun köksündə alışib yanınan ulduzlar sadəcə, şəfəq saçmırıldılar, onlar divanə saçlı, hicran sitəmli bir məmləkətin başına pərvanə olub xəfif-xəfif gözyaşı tökürdülər. Odlu diyarın dərdi böyük idi. Dünyanın özünə sığmırıldı. Yerin məhvərini qoparmağa can sökürdü.

Gecə ağır-agır ötürdü. Göylərin nəhayətsizliklərində toranlıq tədriclə sökülməkdə idi. Dan yerinin qızartısı üfüqlərə düşmüdü. Çox qəribə və heyrətamız idi. Elə bil, qan cilənmişdi üfüqlərə.

Payızın son akkordları döyüntüsündə günəşin zərrin şəfəqləri acı bir kədər içində titrəşirdi. Torpağa o qədər də meyil etmirdi. Yaman qorxurdu. Çünkü orada insanlar vardı... dəhşətli varlıqlar. Günəşin işıqlan ürkək-ürkək tədriclə çəkilib onlardan qeyb olmağa başlayırdı. Qorxunc məxluqlann xətasını torpaq çəkirdi. Yaman üzüyürdü. Günəş ondan üz çevirmişdi, yırtıcı insanlara görə.

Allah torpağı yeganə nemət kimi bəxş etdi insanlara, bir zaman: "Əkin,becərin və qoruyun!" dedi. İnsanlar Onun nəsihətlərinin ikisinin önündə diz çöküb, can əritdilər. Lakin 3-cüsünün isə üzünə ağ oldular. Və əsrlər boyu torpağa qan içirdilər insanlar.

Günəş viranə bir küskünlük ələmində qüruba doğru baş alanda, gecə yenə tədriclə məftun saçlarının bağını qırıb göylərin hicran köksünə tökməyə başladı.

Azərbaycan xalqına ağır itki üz vermişdi. Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Respublikasının eks-prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də, ömrünün 81-ci ilində vəfat etmişdir.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 0,1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Sənaye İnstytutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) memarlıq fakültəsində təhsil almışdır. Başlanan müharibə ona təhsilini başa çatdırmağa imkan vermemişdir.

1941-ci ildən Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında və Naxçıvan MSSR Xalq Komisarları Sovetində şöbə müdürü vəzifəsində işləmiş və 1944-cü ildə dövlət təhlükəsizlik orqanlarına işə göndərilmişdir. Bu dövrdən təhlükəsizlik orqanları sistemində çalışan Heydər Əliyev 1964-cü ildən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildən isə sədri vəzifəsində işləmiş, general-major rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Həmin illərdə o, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) xüsusi ali təhsil almış, 1957-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il plenumunda Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilərək respublikanın rəhbəri olmuşdur. 1982-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvü seçilən Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş və SSRİ-nin rəhbərlərindən biri olmuşdur. Heydər Əliyev iyirmi il ərzində SSRİ Ali Sovetinin deputatı, beş il isə SSRİ Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdur.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermişdir.

Heydər Əliyev 1990-cı ilin 20 Yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb

etmişdir. O, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasetinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etmişdir.

1990-ci ilin iyulunda Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev ilk əvvəl Bakıda, sonra isə Naxçıvanda yaşamış, həmin ildə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. O, 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdur. Heydər Əliyev 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş təsis qurultayında partiyanın sədri seçilmişdir.

1993-cü ilin may-iyununda hökumət böhranının son dərəcə kəskinləşməsi ilə ölkədə vətəndaş müharibəsinin baş verməsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yarandıqda Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbi ilə ayağa qalxdı. Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri Heydər Əliyevi rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular. Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi, iyulun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. O, 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səslərin 76,1 faizini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdir. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində namizədliyinin irəli sürülməsinə razılıq vermiş Heydər Əliyev səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar seçkilərdə iştirak etməkdən imtina etmişdir.

Heydər Əliyev bir sıra beynəlxalq mükafatlara, müxtəlif ölkələrin universitetlərinin fəxri doktoru adına və digər nüfuzlu fəxri adlara layiq görülmüşdür. O, dörd dəfə Lenin ordeni, Qırmızı Ulduz ordeni və çoxlu medallarla təltif edilmiş, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını almış, bir çox xarici dövlətlərin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycanın son 30 ildən artıq bir dövrünü əhatə edən tarixi taleyi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu illər ərzində xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində dirçəliş məhz onun adı ilə əlaqədardır.

Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi bu dövr ərzində daim tərəqqisi üçün çalışdığı, zəngin mədəniyyəti, böyük tarixi keçmiş ilə həmişə qürur duyduğu və gələcək nəsillərin taleyi üçün düşündüyü doğma yurdu Azərbaycanı bir dövlət kimi zamanın ağır və sərt sınaqlarından çıxarmışdır.

O, böyük siyasi və dövlət xadimi, xalqın şəksiz lideri olaraq hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş, buna görə də Heydər Əliyev fenomeni həmişə diqqətləri cəlb etmiş, dünya azərbaycanlılarının bu ümummilli liderinin coşqun siyasi fəaliyyəti istər ölkə, istərsə də dünya mətbuatında geniş işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan xalqı milli dövlətçiliyinin dağılmak təhlükəsi qarşısında qaldığını gördüyü və artıq ən ağır günlərini yaşadığı bir zamanda, 1993-cü ilin iyununda mövcud hakimiyyətin dəyişdirilməsini təkidlə tələb etmiş və həmin vaxtdan taleyini Heydər Əliyevə etibar etmişdir. Xalqının belə dar bir gündə qaldığını görüb onun təkidli dəvətini qəbul edən Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən böyük siyasetə qayıtmışdı. Xalq Heydər Əliyevin bu qayıdışını ümid və sevinclə qarşılamış, həmin günü isə Milli Qurtuluş günü kimi müstəqil Azərbaycanın tarixinə yazmışdır.

Heydər Əliyev birinci dəfə hakimiyyətə gələndə 1960-ci illərin axırlarında Azərbaycan iqtisadi və mədəni tənəzzül dövrünü yaşayırıdı. O zaman məhz Heydər Əliyevin gəlişi ilə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində sürətli yüksəlş, milli ruhun inkişafı və mənəviyyatın tərəqqisi dövrü yaşanmışdı.

Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gələndə də yenə özünün siyasi bacarığı gücünə ölkəni vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən, iqtisadi-siyasi pərakəndəlikdən xilas edə bilmış və cəmiyyətin məqsədini, qayəsini öz varlığında, özünün güclü şəxsiyyətində təzahür etdirərək, doğma xalqını yenidən vahid bir məfkurə ətrafında səfərbər edib, onun qəlbində sabaha inam hissi yaratmayı bacarmışdı.

Bütün bu illər ərzində əsl rəhbər kimi məhz Heydər Əliyev Azərbaycan həqiqətlərini qətiyyətlə bütün dünyaya tanıda bilmişdir. Azərbaycan yalnız Heydər Əliyevin qayıdışından sonra özünün geosiyasi imkanlarını gerçəkləşdirməyi bacarmışdır. Heydər Əliyevin siyasi zəkası sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid olunmaq təhlükəsi arxada qalmışdır.

Dünya siyaseti meydanında cərəyan edən proseslərə təsir baxımından Azərbaycan rəhbəri həmişə öz sözü, öz çekisi, öz mükəmməlliyi ilə seçilmiştir. Ümumxalq məhəbbəti qazanan Heydər Əliyevin bitməz-tükənməz enerjisi xalqı yaradıcılıq uğurlarına ruhlandırmışdır.

Tarixin yetirdiyi görkəmlı şəxsiyyətlərdən olan Heydər Əliyevin parlaq siyasi zəkası sayəsində iki əsrin və iki minilliyyin qovuşduğundakı Azərbaycan öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyaraq üçüncü minilliyyə inamla qədəm qoymuşdur. Heydər Əliyev zəkası bütün sədləri yararaq və qarşıya çıxan heç bir çətinliyə baxmayaraq Azərbaycanı

olduqca mürəkkəb zamanın dalgaları arasından salamat çıxarıb ona həm bölgədə, həm də dünyada layiqli yer qazandırmışdır.

Olduqca mürəkkəb bir dövrdə xalqın xidmətində dayandığını nümayiş etdirərək Heydər Əliyev bir çox siyasi xadimin edə bilmədiyini və edə bilməyəcəyini gerçəkləşdirmiş, müasir dönyanın ən aktual çağırışlarına cavab vermək bacarığı ilə XX və XXI əsrin tanınmış siyasi xadimləri sırasında həmişəlik öz layiqli yerini tutmuşdur. Xalqımızın yetirdiyi nadir dövlət xadimlərindən olan Heydər Əliyev yaşadığı firtinalı həyatı boyu hər zaman xalqını, vətənini düşünmüşdür. Onun ürəyi Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, doğma xalqının xoşbəxtliyi üçün çırpinmışdır. Heydər Əliyev bir dövlət başçısı kimi Azərbaycanın ən çətin anlarında onu xilas etmək üçün misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş, ölkəsini bəlalardan qurtarmağı bacarmışdır.

Təbiətin ona bəxş etdiyi bir çox nadir keyfiyyətlər sayəsində Heydər Əliyev uzaqqorən şəxsiyyət kimi tarixi hadisələrin gedisiini irəlicədən müəyyən edə bilir, milli tarix üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan qərarlar qəbul edən zaman əsl vətənpərvər mövqeyi nümayiş etdirir, tam qətiyyətlə hərəkət etməyi bacarırdı. Şəxsiyyətindəki qətiyyət onun geniş auditoriya qarşısında çıxışlar edərkən çox vaxt elə bədahətən söylədiyi fikirlərdə də parlaq əksini tapmışdır. Sarsılmaz məntiq üzərində qurularaq qeyri-adi dərəcədə böyük təsir gücünə malik məruzə və nitqləri Heydər Əliyevin fəlsəfi və siyasi dünyagörüşündəki dərinliyin və nikbinliyin açıq ifadəsidir.

Azərbaycan dövlətinin başçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyevin çoxəsrlik dövlətçi-

liyimiz tarixində müstəsna yeri vardır. Heydər Əliyevin fəaliyyəti öz əhəmiyyəti baxımından Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox kənarlara çıxır. Müasir dövrdə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün postsovət məkanında, eləcə də dünya miqyasında gedən prosesləri Heydər Əliyevin şəxsiyyətindən və fəaliyyətindən kənardə təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Müasir Azərbaycanda dövlət quruculuğunun, iqtisadi dirçəlişin, siyasi şüurun, siyasi həyatın son 30 ildən artıq bir dövrünü əhatə edən zaman kəsiyi böyük siyaset xadimi kimi tanınan və dərin zəkaya, ensiklopedik biliyə, geniş dünyagörüşünə malik olan tarixi şəxsiyyətin - Heydər Əliyevin adı, əməli fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirdiyi konkret işlərlə bağlıdır. Bu mürəkkəb proseslər isə onun həm əməli fəaliyyətində, həm də fəlsəfi məfkurəsində milli dirçəliş fəlsəfəsində öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyev zəmanəmizin böyük filosofu və mütəfəkkiri idi. Onun formalasdırıldığı və inkişaf etdiridiyi azərbaycançılıq fəlsəfəsi Azərbaycanın müasir dünyada xüsusi yerini müəyyən etmiş, milli dövlətçiliyimizin bünövrəsini təşkil edərək, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Azərbaycan ziyalısını son yüzyilliklərdə ən ciddi bir şəkildə düşündürən milli dirçəliş problemləri bütöv şəkildə Heydər Əliyevin həmin illərdəki fəaliyyəti ilə strateji dövlət siyasetinə, elmdən sosiologiyadan və fəlsəfədən əməli siyaset müstəvisinə keçmişdir.

Heydər Əliyev öz parlaq siyasi zəkası və istedadı sayəsində yeni Azərbaycanı, onun bugünkü gerçəkliliklərini yaratmış və gələcəyə aparan yolları müəyyən etmişdir. Məhz buna görə də Azərbaycan tarixinin 1969-cu ildən bəri yaşanan dövrü Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır və

tariximizə Heydər Əliyev dövrü kimi həkk olunmuşdur. Bu dövrün isə Azərbaycanın gələcək tarixi taleyi baxımından başlıca məzmunu azərbaycançılıqdır.

Azərbaycanın müstəqil dövlətə aparan yolu, əslində 1969-cu ildən, məhz onun hakimiyyətə gəlişindən sonra başlamışdır. Bu mənada azərbaycançılığın ən parlaq səhifələri də elə həmin illərdən etibarən yazılmışdır. Heydər Əliyev o dövrdə mövcud olan ideologianın qəlibləri çərçivəsində və bu ideologiyaya, əlbəttə, aşkarla dabandabana zidd olmayan formada olsa belə alt qatında ona müxalif qalaraq, Azərbaycanda milli ruhun tamamən sıxışdırılmasına nəinki yol vermiş, əksinə, onu yüksəltmək yolunda bütün imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etməyi bacarmışdır.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsindən sonrakı dövr milli özünüdərkin, milli özünə-qayıdışın başlangıcı kimi qəbul edilir. Tarixi məhz bu dövrdən etibarən başlayan Heydər Əliyev idarəetmə fəlsəfəsinin başlıca ideya-siyasi istiqamətini də məhz xalqın milli özünü-ifadəsinin bütün forma və vasitələrinin geniş vüsət alması, milli qürur hissinin güclənməsi və milli şürurun yüksəlməsinə təkan verən sürətli inkişaf strategiyasının gerçəkləşdirilməsi təşkil etmişdir. Onun respublikaya rəhbərlik etməyə başladığı ilk günlərdən Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin yubileylərinin müntəzəm surətdə qeyd olunması bir ənənə halını almış, bu isə Azərbaycan xalqının ümummilli problemləri ilə sıx bağlı olub milli ruhun, milli özünüdərkin yüksəliyi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, müstəqil dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşməsi üçün zəmin yaratmışdı.

Heydər Əliyevin 1969-82-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə görülən işlər milli özünüdərkən duyğu-

larını ideoloji sistemin keçmiş buxovlarından xilas edərək, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi təməl prinsipləri əsasında milli ruhun hədsiz yüksəlişini təmin etmiş, xalqımızın qəlbində illərdən bəri sıxılıb qalmış milli dövlətçilik ideyasının gələcəkdə böyük hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi üçün münbit zəmin yaratmışdı.

SSRİ-nin əyalətlərindən biri kimi baxıldığından, 1960-ci illərin sonlarına doğru sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrinin gerilədiyi, mənfi meyillərin güclənərək getdikcə daha dərin kök saldığı, hakimiyyət uğrunda gizli rəqabətin artdığı və eybəcər şəkillər aldığı, bütün bunların isə xalqın millimənəvi birliyinə ziyan vurduğu Azərbaycanda hakimiyyətə gələn yeni rəhbərin birinci işi respublikada iqtisadi potensialın dağılmasının, ictimai-siyasi həyatda yaranmış tənəzzülün xalqın mənəvi-psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilməsinin qarşısını almaqdan ibarət oldu. Respublikada kosmopolit bir əhvali-ruhiyyə hökm sürdüyündən milli kadrların hazırlanması, milli dilin inkişaf etdirilməsi və istifadə olunması, dövlət idarəetmə strukturlarında çalışan məmurların azərbaycanlı olmasına diqqət yetirilməsi istiqamətdə nəinki ciddi addım atılmış, hətta bu yöndə edilə bilən təşəbbüslerin qarşısı alınırkı ki, belə bir halda, heç şübhəsiz, milli mentalitetin daşıyıcısı sayılan kadrların yetişməsinə çox ciddi maneələr törədilirdi.

İqtisadiyyatı bütövlükdə dərin və uzunmüddətli böhran mərhələsinə qədəm qoymuş respublikada yaranmış bu ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapılmalı, onun iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün prinsipial cəhətdən yeni konseptual səviyyədə yanaşma yolları işlənib hazırlanmalı, iqtisadiyyatda köklü struktur dəyişiklikləri aparılmalı, təsərrüfatçıhqda və iqtisadi həvəsləndirmədə yeni üsullar tətbiq olunmalıdır idi.

Heydər Əliyev əmin idi ki, millətin siyasi müstəqilliyinin özülünü onun iqtisadi cəhətdən azadlığı şərtləndirir.

O illərdə milli ideyanın qıtlığı üzündən baş alıb gedən, həm iqtisadi, həm mədəni tənəzzülə aparan mənfi hallar Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə aradan qaldırıldı. Onun yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsidir ki, 1970-1985-ci illər baş verən dəyişikliklərin miqyası, ictimai və iqtisadi sahədəki dərin islahatların səviyyəsi və xalqın maddi rifah halının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməsi Azərbaycanın quruculuq salnaməsində, sözün həqiqi mənasında, ən parlaq səhifələr təşkil etmişdir.

İndiki dövrdə Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin sistemli olaraq genişlənməsi və dünya iqtisadiyyatına daha dərin bir şəkildə integrasiyası prosesi hələ 1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş potensiala əsaslanır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik strateji programında azərbaycanlıq məfkurəsi ilə bağlı diqqəti bir də məhz belə bir cəhət çəkir ki, burada mənəvi, bədii, estetik intibah iqtisadiyyatda, sənaye, tikinti və təsərrüfatdakı böyük nailiyətlərlə, güzərandakı elliklə yaxşılaşma və kütləvi ruh yüksəkliyi ilə birləşərək vahid axarda gerçəkləşmişdir.

70-ci illərdən başlayaraq iqtisadi potensialın yaratdığı bu yüksəlis Azərbaycanı özünün iqtisadi inkişafının növbəti mərhəlesi kimi tarixən zəruri azadlıq mübarizəsinə də daxilən hazırlamışdır. 80-ci illərin sonu - 90-ci illərin əvvələrində, müstəqillik hərəkatının geniş vüsət alması Heydər Əliyev dövründəki həmin iqtisadi yüksəlis və ona paralel olaraq tarixi fürsətdən dərhal bəhrələnməyə hazır milli mübarizlik ruhunun təşəkkül tapması sayəsində mümkün olmuşdur.

Totalitar sistemin elm və mədəniyyət xadimlərinə, ziyanlılara qarşı ağır təzyiqləri, təqib və təhdidləri Sovetlər İttifaqının bir çox başqa respublikalarında özünü aşkar hiss etdiyi halda, qorxmaz, cəsur, möhkəm iradə sahibi olması sayəsində Heydər Əliyev Azərbaycanda yaratdığı sərbəst düşünmək və düşündüyünü tam ifadə edə bilmək, alt qatda isə milli-mənəvi idealə, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində suverenliyi, müstəqilliyi təmin edən dəyərlərə aparan yolları tapmaq imkanı verən bir şərait yaratmışdır.

Məhz həmin illər ərzində Bakıda ən böyük abadlıq işləri görülmüş, müasir Azərbaycan memarlığının əsərləri sayılan və respublikanın siyasi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan bir sıra memarlıq ansamblı, inzibati mərkəz, saray, institut, nəşriyyat, tədris korpusu, kompleks və özünün görkəmi ilə şəhərə rövnəq verən neçə-neçə digər bina tikilib istifadəyə verilmişdir. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində çox sayda memarlıq abidəsinin bərpası mümkün olmuşdur. O, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişində, mənəvi mədəniyyəti tarixində iz qoymuş böyük şəxsiyyətlərin abidəyə çevrilməsinin xalqın milli varlığına son dərəcə müsbət təsir edəcəyini çox gözəl bilirdi. Heydər Əliyevin mədəniyyətimizə, tariximizə dərin ehtiram nümayiş etdirərək göstərdiyi qayğı sayəsində Bakının ən görkəmlili yerlərində xalqımızın milli varlığının daşıyıcısı olan böyük insanların əzəmətli heykəlləri ucaldılmış, böyük tarixi şəxsiyyətlərin hər biri üçün bir mədəniyyət mərkəzinə çevrilən ev muzeyləri yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın gələcəyini düşünərək uzaqgörənliliklə atdığı addımlardan biri də azərbaycanlılardan ibarət gənclərimizi gələcəyin müstəqil ölkəsi üçün gərəkli ixtisaslara yiylənməkdən ötrü keçmiş Sovetlər İttifa-

qının nüfuzlu ali məktəblərinə göndərmək təcrübəsi kimi dəyərli təhsil ənənəsinin əsasını qoyması idi. Bu yolla Azərbaycanımızın elmi və kadr potensialı yüksəldiyi kimi, xalqın milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərinin təbliği də həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyevin başçılığı ilə 1969-82-ci illərdə Azərbaycandakı intibahı şərtləndirən amillərdən biri respublikada təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi, gəncliyin ana dilində təhsilinə üstünlük verilməsi olmuşdur. Milli hərbi kadrların hazırlanması da xalqın müstəqil gələcəyini görən Heydər Əliyev üçün xüsusilə böyük əhəmiyyətli məsələ idi.

Heydər Əliyevin gələcəyin müstəqil Azərbaycanını nəzərdə tutaraq, milli məfkurənin yüksəlişi və xalqın milli dövlətçilik arzularının daha da güclənməsi üçün dövlət quruculuğu sahəsində görüyü mühüm işlərdən biri SSRİ-nin xarici siyaseti çərçivəsində də olsa, Azərbaycanın xarici aləmlə elmi-texniki, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün göstərdiyi maksimum səylərdir. Bu məqsədlə Bakıda ittifaq və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər təşkil olunduğu kimi, SSRİ respublikaları və sosialist düşərgəsi ölkələrində, eləcə də digər xarici ölkələrdə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti günləri keçirildi ki, bütün bunlar son nəticədə Azərbaycanın xarici ölkələrlə və orada yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrinin qurulması üçün zəmin yaradır, azərbaycanlıların özünəməxsus tarixi, mədəni ənənələri olan xalq olaraq tanınması, Bakının isə həmin dövrdə dünya miqyasında tanınan bir elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsini təmin edirdi.

Bu, həmin dövr idi ki, hətta Moskvada, Sankt-Peterburqda çıxan jurnallarda işıq üzü görə bilməyən yazılar fəal vətəndaşlıq nümunəsi olan əsərlər kimi dövrün Bakı mətbuatında dərc oluna bilir, şəxsən Heydər Əliyev səviyyəsin-

də hər cür hücumdan və qəsdlərdən qorunurdu. Həmin illərdə mədəniyyət və incəsənət nümayəndələrinin tarixi keçmişimiz, eləcə də bu günümüzlə bağlı qadağa qoyulmadan milli ruhlu əsərlər yarada bilmələri üçün münbət şəraitin təmin olunması gənc qələm sahiblərinə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşılması ilə əlaqəlidir.

Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Heydər Əliyevin gələcəyə hesablanaraq milli dövlət quruculuğunun əsasını təşkil edən strateji programında Azərbaycan dili ayrıca diqqət mərkəzində idi. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dilinə həqiqi dövlət dili statusu qazandırmağa yönəlmış fəaliyyətinin bəhrəsidir ki, 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu təsbit olundu. Dövr baxımından sözün əsl mənasında, qəhrəmanlıq bərabər belə bir addım məhz gələcəyin müstəqil, yeni Azərbaycanı naminə atılmışdı. Azərbaycan dilinin idarəçilikdə geniş tətbiqi, demək olar ki, bütün böyük klassiklərimizin ittifaq miqyasında yubileylərinin keçirilməsi, Azərbaycan mədəniyyətinin ümumittifaq miqyasda ön mövqelərə çıxması, elmi, ədəbi, mədəni abidələrin planlı tədqiqi və nəşri - bütün bunlar Heydər Əliyevin gələcək milli dövlətçiliyimizin ideya təməlində dayanan siyasetinin əməli nəticələridir.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrdə elmi əsaslarla, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlanmışdır. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlərin nəticəsi kimi, bir tərəfdən Milli Ordunun formalasdırılması, Azərbaycanın milli mənafətini qorumağa qadir nizami silahlı qüvvələrin yaradılması ilə bağlı mühüm addımlar atılmış, digər tərəfdən atəşkəsə

nail olmaq üçün bütün siyasi və diplomatik vasitələr işə salınmış, bunun da nəticəsində 1994-cü ilin mayında ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən atəşkəsə nail olunmuşdur.

Azərbaycanın daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqlan istifadə edərək, 1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" adlandırılın ilk neft müqaviləsinin imzalanması və onun gerçəkləşdirilməsi Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış və müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aparılmış son dərəcə gərgin fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan xalqının taleyi ilə pərdəarxası oyunlara, siyasi anarxiya və eksperimentlərə son qoyulmuş, ölkədə cinayətkarlığın qarşısı tam alınmış, bütün qanunsuz silahlı dəstələr ləğv olunmuşdu ki, bunlar da bütövlükdə Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesinin uğurla aparılması üçün şərait yaratmışdı. Azərbaycan dövlətçiliyinin mövcudluğuna böyük təhlükə olan 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çəvrilişi cəhdərinin qarşısı Heydər Əliyev sayəsində alınmış, dövlət müstəqilliyi qorunub saxlanılmışdır. Məhz buna görə də ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaranması və dövlət quruculuq prosesi böyük vüsət almışdı ki, bunun da əsasını müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi ilk Konstitusiyası təşkil edirdi. Ondan sonrakı dövrə Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və demokratik prinsiplərin bərqərar olması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin uğurla, sürətlə həyata keçirilməsi şəxsən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə başlıca qayəsini müstəqillik, ədalətçilik, demokratiya, milli

tərəqqi, dünyəvilik kimi ümumbəşəri dəyərlər təşkil edən yeni bir ideologiyanın əsası qoyulmuşdur. Heydər Əliyevin apardığı daxili siyaset Azərbaycanın hər bir vətəndaşına azad, sərbəst yaşamaq hüquqlarını təmin etmək və öz rıfahını yaxşılaşdırmaq imkanları yaratmaqdən ibarət olmuşdur. Heydər Əliyevin fəaliyyətində iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası, özəlləşdirmə programının, aqrar islahatların həyata keçirilməsi ardıcıl prioritət sahələr olmuşdur.

Heydər Əliyev demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində davamlı siyaset yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan dövlətinin xarici siyaseti, dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələri milli maraqlara və uzaqgörən siyasi perspektivlərə əsaslanan xətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Heydər Əliyevin xarici siyaset məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda etiraf olunan uğurlu və cəsarətli addımlar atması, milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalardan bacarıq və məharətlə istifadə etməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur.

Heydər Əliyevin fəal diplomatiyası nəticəsində Azərbaycan dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı icimai təşkilatlarının ölkəmizə, onun zorla cəlb olunduğu silahlı münaqışəyə münasibətinin əsaslı surətdə dəyişməsinə nail ola bilmişdir. Heydər Əliyevin xarici siyasetinin əsasını sülh, beynəlxalq hüquq nominalanna, sərhədlərin bütövlüyünə və toxunulmazlığına, dövlətlərin ərazi bütövlüyü-

nə hörmət və qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq prinsipləri təşkil elmişdir. Onun dünya təcrübəsinin bütün nailiy-yətlərini, sivil beynəlxalq normalan özündə tam əks etdirən sülhsevər xarici siyasetinin əsasında isə, ilk növbədə, milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, dövlətlərin hüquqlanna hörmətlə yanaşılması, bütün mübahisəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll edilməsi, qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi, elm və mədəni əməkdaşlıq yaradılması, dövlətlərarası əlaqələrə mane olan hər cür məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması prinsipləri dayanırdı.

Heydər Əliyev 1992-ci ildən başlayaraq türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində də gərgin fəaliyyət göstərmişdir. 0, bütün türk dünyasının ən nüfuzlu şəxsiyyəti kimi şöhrət qazanmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycanın təbii sərvətlərindən, əlvərişli coğrafi-strateji mövqeyinin üstünlüklerindən ölkənin milli mənafelərinə uyğun şəkildə istifadə edilməsinə yönəldilmiş irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi sazişlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində son dərəcə gərgin və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun böyük siyasi iradəsi və müdrik uzaqqorənliyi sayəsində əhəmiyyətli beynəlxalq müqavilələrə imza atılmış və onların həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə böyük siyasi məna kəsb edən bir sıra dün- yamiqyaslı iqtisadi proqramların həyata keçirilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynamışdır. Büyük bir coğrafi məkanda region qüvvələrinin birləşməsində də Heydər Əliyevin danılmaz xidmətləri olmuşdur.

Tariximizin amansız və sərt sınaqları dövründə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə səpələnərək yaşamaq məcburiyyətində

qalmış azərbaycanlıların birlik və həmrəyliyinin əldə edilməsi işində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. 0, dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması və onların bir Vətən - müstəqil Azərbaycan ətrafında sıx birləşməsi üçün daim və əzmlə səy göstərmiş, bu istiqamətdə son dərəcə qiymətli qərarlar qəbul etmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi planlar artıq Azərbaycanın gerçəkliyinə çevrilmişdir. Onun fəaliyyəti də, şəxsiyyəti də Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir hissəsinə təşkil edir. Hər bir azərbaycanının taleyində Heydər Əliyev dühasının bir zərrəsi vardır.

Heydər Əliyev bizim dahi liderimizdir. Bu insanın özü hər bir azərbaycanlı üçün qürur və iftixar mənbəyidir. Heydər Əliyev, eyni zamanda taleyin xalqımıza bəxş etdiyi böyük tarixi şəxsiyyətdir. O, Azərbaycanın tarixi inkişaf prosesinə təkan vermişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi milli dövlətçiliyimizin ideya əsasını məhz Heydər Əliyev yaratmışdır.

Bütün mənali həyatını öz xalqına bəxş etmiş Heydər Əliyevin siyasi və dövlət xadimi kimi zəngin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxaraq, əsl dövlət idarəciliyi məktəbinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının hələ neçə-neçə nəсли bu böyük məktəbdən, Heydər Əliyevin zəngin siyasi irləndən ölkəmizin inkişafi, xalqımızın rifahi naminə faydalananacaqdır.

Azərbaycan xalqının milli lideri, müdrik rəhbər və dahi şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz və işıqlı xatırəsi Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

SAHİBSİZ DƏRD

Çörək maşını Elmlər Akademiyasının yanındakı dükana yaxınlaşanda onun qarşısında 500-ə yaxın adam növbəyə durmuşdu. Böyük səbirsizliklə çörək gözləyən camaat maşını görən kimi arı topası tək qaynaşmağa başladı. Eləsi öz növbəsini saxlamağa, eləsi də fürsət var ikən oğrun-oğrun bir neçə növbə qabağa keçməyə çalışırdı. Qorxurdular ki, çörək yenə də çatmaz və bir parça çörəkdən ötrü şəhəri ələk-vələk etməli olalar.

Maşın gəlib dükanın qənsərində dayandı. Və içindən ortayaşlı bir kişi düşüb çörək qutularını içəri daşımaga başladı. Bu an bəziləri qaydasız, icazəsiz çörək götürərək pulunu yesiyin üstünə atır, kimi də eyni hərəkəti edərək, heç pulun qalığını da götürməyə dayanmırıldılar. Buna görə araya nara-zılıq düşürdü.

Çörək növbəsində dayananların içində Sənubər bacı da var idi. Yenə də onun növbəsinə xeyli vardı. Yaman iztirablı görünürdü...

Bütün ümidiyi yalnız işlədiyi bağçaya bağlamış Sənubər bacı düşdüyü yoxsulluqdan necə çıxməq üçün yollar arayırdı. Əslində başını lap itirmişdi. Aldığı 2000 manat maaş onun heç bir aylıq çörəyinə də çatmırıldı. O qəpik-quruş da vaxtında verilmədiyindən çarəsi kəsilib ondan-bundan xırdatat almaqla və onların üstünə bir-iki manat artıq qiymət qoyub satmaqla birtəhər dolanmağa başlamışdı. Neyləsin? Dörd uşağı kimin ümidiన buraxsın? Yoldaşı Arif cəbhədə həlak olmuşdu. Heç itirib-axtaran da yox idi. Qohumlarının çoxusu rayonda, orda-burda olduqlarından vaxtında ona əl tutə bilmirdilər. Bir də hər kəs öz başının hayında idi.

İndi çörək növbəsində dəhşətli ürək ağrısı ilə düşdüyü səfil günlərinin ağır dərd yükü altında sanki uzun illərin xəstəsi tək əzabla inildəyirdi. Bu gün onun bütün varlığını vahiməli bir qorxu bürümüşdü. Çünkü əlində cəmi iki çörəyin pulu var idi. Çörək dairəvi olduğundan ikisinin pulu 140 manat eləyirdi. Bundan başqa güman gələn yeri yox idi. Bir neçə qapıya borc üçün getmişdə, əliboş qayıtmışdı. Hiss olunurdu ki, onlar da öz başlarını güclə dolandırırlar. Tərs kimi, aldığı üç-dörd corabı da sata bilmirdi. Fikirləşirdi ki, əgər sabah da satmasa, onda onları aldığı qiymətdən də ucuz verib çörək pulu düzəldəcək. Uşaqlarının – böyüyünün on yaşı vardı. Kiçiyinin isə üç.

Müharibədir – həyatın dibində... Bunu çox gözəl başa düşürdü. Qınamırdı da. Lakin Sənubərin başa düşə bilmədiyi həyatın o zirvəsi idi ki, orada onun kimi köməksizlərin hələ də taleyini düşünən yox idi!..

Sənubə ağrılı düşüncələr qoynunda çalxalandığı bir halda, bir də gördü ki, artıq növbəsi çatmaq üzrədir. Sevindi, yaman sevindi. Sevincindən gözləri uşaq gözləri kimi doldu. Bunu hiss etdirməmək üçün əlinin arxasını gizli-gizli qayğılı gözlərindən süzülən göz yaşlarına çəkdi. Yeddi adamdan sonra növbə onun idi. Eləsi var idi ki, çörəyi səkkiz-on ədəd alırdı. Bu da, camaat arasında ciddi narahatlıq yaradırdı. Yenə çörəyin çatmamasından qorxurdular. Bütün bunlara baxmayaraq, Sənubər bacı sevincək öz növbəsini səbirsizliklə gözləyirdi. Onun sevinci hələ bütün kədərli qəlbini yeriməmiş, qəfildən eşitdiyi bir söz onu səksəndirən kimi oldu: "Çörək qurtardı!"

Sənubər üçün bu söz dünyada sonu olmayan müharibə – ölüm sözü qədər dəhşətli göründü. Başında küt bir ağrı ilə heysiz-heysiz oradan uzaqlaşmağa başladı. Yenə adəti üzrə

bütün şəhəri alt-üst etməyə üz tutdu. Lakin hər yerdə çörək qurtarmışdı. Artıq gecə saat 10-a qalırdı. Srağa gün də, dünən də çörək ala bilməmişdi. Yarımboyat çörəkdən uşaqların hərəsinə bir tıkə bölmüş və bir az da kartof bişirib yemişdilər. İndi evə əliboş qayıtdığını güman edəndə dəhşətdən az qala bağıri çatlayırdı. İçin-için ağlayaraq gizli göz yaşları içində dörd balasını gözləri önünə gətirirdi: “Uşaqların dördü də pəncərəyə dirənib intizarla onu gözləyirdilər.” Sənubər üç gün idi ki, uşaqlarını aldadırdı: ”Çörək hələ gəlməyib...”

Sənubərin bütün şəhəri ələk-vələk etməsinə baxmayaraq, yenə də heç yerdə çörək yox idi, O, ümidiñi üzərək, nəhayət, evə dönmək qərarına gəldi. Pillələrlə yuxarı Yasamala qalxməq istədikdə, birdən gözünə yolun tinində, kommersiya dükanı qarşısında satılan “Türk çörəyi” sataşdı. Qeyri-ixtiyari ora yaxınlaşmağa başladı. ”Çörək neçəyədir? ” – deyə titrək, piçiltiyə bənzər bir səslə soruşdu. Sorğusu müqabilində aldığı cavabdan daha da məyus oldu. Dəhşət onun bütün vücudunu bürüdü. Çörəyin bu yüksəklikdə qiyməti onu heyrətləndirdi. Əslində bu heyrət yox, təsəvvürolunmaz bir vahimə idi. Varlığını bürüyən bu vahimə içində titrək əlləri ilə nimdaş pul kisəsini araladı. İçində cəmi 150 manat vardı. ”Türk çörəyi”nin qiyməti isə 500 manat idi. Bundan başqa onun daha pulu qalmamışdı. Hətta xeyli borc içində batmışdı. Qətiyyətlə, aldığı qiymətdən ucuz da olsa, əlində olan xırda-mırdanı sabah mütləq satmaq qərarına gəldi. Çünkü o, sabah üçün, birisi gün üçün çörək pulu əldə etməli idi. Heç olmasa maaş verilənə kimi.

Sənubər bacı evə dönərkən yazıq bir görkəmdə, dərin məyusluq içində bir-iki addım atmamış geri dönüb bir daha ”Türk çörək”lərini nəzərdən keçirdi. Bu an onun ürəyindən bir sual qopdu: ”Görəsən, bu yaraşıqlı, ağ, yumşaq çörəkləri kimlər alır?”. Onun sualı qarşısında sanki uzaqdan-azağa çörək özü dilə gəldi: ”Bəxtəvərlər!!!”

Sənubər evə çatanda saat 11 idi. Gecənin qatı, soyuq qaranlığından qurtulub yorğun vücudu ilə yarıqaranlıq dəhlizə daxil olanda, beyninə daş bir sükut çökdü. Ətrafda bir hənirti duymadı. Sanki dərin bir quyuya düşmüdü. Lal sükut içində ehmalca otağın qapısını araladı. Şahid olduğu mənzərə qarşısında sanki quruyub qaldı. Uşaqların dördü də, üstünə məxmər adyal salınmış divanın üstündə baş-başa verib yuxulmuşdı. Sənubər bacının ürəyi qan ağladı. Bu ağrı onun bütün vücudunu silkələdi. ”Dəhşət! Üç gündür ki, uşaqlarım acıdan vaxtsız-vədəsiz yuxulayırlar. Mən neyləyim indi, İlahi?! Bir parça çörək üçün kimin qapısına gedim?.. Axı, bu gündə bircə mən deyiləm! İndi çoxunun evində çörək yoxdur. Millət çörəkdən ötrü bütün Bakını ələk-vələk edir... Kaş uşaqlar indi oyanmayıyadılar. Oyansalar, mən onlara nə cavab verəcəyəm? Axı üç gündür ki, mən onları aldadıram...”

Bu an ortancıl oğlu Bəkirin səsi onun gizli, dərdli fikrini yarımcıq qoydu: ”Ana, çörək aldın?” – Sənubər onsuz da bağını dələn sahibsiz dərd içində heç bilmədi nə cavab versin ona? Bu an köksünü yandıran acı hıçkırları onun bütün varlığını ağırtmağa, göynətməyə başladı. Dünyanın, zamanın ağrı-acısını anlamayan körpəsinin bu haqlı tələbi, sorğusu qarşısında canını dişinə tutdu. Bu xirdaca məxluqun ac, məsum baxışlarından ”günahkar” göz yaşları ilə dolmuş duşmanlı, yorğun gözlərini gizləməyə çalışdı. Dərin sükut içində o, ”Çörək hələ gəlməyib” – deyə yenə də onu aldatmağa çəlisdı və eyni zamanda bağından qopan yanıqlı bir fəryadı sanki büsbütün bu Bakı gecəsinin nəhayətsiz göylərində əks-səda verdi. Bu nalənin ağrılı zərbəsindən, tufandan sönmüş işıqlar kimi sonsuz göylərin ənginliklərdə bərq vuran ulduzlar arasına, bir-bir sönməyə başladı. Və bu an sanki onlar da eyni fəryadı təkrar etdilər: ”Lənətə gələsən, sahibsiz dərd!..”

NALƏ

Leyli dəhşətli atışmanın səsindən hövləng oyananda gecə saat 10-nun yarısı idi. Həm çöldəki tükürpədici qiyamətin xofu, həm də yalqızlıq vahiməsi bir anın içində onun bütün vücudunu bürüdü. Amansız təlaş içində körpəsinə doğru boylandı. Körpə üstünə qəhvəyi, yun adyal salınmış beşiyində müşil-müşil yatırıldı. Xəbəri yox idi dünyanın bu dəhşətli dünyasından. Qorxu, vahimə tufanında çalxanan Leyli özünü itirdi. Heç bilmədi nə etsin?! Həyat yoldaşı Faiq evdə olsaydı, bəlkə də...

Neçə müddət idi ki, o, aeroport postunda keşik çəkirdi. Evə arabir də olsa baş çəkməyə imkan tapa bilmirdi. İl yarımlı ididi, ailə qurmuşdular. Təzə evə köçmüştülər. Köcdükləri bina hələ tam tikilib qurtarmamışdı, maddi imkanları olsa da, müharibə macal vermirdi. Bu dəhşətli bəla dörd ilə yaxındı ki, həyatın isti nəfəsinə qılinc çəkməyə başlamışdı. Sonu necə olacaqdı, bilinmirdi...

Getdikcə bütün varlığını bürüyən vahimə içində Leyli pəncərə öününe gəldi. Bu an dəhşətli heyrətdən sanki daşa döndü. İnana bilmədi qarşılaşlığı mənzərəyə. Onun yaraşıqlı, donuq baxışları öündə Xocalı vahiməli bir alovə bürünmüşdü. Leyli heç bir zaman inanmadığı bir məvhumin reallığını məhz indi dərk etdi. Bəli, onun heyrətli baxışları öündə mövcud olan bu varlıq cəhənnəm idi. O, bu cəhənnəmin odundan qurtarmağa can atdı. Bir anın içində dəli kimi beşiyə tərəf cumdu və yuxulu körpəni qapdı. Yatmadan əvvəl, əyninə geydiyi göy pamazi xalatda özünü çölə atdı. Bu zaman həqiqətən qiyamətin qır qazanına düşdüyüünü bir daha hiss etdi. Özünü dəli kimi ora-bura vuran camaat

içində vurnuxmağa başladı. Nəhayət, hamı kimi o da fevralın bu şaxtalı, vahiməli qış gecəsində Kətiyin dəhşətli məşəsinə üz tutdu. Cəhənnəmdən qurtulmaq üçün məşəyə pərən-pərən düşmüş camaatın eyni məqsədi kimi vahid ümid gəzdi. Lakin hara üz tutdusa, yağı quduz kimi onları mühəsirəyə aldı. Nəhayət, cüzi çıxış yolu tapacağı gümanı ilə amansız qorxu içində Leyli Qarqar çayı tərəfə yönəldi. Buz qaysaq bağlamış çayı keçəndə canında dəhşətli bir gizilti duydu. Sanki indicə yuxudan oyanmış kimi çəşqinqəşqinə ətrafına boylandı. Körpəsini dəli bir istəklə, amansız bir həyəcanla bağrına basdı. Yoluna davam etdi... Özünü yox, körpəsini xilas etmək üçün var gücü ilə qaçmağa başladı. Bu an bağrında çılgın bir titrəyiş duydu. Onsuz da heyrətamız qorxular içində sanki bir şam kimi əriyən varlığını bu an daha bir qeyri-adi vahimə sancdı. "Yox... yox, mən səni heç kəsə vermərəm, mənim balam!" – deyə bu daxili, ağlar piçiltiylər Leyli hədsiz bir ana istəyi ilə sinəsinə basdığı 7 aylıq körpəsini həttə ölümün belə onun əlindən ala bilmək gücünə şübhə etdi. "Vermərəm!" qətiyyəti ilə Leyli hər üç dəhşətli varlığın hökmünə qarşı sanki üsyan etdi: Müharibə, Düşmən, Şaxta...

Bu hökmlü qorxular içində o, təngənəfəs halda Qaraqayaya doğru qalxmağa başladı. Hənirti eşitdi. Yenə dəli kimi ətrafına boylandı. Yağıb hər tərəfi örtmiş qarın üstündə əcaib ləpirlərdən başqa heç nə görmədi. Lakin, birdən, Qaraqayanın bir kilometrlik uzaqlığında arı topası kimi qaraltı diqqətini cəlb etdi, canavar sürüsü kimi qayalığa tərəf gəlirdi. Onların erməni olduqlarına Leylinin şübhəsi qalmadı. Dəhşət içərisində körpəsini bağrına basaraq, qayadakı mağaraya girdi. Nəfəsini içinə çəkib təhlükənin sovuşmasını gözlədi. Xeyli sonra bəlanın uzaqlaşdığını zənn edib, kol-kosun, qayalıqların arası

ilə Ağdam istiqamətinə doğru dizin-dizin irəliləməyə başladı. Qılınc kimi kəsən şaxtanın caynağında çırpınaraq, ehtiyatla qarşıya can atırdı. Bu zaman anaya elə gəldi ki, körpəsi soyuqdan əsir. Buna görə xalatinin ətəklərini də qaldırıb bağının başına çarpladı. Sonra yenə şübhə etdi. Və bu dəfə başının yun örپeyini açıb körpəsinin üstünə çəkdi. Yenə ürəyini narahat edən şübhələr ona rahatlıq vermədi. Ona elə gəldi ki, körpəsi şaxtadan donaraq kiçilibdir. Bu qarışq düşüncələr qoynunda çırpınan Leyli nəfəsi kəsilmiş halda qayanın xəlvət küncünə çəkildi. Ətrafa ötəri nəzər saldı. Bağında kilidlənmiş qollarını astaca, çətinliklə boşaldıb kiçik yorğana bükdüyü körpəsinə boylandı. Ehmalca üzünü açdı. Və...

Bu an dəhşətin amansız kəsəri onun bağını parçaladı. Quağında körpəsini dəli kimi gəzdi. Körpə... yox idi... Boş qalmış yorğanı donmuş əlləri ilə ələk-vələk etdi. Birdən onun qəfil baxışları yorğanın ayaq hissəsinə sataşdı. Ora tamamilə açıq idi. Vahiməli qorxu içində qaçlığı zaman körpə haradasa, yorğanın ayaq hissəsindən sürüşüb düşmüş və özünü itirmiş ana bu zaman bunu hiss etməmişdi. “Yox!!! Bu, ola bilməz!!!” – Leylinin bağından qopan bu dəhşətli fəryad büsbütün hər yanı lərzəyə getirdi. O, zəhər dadan göz yaşları içərisində arxaya – gəldiyi tərəfə boylandı. Geri dönmək istədi, amma bacarmadı. Lakin bu an onun yarılmış bağından qopan qeyri-adi bir inilti qırıq-qırıq hıçqıraraq, təkrarən o yerləri dolaşmağa başladı. Bu, Leylinin al-qan olmuş, yarılmış bağından qopan nalə idi...

QAN GÖLMƏCƏLƏRİ

Gecənin vahiməli qaranlığında hər yana sakitlik çökmişdü. Ağır-ağır yağan qar üç gün idи ki, kəsilmirdi. Dəhşətli sükütu ara-sıra yalnız bayquşun heybatlı səsi pozurdu. Yaman ulayırdı bayquş. Sanki istəyindən də artıq istəyinə çatmışdı – ölçüsüz-biçimsiz... Sanki onun dəhşətli, məkrli vahiməsi qarşısında yer üzünün bütün sərhədləri öz nizamını itirmişdi. Əsrlər boyu bəşər övladının qurduğu, hördüyü tikanlı məftillər bu gün bayquş xislətli çirkin ehtirasların qol qoyduğu cinayətlər əsasında saysız məzlumların günahsız al qanına bələnmişdi. Peşman olmuşdu tikanlı məftillər – qurulduqlarına görə... Bəlkə də, olmasaydilar, İlahinin canlılar içində ali saydıgı insan məkrli niyyəti ilə onların qoruduğu müqəddəs yurd-yuvaları viranə qoymaz, indi bu gecənin dəhşətli varlığında aram-aram ulayan Bayquşa ərmağan etməzdi. Hərdən Bayquşun vahiməli səsinə meşənin qanlı bağında inildəyən və dillə ifadə olunmaz bir fəryad qarışır, gecənin onsuz da matəmlə dolu köksünü sanki parça-parça edirdi. İstəyirdi ki, Kətiyin – vaxtı ilə igidlər oylağı olan – indi isə viranə qalib tüstüsü ərşə qalxan kədərli, bir dünya ələm dağlı varlığının üstünə çökmüş gecənin bu qorxunc cinayətkar siması çəkilib yox olsun və zülmətin sökülməsi nəticəsində, insan adlı həqiqi varlıqlar qətlə yetirilən saysız günahsızlarının haqsız tökülən al qanlarını görsünlər. Qoy buna şahid olsun yarpaqları tökülüb çılpaq qalmış büsbütün ağaclar, ətraf qayalıqların dibində bitən kol-koslar. Şahid olsun, başına ağ kəfəndən çalma vuran zirvəli dağlar. Şahid olsun, qış ömrünü Kətiyin şaxtalı qoynunda keçirən quşlar, yırtıcı əqidəsinə qul olan yırtıcı heyvanlar!.. Qarqar çayın

matəm züzməsində bu gecə oyaq qalan buz örtüyə bürünmiş mamırlı daşlar da qoy şahid olsun. Bu gecədə canlı insan olmadığı üçün təbiətin bütün yararlı və yararsızları şahid olsun bu viranəliyə!..

Kətiyin ağlar çöhrəsinə çəkilmiş müdhiş gecənin matəm örəyi altında hələ nələr olduğu kimsəyə məlum deyildi. Hətta iblis özü də bilmirdi ki, o, bu gecə nələr etdi?! Bəli, cinayətkar – iblis özünün törətdiyi dəhşətlərin vahiməsindən günahsızların qan gölməçələrinə salib itirmişdi hesabını... Bununla belə, törətdiyi bütün cinayətlərin əsas şahidi yenə də özü oldu. Və bir də gözə görünməyən, heç bir canlı tərəfindən şahid olunmayan Allah!..

Gecə sökülmək istəmirdi. Qorxurdu bağında törədilən cinayətlərin dalğasından. Gecə kor idi. Onda yalnız hissəmə, həssaslıq güclü idi. Məhz buna görə çəkilmək istəmirdi. Adətən, onun adına toy-bayram nəqş olunduğu bir halda, bu gün namərd fələk onun varlığına qəfil qara xətt çəkmişdi. İndi onun bağında göllənən qan gölməçələri içində Tanrı dərgahına qırıq-qırıq bülənd olan bir ilahi sədanın iniltisi – vaxtilə onun xoş saatında dünyaya göz açdığı müqəddəs vücud onun qoynunda törədilən vəhşiliklərin caynağında fəryad edirdi. Bu, ürəkdağlayan harayın sədasında getdikcə itirməyə başladı, gecə də özünü. Sanki bağında gizlədiyi qan gölməçələrinin günahkarı özü idi. Və buna görə, büsbütün bağını yandırıb bir şam kimi əridən o nalənin amansız ittihamından qorxaraq, tamamilə çəkilib getməyə başladı.

Ala-toranlıqda oyanmış səhərin bağıri al-qan oldu. Gözlərinə inana bilmədi. Ani ürək sükutunda Qarqar çayı nə isə ona piçildamağa başladı, acı göz yaşları içində... Və bu an, bu piçilti sədasında qəfil olaraq donub qaldı. O da, inana bilmədi gözlərinə... Gecənin dəhşətli qismətini duyan təbiət

hiss etdiyi aydın mənzərə qarşısında mat qaldı. Şahid olduğu qan gölməçələrinin qarşısında diz çöküb için-için, yana-yana ağladı. Təbiət olan-qalan saçını yoldu. Bu fəryad yaniqlı bir şərqi kimi bütün Kətiyin ətəklərinə səpələnib, al qanına xırman olan günahsız insanları acı-acı oxşamağa başladı. Gecədən Qarqar çayın ağısında nale çəkən o məsum harayın sədasına qovuşdu. Lakin onun yandırıcı fəryadı qarşısında az keçməmiş təbiətdə, hətta Qarqar çayının da ağısı susdu. Sanki onları saxta vurdu. Bu an qəfil şahidi olduqları ürək ağrından mənzərə önündə – Kətiyin qubarlı sinəsində al qanlarına qəltan olmuş qız-gəlinlərin, körpələrin, ağbirçək-ağsaqqalların, nər-nər igidlərin meyidləri sahibsizlik üzündən sanki büsbütün bəşər övladına, hətta onun layiq olmadığı insan adına da lənət yağırdı: Lənət! Min lənət ki, Yer üzündə bütün dəhşətləri törədən insandır. Yalnız İnsan!!!

Qızıl güllələrin parça-parça etdiyi talesiz varlıqların bağlarından çı�nən qan, sanki bəyaz qarın üstünə səpələnmiş saysız-hesabsız qərənfil ləçəkləri idi. 20 yanvarın o müdhiş gecəsində namərd düşmənin açdığı atəşlərin alovu önündə onsuza da bağıri qan olan divanə qərənfillər yenidən bir daha dəhşətli fəryad içində saçını yolmuşdu...

Bu dəhşət içində olan qeyri-adi bir ələm qarşısında Tanrı özü də mat qalmışdı: Yaş yarımlıq bir körpə qəfil düşmən gülləsinə tuş olmuş divanə hörülü gənc anasının aramaram, acı hicqırıqlar içində döşünü əmirdi. Onun yaxasını dartışdırırdı... Bəzən də balaca topuş əllərini onun al qana boyanmış üzündə, sinəsində, döşündə gəzdirirdi. Oyatmağa çalışırdı Anasını: fəryadı ilə, nəvazişi ilə...

Harayına cavab ala bilmirdi. Çəşqin-çəşqin ətrafına boylanırdı. Nələrin dəhşətlərini anlaya bilmirdi körpə. Soyuq idi. Yarpaq kimi əsirdi. Topuş-topuş ətrafda – meyidlərin

arasında gəzişirdi. Sanki ağıllı, dərrakəli körpə gözləri ətrafında laxtalanmış qan gölməçələrini körpə təfəkkürünün qan yaddasına köçürürdü. Göçürdüyüünü də anlamaga çalışırdı...

Yun köynəkcəsinin yaxalığı, papağının kənarları, şalvarının dizləri, topuğuna yaxın kənarları qanla naxışlanmışdı.

Heç nəyin mahiyyətinə varmadan körpə, yenə soyuq qarın içində yixila-dura gənc ananın meyidinə doğru getdi. Onun parçalanmış köksündən al qana boyanmış qanlı, balaca əllərini bir-birinə toxundura-toxundura, gah da balaca burnunu, ələm dağlı məsum gözlərini ovuştura-ovuştura qətlə yetirilib qarın üstündə hərəkətsiz qalmış cəsədə yaxınlaşdı. Ehməlca dizlərini al qana boyanmış qarın üstünə qoyaraq özünü onun üstünə atdı. Acı-acı göz yaşı tökməyə başladı. Naləsi ərşə dirəndi. İnsan yox idi, harayına hay ver sin. Əlacsız yenə anasının yaxasını dartsısdırmağa başladı. Soyuqdan donmuş əllərini kövrək bir titrəyişlə ilahi gözləri önündə əbədi heykələ dönmüş soyuq anasının çöhrəsində gəzdirdi. İsitmək istədi, məsum körpə əlləri ilə... Oyatmaq istədi həsrət dağlı körpə nəfəsi ilə... Oyanmadı, yenə, ana... Acı hıçkırlar içində onun qanlı sinəsinə çökdü. Sanki baş əydi talesizliyi önündə körpə!.. Soyuğun qılınc kəsəri altında anasının qoynuna sığındı. Soyuq körpəcə dodaqları ilə ananın döşünü axtardı...

Dəhşət!!! İlahi!!! Bu nə yazıdır?! Ananın döşündən süd ilə bərabər qan əmirdi məsum körpə... İçin-için, hıçqıra-hıçqıra, ağlaya-ağlaya... Ərşə yandırıb qəlpə-qəlpə yerə tökən naləsi yerdən deyil, yalnız göydən imdad diləyirdi. Acı fəryadına cavab almadıqda, körpə gözləri süzüldü, yorğunluq, çarəsizlik içində qapandı. Sonra isə qəfil diksinib, məsum baxışlarını ətrafına dolandırdı. Anasının tam soyumayan köksünə daha da sığınaraq, titrək dodaqları

onun döşündə, seyr etdiyi ələmin yeganə şahidi olan ağrılı baxışları isə qan gölməçələrində donub qaldı. Müqəddəsliyi hələ də yüksək dərk edilməyən bu ilahi, məsum baxışlarda qeyri-adi bir fəryad çırpınaraq, sanki büsbütün bəşərin düşüncəsində əks-səda olundu: “Ana!.. Anacan!!! Oyan!!! Qalx ayağa!.. Sənsiz yaman qorxuram!.. Sənsiz bir anim olmasın mənim, Ana!!!”

NAKAM

Gecə idi. Çıskın, yağış, qatı duman meşəni daha da vahiməli etmişdi. Uzaqlarda, bəzən isə lap yaxınlıqda vəhşi heyvanların əcaib səsləri, dəhşətli hənirtiləri aydın eşidilirdi. İblisin hökmü ilə viranə eşqinə düşən bəla ehtiraslı bir yanğı ilə talesizlərin izinə düşüb onları qarabaqara axtarırdı. Tapdığını, yerindəcə al-qanına qəltan edirdi, zərrəcədə olsa, rəhm etmirdi.

Üç gün aramsız yağan qar da tərs kimi kəsilmək bilmirdi. Meşənin qarı qalınlaşmış, ağaclar qırov bağlamış, Qarqar çayı buz örtüyə bürünmüdü.

Sanki hələ üç gün əvvəl ürəyində gizli-gizli ağlamağa, bağının başını köz etməyə başlamışdı. Sən demə, zalımın oyunu dəhsətmiş: Qarqar çayının duyğulu, ağlar hisslerinin hənirtisini boğmaq üçün göylərdən qar ələtdirmiş və onun sözlü-duygulu bağını buz şaxta ilə qəddarcasına gizlətmişdi. Onun nakam şərqisini qoymamışdı ki, talesizlər duyub anlaşınlar.

Sırkı, matəm qoxulu bəla altı gün əvvəl onun əlindən qaçıb Kətiyin soyuq meşəsinə pənah gətirən Xocalı talesizlərinin başına bir-bir, sakit-sakit “sığal” çəkirdi. Hər cür vahimə qorxusundan sanki tora düşmüş yaralı quş kimi çırpınan camaat gecə-gündüz nicat yolu gəzirdi, lakin tapa bilmirdi. İtirmişdilər özlərini talesizlər. Bu səfillərin içərisində Tofiq əmi də yeganə qızı Səbinəni bağırına basıb, başları üstündə kövən edən yandırıcı ehtiraslı bəladan qorunmağa çalışırdı. Özünə nə qədər toxtaqlıq versə də, yenə rahat ola bilmirdi ata... Hiss edirdi ki, belə bir məşəqqət içində bir zərrə ümid də həqiqi boşluqdan savayı bir şey

deyil. Bunu aydın dərk etsə də, yenə inanmaq istəmirdi; acı göz yaşları içində nalə çəkirdi, gecənin zülmətli, vahiməliliğinde, səssiz-səmirsiz...

Ayaqyalın, başıaçıq, iyirmi yaşlı yeganə övladı Səbinə qəlbinin fəryadında itib-batmışdı. Tofiq əmi vermək istəmir-di Səbinəsini amansız fələyə. Ata fəryadı ilə yalvarırdı zalima ki, onun əlindən almasın bircə ciyərparasını...

Səkkiz ay idi ki, Səbinəyə toy edib onu ağıllı bir oğlana ərə vermişdi. Dişlə-dırnaqla qazanıb cehiz toplamışdı, əla mebel alıb vermişdi. Həmişə də gözü üstündə olmuşdu ki, yeganə varisi heç nəyə ehtiyac hiss etməsin. Lakin fələk oyununu oynamışdı...

Tofiq əmi kirpikləri qirov bağlamış qızının yaraşıqlı çöhrəsini qoynunda gizləyərək əl-ayağını ovxalayır və beləliklə onu isitməyə çalışırırdı. Bu zaman Səbinə inildəyir, tez-tez vahimə içində:

– Ata, ata... gəldilər, atacan... ata... – devirdi.

– Mənim balam, qorxma, heç kim gəlmir – deyə Tofiq Əmi acı göz yaşları, gərgin həyəcan içində qızını sakitləşdirməyə çalışırdı.

– Ata... ata.. ermənilər gəlirlər, indi bizim hamımızı qıra-
caqlar. Ata... mən ölmək istəmirəm, ata, mən yaşamaq is-
təyirəm, yaşamaq... – Səbinə acı, ürək parçalayan hicqırıqlar
içində ağladıqca, Tofiq əminin həyəcanı daha da artırdı. Və
o, bu zaman gecənin zülmətində üzünü göylərə tutaraq: “Ay
Allah!!! Niyə bizi belə zəlil etdin? Axı nə idi günahımız,
axı, biz ki, sənə ağ olmamışıq! Gözəl, sakit, hərə öz
qazancımıza görə xoşbəxt yaşayırdıq. Bu həyatı niyə aldın
əlimizdən, ay Allah?! Nə üçün kafiri od, bizi isə ot etdin?!
Ey yaradan?!” – deyə, Tofiq əmi uşaq kimi kövrək çala
ağlayaraq, çarəsizlik içində heç bilmirdi nə etsin. Yeganə
övladı əldən gedirdi. Dəhşətli qorxu içində:

– Mənim ümidim, əziz balam, qorxma, bura ermənilər gələ bilməz. – deyirdi.

– Ata!.. Onlar yerimizi bilmirlər?

– Yox, bala, yox! Onlar uzaqdadırlar...

– Bəs bu atəş səsləri kiminkidir?

– Onlar bizim adamlardır, erməniləri qırırlar. - deyə Tofiq əmi qızına ümid vermək xatirinə yalan deməyə məcbur oldu.

– Ata... Bizimkilər nə vaxt gələcək bizi xilas etməyə?

Ata bilmədi ona nə cavab versin, tərəddüdlə: – İndi, yəqin ki, indi... mənim balam. – söylədi.

– Ata... – deyə Səbinə bu an meşənin vahiməli xışlıtsından səksənərək, atasının qoynuna daha da sıxlıb zülmət gecənin şaxtalı vahiməsindən qurtulmağa çalışdı.

Getdikcə hali pisləşirdi. Qız ara-sıra danışsa da, Tofiq əmi onda qorxulu dəyişikliklər hiss etməyə başladı. Bu an meşənin müxtəlif yerlərindən əcaib xışlıtlar eşidilir və bu dəhşətli kimsəsizlik içində Tofiq əmi də az qala özünü itirirdi. Qaranlıq, zülmət içində olan meşədə ata-baladan başqa kimsə yox idi, olsa da, bunu Tofiq əmi hiss etmirdi. Hərdən sanki ildirim sürətilə beynini dəhşətli bir fikir dəlib keçirdi: “Görəsən bu boyda millət nə oldu, hara getdi?!”

Tofiq əmi özünü unudaraq, əynindəki boğazlı, yun köynəyini, pencəyini əynindən çıxarıb qızına geyindirmiş, hətta belinə qurşaq yerinə bağlı büruncayı də onun ayaqlarına dolamışdı. Lakin bununla belə qəlbini qara şübhələr yenə də tərk etmirdi. Bu zaman Səbinə tez-tez səksənir, atasının qucağında çırpınırdı. Bu çırıntılar içində qız acı-acı, kəsilə-kəsilə ağlayırdı. Yaman qorxurdu. Ata bunu hiss edirdi, lakin çarəsizliyindən susurdu. Əslində söz tapa bilmirdi. Tez-tez qızının saçına sıgal çəkib ona ümid verirdi, ürək ağrısından hıçkırlar içində:

– Səbinə, əziz bala, darixma, indi bizim əsgərlərimiz gəlib hamımızı xilas edəcəklər, Yəqin, onlara əmr çoxdan verilib – deyə Tofiq əmi dinmək, qızına ümid vermək üçün yenə söz gəzdi. Lakin acı hıçkırlar içində nitqi qırıldı, qubarlı bağrında boğulub qaldı. Bu an Səbinə çətinliklə:

– Ata... atə... – dedi, dili söz tutmurdu, dişləri bir-birinə dəyirdi. Eyni zamanda meşənin, erməni xofunun vahiməsi onun nitqinin ardıcılığını tamamilə pozmuşdu. Kəsilə-kəsilə, tutula-tutula danışındı – Ata... yox... mən inanmiram, onlar gəlməyəcəklər, bizim hamımızı qıracaqlar, öldürəcəklər, ata!.. Dost, yaxın sandığımız adamlar bizə kömək, arxa olmadığı bir zamanda, heç düşmən rəhm edərmə, ata?.. Bizim ölümümüzə çoxdan fərman verilib, ata! Təəssüflər olsun ki, biz onu gec başa düşdük, – Səbinə daş kimi susaraq, başını atasının sinəsinə dayadı. Yaman üzüyürdü. Tofiq əmi bu dilsiz fəryada, bu müdhiş gecənin viranəliyinə ağı deyirdi, gizli-gizli. O, bu gizli ağrılar içində Səbinəsinin iniltili, piçiltili səsini eşitdi: “Ata... mən... yaşamaq... istəyirəm...” – daha onun səsi eşidilmədi. Atasının qoynunda əbədi olaraq yuxuya getdi. Tofiq əmi bunu hiss etsə də, fəryadı içini yandırsa da, nəfəsini belə dərə bilmədi, çünki quduz köpək kimi düşmən insan iyinə ətrafi dolanırdı.

Xeyli sonra Tofiq əmi nəhayətsiz bir ələm içində ayağa qalxdı. Ayrılmaq istəmirdi Səbinəsindən. Nəhayət, ağır, üzüntülü vəziyyətdən sonra qızının hələ soyumamış bədənnini dönə-dönə bağrına basaraq, acı göz yaşları tökməyə başladı. Dözə bilmədi. Səsi getdikcə qarlı, çovğunlu küləkdə dalğa-dalğa ətrafa yayılırdı. Bilirdi bu, təhlükəlidir, ancaq özünü ələ almağı bacarmırdı. Üzünü göylərə tutub lənət yağıdırırdı onları bu günə qoyanlara...

Tofiq əmi çox çətinliklə yeganə övladından ayrılib, Şelliyə tərəf üz tutdu. Bu an sanki Səbinənin cismindən

qopmuş ruhu onun arxasınca haray çəkdi: “Ata, məni tənha qoyub hara gedirsən?” Qəfil geri boylandı, Səbinəsini axtardı. Tapmadı. Çünkü, xeyli aralanmışdı oradan. Ələm içində yoluna davam etdi. Lakin yeganə nişanəsinin ruhu onu bir an da olsa, tərk etmədi... Büsbütün onun varlığına hoparaq, ürəyinin, beyninin çırpıntılarına çökdü. Və bu kövrək çırpıntıların ağlar hicqırıqlarında ürək parçalayan həzin bir nalə oxumağa başladı. Bu yanıqlı fəryad gənc ömür tağı erkən qırılıb, muradı gözündə yarımcıq qalmış bir qızın nakam şərqisi idi...

ZƏRRƏ ÜMİD İŞİĞİ

Hava çıskın, duman idi. Göz-gözü görmürdü. Çöl adamına günün hansı vədəsi olduğu məlum deyildi. Büsbütün hər tərəfə diqqət edəndə, yerin, göyün mövcudluğu bilinmir-di. Sanki bütün dünyani tutmuş ağır, tünd duman kainatın çizginqəlinə tamamilə silib yox etmişdi. Dünya-aləm ağ çöküntü içində büsbütün səhralaşmışdı. Bəşərin qoxusundan əsər hiss olunmurdu. Lakin yer ilə göyü eyniləşdirən bu son-suz ağ çöküntü – duman ilgimində uzaqda bir nöqtə qaralırdı. Ona yaxınlaşdıqca böyüyərək daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpıldı. Bu, Kamal əmi idi. Qanlı fəlakətdən sonra Ağdamın daşlı-kəsəkli, tozlu-torpaqlı yolu onun qərib yuvasına çevrilmişdi. Düşkün, ağrılı bir görkəmdə yollarda oturub bircəciyini – oğlu Beyrəyi gözləyirdi. Əsirlikdə olan yeganə varisinin ya dirisini, ya da ölüsunü görmək üçün zərrə ümid işığı ilə yaşamağa çalışırdı.

Əzablı ömür içində yaşayan Kamal əminin gözləri oğul kədərindən dünya işığına həsrət qalmışdı. Bilmirdi ki, bu an büsbütün aləm bəyaz çöküntü içində özünü itirmişdi. Bilmirdi ki, onun üçün qatı zülmət olan bu dünya, əslində vahiməli dəhşətin qara hökmü ilə müdhiş, ağ bir kəfənə bələmişdi. Saysız el-oba-nın viranəliyinin, yüzlərlə igidlərin dəhşətli işgəncələrə məruz qaldığının, başlarının bədəndən ayrıldığının, saysız qız-gəlinlərin namusunun təhqir olunub ayaqlar altına salındığının, ağbirçək nənələrin, anaların, qocaların, ataların olmazın əzablar içində al qana boyanıb çırpınmasının şahidi olan və daha görmək iqtidarı itirən – kor olan Kamal əmi gözlərinin heç açılmağını da arzulamırdı. Elə bil ki, bu dəhşətləri görməmək üçün kor olmuşdu. Lakin bu gün görməsə də, gördüyündən də artıq hər şeyi hiss edir və bütün bunları dərindən düşündükcə, dəhşətli qorxular, sarsıntılar içində əzab çəkirdi...

İndi də bu müdhiş qaranlıqlar içində duyduğu qəfil hənirtiyə dərdli köksünə enmiş başını ağır-ağır qaldıraraq:

- Kimsiz? – deyə soruşdu.
- Xoş gördük, Kamal əmi – deyə Tülpan dilləndi.

- Xoş gördük, bala... Sənsən?..
- Bəli, Kamal əmi, mənəm!..

– Sən buralara necə gəlib çıxmışan? Axı sən buranın sakini deyilsən... Buralar iblislərin qan çanağıdır, uzaqlaş buradan, yoxsa bu yerin düşmən saknləri səni məhv edər. – deyə həyəcan içində susdu Kamil əmi...

Tülpan bilmədi nə etsin, dinmək üçün söz gəzdi. Çünkü yer üzərində doğma-yad iblislərin rəyasət –imperiya eşqi naminə törətdikləri qanlı fəlakətlər onu mat qoymuşdu.

– Susma, din... Tülpan! Qoy hər an, hər yerdə sənin üs-yankar səsin eşidlsin. Bu amansız zəmanənin dəhşətli tikannılıqlarında apardığın mübarizələrin qoy bütün dünyaya səs salsın. Səni mərd doğub Sonan! Qoy Ulu Tanrı, oğlumun əsirlikdən qayıtması ilə yanaşı, haqqında eşitdim, telera-dioda səsini dinlədim və üzünü görmədiyim Tülpan qızının ilahi, mələk çöhrəsini də görməyi mənə nəsib etsin.

Tülpanın yaraşıqlı, bugdayı çöhrəsini bu an kədərqarışıl zərif bir təbəssüm bürüdü və o, kədərin ağrılı gülüm-sər işığından ağır-ağır boylanaraq, ətrafin ağ çöküntüsünə diqqət etdi. Bu zaman onun ilahi, mat baxışlarında Azərbaycan xalqının al qana boyanmış, parçalanmış ürəyi yaralı quş kimi çirpinaraq qurtuluşa can atırdı!.. Onsuz da ağrıyan ürəyi daha da yanıb qan ağladı... Uzun illərin həsrəti ilə yanıb köz olmuş bağlarından qopan yandırıcı naləsi ilə o, məsum baxışlarını kədərlə Kamal əmiyə çevirdi və:

– Sənin oğlun mütləq qayıdacaq, Kamal əmi! – dedi. – Bütün əsirlər qurtulacaq, sənin Beyrəyin də onlarla birlikdə sənin özünə qaytarılacaq. Zərrə ümid Sizə böyük xoşbəxtlik bəxş edəcək. Sənin bütün arzuların çin olacaq, inşallah!

Oğlun Beyrək əsirlikdən qurtaracaq. O gün olacaq, mütləq olacaq!!! O müqəddəs gündə sənin, haqqında eşidib, lakin üzünü görmədiyim və bu yer sakinlərinin dəhşətli talelərinin acı təəssübünü çəkən Tülpan qızın da iştirak edəcək.

Tülpan astaca Kamal əmiyə yaxınlaşdı, onun işığa həsrət qalan gözlərinə yumşaq bir sığal çəkdi. Kamal əmi bu doğma nəvazişin odunu bütün varlığında hiss etdi və bu hissiyatın alovunun istisində qapanmış gözlərini yavaş-yavaş açmağa başladı. Bu zaman o, heyrət içində donaraq:

– Yox... yox, bu ola bilməz! – deyə, təlaşla dilləndi, – Tülpan ilk baxışda heç nə anlaya bilmədi... – Mən... deyə-sən, görməyə başlayıram... – deyə, Kamal əmi əlavə etdi. Və Tülpanın heyrətli baxşları qarşısında onu heyran-heyran süzməyə başladı. Sonra isə qeyri-ixtiyari olaraq, – “Heyrət?!” – deyə, güclə eşidilən bir səslə piçildadı...

Tülpan çəşqin-çəşqin:

– Necə... Siz görürsünüz? – həyəcanla onlan soruşdu.

Kamal əmi:

– Bəli... bəli, bala!.. Mən səni görüürəm, yalnız səni... Ətrafda ağ çöküntüdən başqa heç nə yoxdur. Lakin bircə sən və bir də yanında kimsə var. – Tülpan təəccüb içərisində nə isə hiss etdi... – Sənin əlinin odu, atəsi gözlərimə işiq verdi. Aydın olmasa da... tor şəkilində mən hər şeyi görməyə başlayıram. – Deməli, Tülpan hiss etdiyində yanılmamışdı. – Sənin ilahi çöhrən mənə dumanlıq içində ala-toran kimi görünür. Hiss edirəm ki, daha aydın görməyə başlayıram.

Kamal əmi möcüzə ilə açılmaqdə olan gözlərindən acı-acı yaş axıtmaga başladı: – Mənim ümidim heç vaxt sönmə-yəcək, qızım!.. – dedi, – Sənin odlu möcüzənin gözümə verdiyi işiq, bir gün əsirlikdən qurtulub yurdsuz, viranə canıma qayıdan igid oğlumu görməkdə mənə kömək edəcək. Mən, o günü, gözlərimə bəxş etdiyin qeyri-adi zərrə – ümid işığı ilə gözləyirəm!..

QANLI RÖYA

Fevralın axırları idi. Dünəndən yağan qarın şaxtası adamı qılinc kimi kəsirdi. Hər tərəfdə matəm hiss olunurdu. Yağı düşmən əlində inildəyən, al qanına qəltan olan Xocalı camaatı kimsəsiz, köməksiz vəziyyətdə erməni faşistlərinin iti, qanlı caynağında əzab çekirdi. Bu dəhşəti körpə qəlbinin çırpıntılarında hiss edən Hicran gözlərini gecənin vahiməli şaxtasında ağaca sarılmış atası Mehmandan çəkə bilmirdi. Düşmənin vəhşicəsinə sarıldığı kobud məftillər atasını yaman incidirdi. Qız acı göz yaşları içində hıçqıraraq, onu xilas etməyə çalışırdı. Lakin erməni qudlurların heç birinin zərrəcə rəhmi yox idi. Hicran bu dəhşətlə üz-üzə dayanmışdı. Yenə də hər ehtimala qarşı acı göz yaşları içində başçıya yaxınlaşış onun ayaqlarına qapandı.

– Yalvarıram sizə, buraxın atamı! – deyə fəryad qopardı.
– Öldürməyin onu, buraxın!.. Buraxın onu!!!

Hicranın ürək parçalayan naləsi Mehmanın bağrını yandırıb köz etdi. Quldurun ayaqlarına döşənib çırpınan körpəsinin bu halı onu odsuz-közsüz yandırıb-yaxdı. Uşaq kimi gizli-gizli hıçkırmaga başladı. Çarə gəzdi, tapa bilmədi. Tanrı yaman qoymuşdu, onu zalimin əlində... Bu an körpəsinin yalvarişlı imdadı qəlbinin bu gizli hıçkırlarına qarışdı. Hicranın ürək parçalayan fəryadını amansız bir rəhimsizliklə rədd edən erməni qudluru onu təpiklə kənara itələyərək:

– Rədd ol, türk küçüyü! – dedi və yoldaşları ilə birlikdə gülüşməyə başladı.

Hicran sinəsinə dəymmiş təpiyin zərbindən ağrı içində qovrula-qovrula yenə fəryad qoparmağa başladı. Onun ah-naləsinin sədaları altında erməni qudlurları nəşəli bir hərəkətlə vəhşicəsinə məftillərlə ağaca sarılmış Mehmana doğru

irəlilədilər. Quldurlardan biri əlindəki qabdan benzini onun ayaqlarına tökdü. Bunun nə olduğunu birdən anlayan Hicran yerindən qopub ürək parçalayan bir fəryadla özünü atasının üstünə atdı. Balaca, körpə əlləri ilə məftilləri dartsıdırmağa, onu xilas etməyə çalışdı. Lakin erməni qudluru Hicranı kobud əlləri ilə tutub, vəhşicəsinə kənara tulladı. Uşaq nəfəsi kəsilmiş halda atılıb qaldı, sonra isə əzablı ağrıların içində qovrula-qovrula atasına doğru boylandı. Artıq Mehman dəhşətli alov içində çırpındı. Onun bütünlükə vücudunu bürüyən vahiməli alov Hicranın tükürpədici naləsinə qarışdı: “Yox! Yox!!! İlahi, köməyə gəl! Atamı yandırırlar... Ata... ata... atacan!!!”

Hicranın acı göz yaşları, dəhşətli fəryadı altında atası məhsər içində əbədi olaraq yox oldu. Hicran inana bilmədi bu yoxluğa...

Xeyli sonra erməni qudlurların başçısı ona yaxınlaşış: – “Ge-də bilərsən”. – deyə ona azad edildiyini bildirdi.

Hicran bədənidəki dəhşətli ağrılarından əzabla ayağa qalxdı. Keyləşmiş halda yeriməyə başladı. Az getməmiş yaralı, körpə bir ahu kimi, acı hıçkırlar içində sağ ciyni üzərindən geri – atasına doğru boylandı. O isə, artıq yox idi. Yerində köz, kül qalmışdı...

Bu dəhşətli yerdən uzaqlaşandan sonra Hicran təsadüfən əzizləri ilə qarşılaşdı. Yaman sevindirdi onları Hicranın gəlesi. Bir söz sormadan yollarına davam etdilər. Hava yaman soyuq idi. Şaxta qılinc kimi kəsirdi. Hər tərəf məcburi qaçqınla dolu idi. Hara gəldi baş götürüb gedirdilər. Bu an qəfildən atəş səsləri eşidilməyə başladı. Camaat yenə qurtuluşa can atdı. Sanki onların başına göylərdən od yağırdı. Köməksiz, yaziq millət ot kimi biçilib yerə sərilirdi. Sağ qalanlar özlərini birtəhər yaxındakı xəndəyə atdılar. Bu an Hicranın qucağında kiçik kızı olan anası qəfil güllədən

torpağa sərildi. Uşaq da zərbələ yerə çirpilib, hərəkətsiz qaldı. Nənəsinin fəryadı ətrafi bürdü. Vahiməli çığır-bağır içində əks-səda doğurdu. Al qanına boyanmış saysız meyid içində nənəsi övladının üstünə atılıb üz-gözünü cırmağa, saçını yolmağa başladı. Altı yaşlı Hicran məsum uşaq dün-yasının qarşılaşlığı bu qeyri-adi dəhşətlərin tufanında acı göz yaşları içində mat qaldı. İhana bilmədi zalimin bu reallığına. Gözləri önündə cərəyan edən bu faciələr sanki qanlı bir röya idi...

Düşmənin təhlükəsi sovuşandan sonra onlar Şelli istiqamətinə doğru getməyə başladılar. Bir xeyli getdikdən sonra qarşısında Azərbaycan əsgərləri görünməyə başladı...

... Getdikcə hava qaralırdı. Bu an gün batan tərəfdə – üfüqlərin dərinliyində narın bir qızartı hiss olunurdu. Sanki qan çı�ınmışdı...

SU... SU...

Gecə ağır-agır yağan qar uzun müddət idi ki, kəsilmək bilmirdi. Getdikcə tündləşən şaxta qılinc kəsərindən də güclü hiss olunurdu. Zülmətin yalquzaq kimi ulayan tufanında heybətli bayquşun aramsız eşidilən vahiməli səsi sanki qiyamətin dəhşətli varlığından soraq verirdi. Qiyamətin yandırıcı, didib-parçalayıcı vəhşi caynaqlarında günahsız insanlar zərrə qurtuluş gəzirdilər. Lakin, qara zindanın daş hasarları bu müqəddəs istiqlala qarşı əridilməsi, parçalanması mümkün olmayan keçilməz sıpər çəkmişdi.

Müdhiş məhbəsdə olduqları günlərin sayını itirən məzлum kölələr hansı işkəncələrə məruz qalmadıqlarını təsəvvürlərinə belə gətirə bilmirdilər. Çörək, su həsrəti ilə gözlərini zərrə ümid işartisi ilə qapıya dikirdilər. Zindanın daş qapısının nə vaxt açılmağını min bir əzab içində səbirsizliklə gözləyirdilər. Lakin qapını açıb içəri girənlər nə su gətirirdi, nə də çörək... Onlar bu müdhiş gecələrin bağrında gəlişləri ilə həmişə dəhşət, işkəncə gətirirdilər. Onları vəhşicəsinə təpikləməyə, döyməyə, qol-qabırğalarını sindirmağa, qız-gelinlərin qeyrətini, namusunu, ləyaqətini alçaltmağa gəlirdi bu kabuslar...

On gündən sonra hər əsirə 70 qram çörək, hər üç nəfərə isə bir stəkan su verdilər. Və aradan az müddət ötməmiş gecə saat 2-də, 3-də qapı yenidən açıldı. Erməni quydurları sər-xoş halda içəri təpildilər. Əxlaqsız söyüşlərlə onları təhqir edərək yenidən döyməyə başladılar, yorulandan sonra zindanı tərk etdilər. Döyürlərə soyuq asfaltın üstünə atılmış günahsız azərbaycanlı əsirlər zülmün caynağında çarəsiz halda inildəyə-inildəyə qaldılar. Soyuq dustaqxananın sınıq pəncərəsindən içəri viyıldayan küləyin soyuğunda bu bədbəxt talesizlər dəhşətlə qıvrılırdılar.

... Xeyli əvvəl əsir tutulub buraya salınan və əzab içində çırpinan Ali kişi bir içim su üçün fəryad edirdi. Gecənin bir aləmi halı daha da pisləşdi. Arif güclə sürüñə-sürüñə qapıya yaxınlaşdı. Bir az su verməyi qapıcıdan xahiş etdi.

– Ara, ölümüna xahişa gəlmisan? – deyə qapıcı Arkadi xırıldadı.

– Axı, o, can verir sudan ötrü...

– Ha... Ha... Ha... – qapıcının şit, kinayəli hırıltısı eşidildi. Və qəfil də susaraq: – Ara, o san dediyin “yekə sözləri” vaxtında rahbarlarınızdan xahiş eda bilardınız. İndi isa daha gedcir...

– Axı, heç olmasa bir dəqiqliyə insafa gəlin... Qorxun Allahdan!

– Aclaf, bir daha sasını eşitsam, galib sani gülla ilə parça-parça edacayam. Siza görə man güllalanmaliyam?..

Arif daha dinmədi. Solğunlaşmış baxışlarını ümidsiz-ümidsiz əzab içində çırpinan əsirlərin dözülməz halında gəzdirərək, sonra isə, soyuq asfaltın üstündə atılıb can verən Ali kişiyə dikdi. Heysiz addımlarla ona yaxınlaşdı və zülmün çarəsiz əzabı içində can verən bu qarabağlı qocanın qara baxılı ölümü qarşısında diz çökdü. Arifin sonsuz dəhşətlərin şahidi olan gözləri önündə Ali kişi “Su!.. Su!..” deyə ölümün qara uçurumunda yox oldu...

QURTULUŞ

1993-cü ilin mart ayının axırları – Kəlbəcərin işgal altına düşmək təhlükəsinin yaxınlaşlığı günlərdən biri idi. Komandanlıq xəbər tutdu ki, ermənilər Tərləni diri tutmaq üçün plan hazırlayıb. Hətta başına külli miqdarda pul ayırmışlar.

Tərlən ermənilərin belə planlarının çoxunu alt-üst edib, xeyli ziyan vurmaşdu. Odur ki, onu diri tutub işkəncə vermək istəyirdilər.

Aprelin 2-si idi. Artıq Kəlbəcər düşmən əlinə keçir, əhali rayonu tərk edirdi. Döyüşçülər “Maraluçan” da idi. Mövqelərini burada möhkəmlətmək istəyirdilər.

“Qaraqaya” dan Kəlbəcəri od-alova bürüyən düşmən buraadakı mövqelərimizi də atəşə tuturdu. Hava qaralmışdı. Düşmənin qrad və toplarından atılan mərmilərin alovu qaranlığın bağlığını sanki bir ildirim tək yarib keçirdi. Bu zaman birdən kimsə dedi ki, Tərlən qaldı Kəlbəcərdə – özü də yaralı idi.

Xüsusi tapşırıqla rayonun mərkəzinə girən kəşfiyyat qrupunun rəisi Tərlən şəhərin lal sükutundan şübhələnsə də, əmri icra etməyə tələsirdi. Qonaq evinin yanında sürücünün diqqətini Keştsk tərəfdə dayanmış 15-20 düşmən əsgərinə cəlb etdi. Onların zirehli geyim və dəbilqələrindən anladı ki, şəhər düşmən əlindədir. Nə etməli, bu da tale idi... və təleyin verdiyi son imkandan da düşməni məhv etmək üçün istifadə etməyi qərara aldı.

Tərlən sürücü Kərimə son göstərişlərini verdi: – “Masının mühərrikini söndürüb, iki dəqiqli gözləməyi, o yaxınlaşan kimi, mühərriki işə salıb, aradan çıxmağı...” Əgər minə bilməsə, ləngiməməyi tapşırıdı. Sonra isə: “Minə bilməsəm, avtomatımı yerə tullayarsan!” – deyə əlavə olaraq ona bildirdi.

... Foyedə bir qrup zabit yeyib-içirdi. Tərlan qumbaranı atışa hazırlayıb, onlara yaxınlaşdı. Zabitlər –əksəriyyəti rus idi – onu da bu qələbə şərəfinə badə qaldırmaq üçün süfrəyə dəvət etdilər: – ”Mı etix tyurkov nakazali. Otmeçay i ti, starik” – kəlmələr sona çatınca Tərlan qumbaranı onlara tərəf tullayıb maşına sarı qaçmağa başladı.

Şlaqbaumun yanınacan onlara bir güllə belə atılmadı.

İşıq idarəsinin yanında – sol tərəfdən və qarşısından onları gülləyə tutdular. Müdafiə məqsədilə Tərlan bir neçə güllə atdı.

Ölümlə-əsirlilik, ölümlə-olum arasından irəliləyən maşının sürəti getdikcə azaldı. Güman ki, güllələr şinləri sıradan çıxarmışdı.

...Qarşidakı daş hasar Tərlanın diqqətindən yayınmadı. Ayağından yaralansa da (İcra Hakimiyyətinin binasında atdığı qumbaranın qəlpələrindən biri dəymmişdi), ağrılарını unudub, çətinliklə də olsa hasarı aşdı. Düşmənlər onu gülləyə tutdular. Evlərin arası ilə keçib uzaqlaşmaq istədi. Qumbaralardan birini onu izləyən qrupa tərəf, birini isə ot tayasına ataraq, qara tüstünün içindən keçib gözdən itməyə çalışdı.

Stadionun altındaki torpaq yola çıxıb, üzü çaya tərəf irəliləməyə başladı. Onu yenə izləyirdilər...

Çayın suyu bulanmışdı və Tərlanı elə bu xilas edəcəkdi...

O, heç nə fikirləşmədən özünü çaya atdı. Və daşlara çırpıla-çırpıla, suyun üzü ilə xeyli uzaqlaşa bildi...

Sahildəydi... Uzaqda dayanmış hərbçiləri görəndə sonuncu qumbaranı atışa hazırladı... Onları düşmən bilmışdı. Lakin bu zaman Tərlanı adı ilə çağırıldılar və o, bildi ki, özümüzünkülərdi.

Ölüm dən... ölüm dən də betər olan əsirlikdən xilas olmuş kəşfiyyat dəstəsinin rəisi, mayor Tərlan Azərini təcili olaraq qospitala çatdırıldılar.

QƏTL

Neçə gün idi ki, aramsız ağır-ağır yağan qar hələ də kəsilməmişdi. Bir metrə yaxın qalınlaşmış və buz örtüyü bürünmüştü. Zülmət gecənin bağrına tədriclə bəyaz bir nur çı�nirdi. Tül örپəyə bənzər bu bürünçəy sanki ölçüyəbiçiyə gəlinməz qeyri-adi bir kəfən biçimi idi. Sahibsizliyi nəfəs-nəfəsə bürüyüb bağrına çəkirdi. Zülmət gecə mat-aciz qalmışdı – bu heyrətamız biçim öündə...

Bəyaz tül örپəy - kəfən zülmətin bağrını boğmağı bacardığı bir halda, lakin getdikcə daha qabarıq nəzərə çarpmağa başlayan qeyri-adi rəng çalarlarını itirməyə gücü çatmadı. Əksinə onlar getdikcə daha tükürpədici bir şəkildə üzə çıxaraq alışmağa başlayırdı. Sanki, nəinki milyon-milyon, hətta milyardlarla alov saçan viranə “qərəfillər” Kətiyin, Dəhrazın, Xocalı – Əskəran nəfəsinini buz örtüyü bürünmüş qarlı bağrına paralanıb pərən-pərən səpələnmişdi... Nəinki bir qat, hətta saysız kəfən qatı da olsa, belə, al çohrəli “qərənfillərin” viran dünyasını gizləyə bilməz! Bu, heç cürə mümkün deyil.

Mümkün deyil!

Bu qeyri-adi, bağlı qan gecənin matəm ruhunu həzin-həzin, qopuq-qopuq bir acı ağı oxşayırdı...

... Əskəran türməsinə rezin dubinka zərbəsi altında heyvan sürüsü kimi doldurulan Azərbaycanın Xocalı sakinləri dinc taleylərinə məcburi, gizli, qəfil yazılmış bu dəhşətli qara günləri qarşısında susaraq baş əymişdilər. Nə gələrdi əllərindən? Hamı yarımcıq can üstündə idi. Hər bir ailədən üçü, dördü, beşi, hətta səkkiz ailənin hamısı birlikdə erməni qəsbkarları tərəfində qəddarcasına qətlə yetirilmişdi. Bağrı-qan Kətiy, Dəhraz meşəsi, Qarqaya qanlı göz yaşı axıydı –

kökslərinə pərən-pərən düşüb al-qanlarına xırman olan “qə-rəfil” talesizlərinin viranəliyinə... Qarqar çayının acı iniltisinin odu, atəsi ağlar gecənin sərt ayazında bağının buz örtüyünü əridib yox etmişdi...

Əsgəran türməsinə gətirilən azərbaycanlı əsirlərə əsas divanı Balasanyan Vladik Mixayloviç qururdu. O, Əsgəran rayon Xalq Cəbhəsinin sədri idi. Azərbaycanın dilbər guşəsi Xocaliya olmazın qəddarlığını etmişdi.

Bu gün ikinci gün idi ki, götürdüyü əsirlərə amansız sitəmini davam etdirirdi, Balasanyan Vladik Mixayloviç... Allah deyilən müqəddəs məvhumu belə unutmuşdu, gizli qatil!...

Ürəyi qan-qan deyə çırpındı...

“Tarix... tarix gərək ilham almalıdır, Balasanyan Vladik kimi bir oğulun gücündən, qüdrətindən!... Çağırın o, qeyri-adi istedada malik olan salnaməci gəlsin bu qanlı məclisə – tarixini yapsın!” – Vladik qısqacı nəzərlərini əsirlərin üzündə həris-həris dolandırıb:

– Hələ bu, ikinci qələbə kəşfimizdir bizim... 20 yanvar – əsrin faciəsinin teleserialları davam edəcəkdir... Bəli, Xocalı genosidi bizim, Azərbaycanın qanlı tarixinə yazdığımız növbəti qələbəmizdir. 20-yanvarın davam edən seriyalıdır. Hələ ki davam edəcəkdir bu serial-xronika... Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıł, Füzuli, Qubadlı, Zəngilana qara möhür çoxdan vurulub. Hətta... – fikrini nədənsə, tamamlamaqdən ehtiyat etdi, gizli qəsbkar Vladik... – Hə... – dedi – hanı sizin o lider sahibləriniz ki, “mənəm-mənəm” deyə meydanlar sulayırdı?! Hanı?.. Hanı, Topxana harayı ilə göbələk kimi dəlmə-deşiklərdən ürcəh olan, lakin, eyni zamanda, öz sirli mənafeyi üçün yalandan çığır-bağır salan “qəhrəman”larınız?.. Keçi kimi atdanıb dağa-daşa haray salannız?.. Hanı?.. Çağırın gəlsin bu meydana... Bu sitəm, qan meydanına!.. Cavab versin!

– Sən, məkrli düşmən... qan burulğanında boğulacaqsan! – yerbə-yerdən səslənən bu səslərin cəsarətindən heyrətlənən Vladik dişlərini bir-birinə sıxıb:

– Axx! Tak! – deyə qəfil olaraq bir nəfəsdə avtomatından bir daraq işlətdi. Alov saçan gullə yağışında günahsız insanlar al-qanlarına boyandılar... Bu “qanlı məclisi” kinyəli bir qəzəblə diqqətlə sözən cinayətkar, cəllad Vladik dərhal oranı tərk etdi. Sağ qalanlar isə olan-qalan əzizlərinin, yaxınlarının bu nəhayətsiz” ələminə, vayına sinə döydülər, saçını yoldular...

İkinci gün idi ki, olmazın təhqirinə, əzabına dözen ağbirçey nənələr, analar, gənc qız-gəlinlər, körpələr, qocalar, nərnər igidlər indi al-qanları içində çırpındılar...

İlahi, Zalimin sitəmi necə də “dadlı” imiş...

Üçüncü gün – 28 fevralın yeni, tamamilə qeyri-adi, heyrətamız bir yazılışı cızılmağa başladı...

Balasanyan Vladik amansız cəllad kimi yenə öz iblis qanadlarını əsirlərin ölgünləşmiş vucudları üzərində yelpiy-ləyirdi. Dişi canavar südü əmmiş bu yırtıcı, dağdırıcı, parçalayıcı, çirkin ehtiraslı varlıq qan çanağına dönmüş cinayətkar gözləri karşısındaki bu qan məclisindən nəşələndikcə doya bilmirdi.

– Kəsin səsinizi, sahibsizlər!.. Bəsdir zırıldadınız...

Əzizlərinin meyidləri üzərində acı-acı ağrı deyib inildəyən xocalılar sanki heç nə hiss etmədilər. Bu zaman qəsbkar Vladikin avtomatından qəfil atəş açması hamını səksəndirən kimi oldu. Ani olaraq lal bir sükuta qərq oldu bu qanlı məclis...

Daş səssizlik içində Vladik qucağında yaşıyarımlıq körpəsi olan 21 yaşlı Əfsanəyə doğru addım atdı. Hamı nə isə başa düşdü. Yazılıq, məsum dilbər körpəsini qoynuna daha bərk sıxaraq geri can atdı. Lakin bu zaman onun sağında

solunda Rahimlə yaralı Arif sanki keçilməz bir səngər qurdu. Onların qosalaşmış güclü çinyinləri üzərindən Əfsanənin yalnız başı göründü. Körpə isə tamamilə görünməz oldu. Lakin, bu qeyri-adi mühafizə mənasız idi... Uzun illər Azərbaycan çörəyi yeyib harınlaşan gizli qatil Vladik müqaviməti çox asanlıqla məhv etdi. Avtomatdan yağan odlu atəş Azərbaycanın hər iki qeyrətli oğlunu günahsız qanlarına qəltən etdi. Bir anın içində yenə aləm bir-birinə dəydi. Təkrarən boş yerə açılan atəş isə nisbətən əsirləri sakitləşdirmiş oldu. Bu nisbi, yandırıcı sakitliyin yanar nəfəsində qatil ağır bir yerislə gəlib düz Əfsanənin qarşısında durdu.

— Hə... — dedi — nəhayət məqam yetişdi... — həris baxışlarını ondan çəkməyərək ani düşüncəyə daldı və sonra isə, az ötmüş fikrini davam etdirməyə başladı: — Sən... düz 5 ildir ki, mənə əzab verdin! 88-ci ildən üzü bəri belə bir fürsəti arzu edirdim. Axır ki, yetişdim bu istəyimə. — ani susaraq — Sənə toxunmayacağam, çünkü səni dəlicəsinə sevirəm. O zaman mənim eşqimə yox dediyinin cavabını bax, bu gün alacaqsan. Sakit-sakit yandırıb səni Vüqarın eşqi qarşıq əbədi əfsanələrə döndərəcəyəm...

Qəsbkar, cəllad Vladik çirkin ehtiraslı nəzərlərini Əfsanədən çəkmədən sakitcə geri çekildi. İşarəsinə həssas iki nəfər qana susuyan irəli gəlib zor gücü ilə körpəni Əfsanədən qopardı. Bu zaman dəli bir haray qopdu qarabağı dilbərdən... Sanki Rahimin, Arifin hələ də soyumayan cəsədlərindən qopan ruhları da haray çəkdi bu qeyri adı ələm öündə... Təlatümə gələn əsirlərin yanğısına bir dünya sitəm ələndi...

Yırtıcı Vladik məsum görpəni anasından vəhşicəsinə qoparmaqla, sanki Məkkə ziyarət evinin bünövrəsindən bir qızıl daş qopardı...

Əsirlərin olduğu otaqla üz-üzə yerləşən ikinci kameranın nəhəng dəmir qapıları qısqırıq-harayla açılaraq dərin bir

sükuta batdı. Sanki bu günahsız qapılar qeyri-ixtiyari açıldıqlarına görə əzab çəkirdi, qan ağlayırdılar. Tikilişlərinə, quruluşlarına, ümumiyyətlə günahsızlar üçün yaranışlarına görə xəcalət çəkib için--için göynəyirdilər...

Yalnız bədbəxtlik üçün tikilib ucaldılmış məhbəslərin giriş astanalarına da qurulduqları üçün, sanki bu gün, xüsusi ilə acı bir fəryad qarşısında iblis yaranışına lənət yağıdırıb hayqırırdı qapılar....

Çünki bu gün qapılar məcburi olaraq, talesiz anasının onsuz da dərdli olan bağlarından zor gücünə qoparılan yaşarımlıq südəmər bir körpənin üzünə açılırdı...

Yarəbb!!! Sənin xəlq etdiyin insan gör necə bir formalı vəhşiliyə əl atır?! Zor gücünə anasından qoparılan südəmər görpəni tək-tənha, xüsusi kameraya saldırır!.. Ana saysız əsirlərlə bir kamerada, körpə isə tək-tənha başqa kamerada... Üz-üzə olan dəmir qarmaqların amansız, keçilməz sərhəddində divanə, dəli haraylı gənc ana, digər qəfəsdən tənha onu haraylayan körpəsi ilə üz-üzə nalə çəkir, fəryad edirdilər.

Qatı cinayətkar Vladik bundan hədsiz dərəcədə ləzzət alındı. O, bu şansa nail olmaqdən ötrü, sən demə, düz beş il gözləmişdi...

Bütün əsirlər əl açıb diz çökdülər, amansız cinayətkarın qarşısında:

— Öldürün, qırın hamımızı, lakin körpəni tənha kameradan çıxarın, anasına qaytarın!..

Bu hədsiz yalvarışlı, müraciətin cavabı şit, harın, məkrili gülüşmələr oldu.

Bağrıqan ananın nisbətən isti qoynundan qoparılib kaməranın qılinc kəsərli şaxtasına tənha düşən körpə qırıq-qırıq, qopuq-qopuq ağladıqca, fəryadının ələmi, tüstüsü sanki bütün Yer planetinin ucqarlıqlarında əks-səda olunaraq bəşər övladını yandırıb köz etdi. Körpə, anlar ötdükcə hey-

sizləşir, “Ana!.. Ana!.. Anacan!!! – deyən haraylarında qüvvəsi tükənirdi. Yerimək istəyirdi, yixılırdı, yenidən var gücünü toplayıb ayağa qalxırdı, topuş-topuş addımlayaraq dəmir qarmaqlara dirənirdi, çıxmaga çalışsa da sığmındı aralıqlardan. Totuq yanaqları qarmaqlara sürütünə-sürtünə anasına qovuşmaq üçün can atırdı körpə...

Divanə saçlı Əfsanə dözmədi. Bağırı yarılib daş döşəmə-yə çırıldı...

Bütün əsirlər al-qanlarına xırman olmuş meyidlərin içindən adlayıb Əfsanənin ələminə çökdülər...

Bu qanlı məclisin “tamadası” Balasanyan Vladik Mixayloviç bu mənzərədən xüsusi zövq alaraq düşüncəli halda ikinci kameraya doğru irəllədi. Qapıları lay-lay açaraq yüksək “bir alicənablıqla” kənara çəkildi.

Bu “qeyri-adi azadlığı” görən körpə yenidən var gücünü topladı. Ayağa qalxdı. Səntirəyə-səntirəyə, yixa-la-dura hədsiz bir əzabla nəhayət anasına yaxınlaşdı. Lakin qapılar bağlı olduğudan dəmir qarmaqlar arasından totuq əllərinin ikisini də uzadaraq anasına qovuşmağın can atdı.

Bu zaman amansız düşmən törətdiyi cinayətkarlığın xofundan sanki heyrətlənərək, qeyri-ixtiyari hərəkətə gəldi. Ürkək addımlarla yaxınlaşıb dəmir qarmaqlı qapıların qifilini açdı. Eyni təlaş içində geri çəkildi. Körpə sanki buna bənd imiş. Dəmir qarmaqları tutu-tuta qapı astanasına doğru getdi. Yaxınlaşıb içəri daxil oldu. Birdən o, ayaq saxladı... mat-mat uzaqdan uzağa anasını süzməyə başladı. Yuxusuzluğdan, yorğunluğdan, şaxtanın soyuğundan gözəlri süzülür, lakin o, zorla göz qapaqlarını açaraq əsirlərin önündə, döşəmədə hərəkətsiz qalmış anasına qəribə bir baxışla baxmaqdan doymurdu. Nə isə dərk etmək istəyirdisə, lakin bacarmırdı. Soyuqdanmı, yorğunluqdanmı, yuxusuzluqdanmı, bəlkə də elə, hələ körpə olduğu üçün körpə yaddaşı ilə

çətinlik çəkirdi, bu qanlı məclisin bağrında boğulan anasının faciəsini dərk etməkdə...

Körpə nəhayət ki, durduğu yerdə ləngər vurub hərəkətə gəldi. Qırıq-qırıq addımlayıb axır ki, anasına çatdı. Əfsanə sevinmirdi onun qayıdışına... Heç dünya “vecinə deyildi”. Özü üçün “rahat yuxuya” getmişdi. Bilmirdi ki, bu zaman ana, körpəsi onun köksü yanındadır. Bilmirdi ki, yamanacdı, ona döş vermək lazımdır. Əzizləyib, həmişə olduğu kimi, şirin-şirin lay-lay deyib onu isti qoynunda yatırmalıdır... Bütün bu qayğılarını “insafsız” ana tamamilə “unutmuşdu”, nəfəsində dayanmış körpəsinin qarşısında...

Körpə ananı oyatmağa daha gücü çatmadı. Sakitcə onun isti köksünə çökdü. Özünə rahatca yer edib az ötməmiş yuxuya getdi... əbədi olaraq...

Tanrı bunu gördü. Və tez də ilahi-müqəddəs baxışlarını kənar etdi. Qorxdu ki, birdən, yerdəki günahkarların törətdikləri cinayətkarlıqlara görə günahsızlar onu gühankar sanarlar... Lakin, onun Tanrı bağrından qopan Əfsanə adlı qeyri-adi bir nalə şərqisi isə “Qarabağ - Xocalı hekayələri”nin səlnamə harayında bütün dünyani dolaşaraq əbədiyyətə qovuşdu...

GÖZ DAĞI

Vahiməli gecənin qara zülmətində məskun olmuş daş sükut talesiz əsirlərin paralanmış qəlblərini qurd kimi gəmirirdi. Bu lal viranəliyi bir acı ağrı züzməsi pozurdu. O, doğma yurd-yuvalarından Kətiyin, Dəhrazın qarlı, çovğunlu, zülmət bağına pərən-pərən düşmüş bağrıqan günahsızların harayı idi:

“Bizi qırırlar... kömək edin!.. Bizi qırırlar, kömək edin! Bəli, “14-ün”, “90”-nın gizli çağrıları...

... Sayı hesaba alınmayan əsirlər soyuq daş divarların üfunətində daha da üzülüb sanki şəfəqləri sönükləşən bir şama dönmüşdülər. Hansı hərəkətin lüzumluğunu belə dərk edə bilmirdilər. Çəşqinqılıq, vahiməlik, təlaş çırpıntıları mən-gənəsində mat-mat gah sağa, gah sola diqqət edir və son nöqtə nəzərləri isə daş auditoriyanın dəmir qapılarda sancılıb qalırdı. Nə yerdə, nə göydə yox idi onların zalimin qanlı caynaqlarından xilas edən!..

Heç onu anlaya bilmirdilər ki, axı, onların – bu məsum yaranmışların nədir günahları? Axı, bu bələni kim göndərmişdi bu günahsız “günahkarlara?”

Əskəran türməsinin daş divarlarının tükürpədici vahiməsi torunda gizli bir çırpıntı içində öz dünyasına sığmayan Rəhilə xala sanki ruhi bir xəstə kimi iti baxışlarını saysız əsirlərin bədbin nəzərlərində aram-aram gəzdirərək nə isə axtarırdı. Ürəyinin ünyetməzliyindəki qığılçımıla alov püs-kürmək istəyirdi, lakin, su-surdu, bəlkə də bacarıq qabiliyyətini itirmişdi. Ona elə gəlirdi ki, indi bu saysız əsirlərin içində nə isə olacaq. Kimsə, nə isə kəşf edəcək. Və bu tapıntıının zümrüd işığında onlar qurtuluşa vəsiqə alacaqlar. Bax bu, heç bir nemət ilə əvəz edilməz arzunun xəyal çırpıntısında çapalaya qalmışdı Rəhilə xala.

Yaman soyuq idi. Onsuz da buz kimi olan kameranın daş divarları çölün qılınç kəsərli şaxtasını da sanki əjdaha kimi içəri üfüləyirdi.

Əsirlərin əl-ayağı dəhşətli dərəcədə şışmış, üz-gözlərindəki ölüm çırpıntısı aydın hiss olunurdu.

Rəhilə xalanın getdikcə heysizləşən vücudunu aşkar duyan oğlu Ramin onu bağrına basaraq öz qoynunda isitməyə çalışırdı. Lakin öz yaziq canı da ondan betər idi. Sərdar əmi 17 yaşlı oğlunun bu hərəkətini dumanlı şəkildə müşahidə etdikcə sanki bağlı içi al-qan olurdu. Axı, zaman vardı, o, ailəsini yağı içində böyrək kimi bəsləmiş və həyatın istisnuşunu belə hiss etdirməmişdi.

Tarix müəllimi idi. Saysız-hesabsız şagirdlərinə Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyindən çox danışmışdı. 1941-45-ci illərin odlu keçidlərindən bəhs edərkən demişdir: “Bizim gəncliyimiz çox ağır günlərə təsadüf etdi, hədsiz acliq, səfalətli günlər keçirdik, böyük itgilər verdik... Lakin hər şey cəbhə üçün olduğuna görə, yəni arxa cəbhənin ac, səfalət günlərinin hesabına böyük qələbəyə nail olduq. Və nəticə etibarı ilə Sovet bayrağı Berlinin bağrında sübh günü kimi şəfəq saçaraq bütün dünyani lərzəyə, heyrətə gətirdi! Xəyanət yox idi. Var idisə, bu, dəryada bir damla olmuşdu. Hamının bir düşməni vardi: İşgalçi Hitler! Və bütün sovet qoşunu yalnız bircə o qəsbkarın cahangirlik iddiasına qarşı qəti hücum keçərək onun bütün xülyalarını alt-üst etdi.”

... Türmə qapılarının alatoran boşluğununda açar şaqqlıtları eşidiləndə al-babat diri əsirlər qəfil səksəndilər. Kabusun hənirtisinin vahiməsindən yaziqlar ölgün çöhrələrini Tanrıya tutdular.

Dəhşət, sanki Gözə görünməz zalimə rəvac vermişdi. Bəlkə də, bütün bu sitəmin elə əsil səbəbkərə şeytan törəməsi idi!?

İçəri şəstlə daxil olan bir qrup saqqallı erməni yaraqlıları künclərə sıxılmış əsirlərin 5 addımlıq məsafəsində ayaq saxladılar. Və məkrli bir diqqətlə uzun-uzadı bəxti qara talesizləri süzməyə başladılar. Saqqallı kabuslardan biri səntirəyə-səntirəyə onlara yaxınlaşmağa başladı. Sərxoş olduğu açıq-aydın hiss edilirdi. Gənc qız uşağının qarşısında ləngər vurub dayananda, hamı yer olmadığı halda bir daha geri sıxlışaraq qızı da geri dartdılar. Erməni kabusu bu ələm dağlı mənzərədən xeyli keflənmiş kimi oldu. Əlində tutduğu araq şüşəsindən bir-iki qurtum alıb əyri, qırmızı burnunun ucuna sürdü. Qaşındığı hiss olundu. Sonra məkrli, iyrənc bir təbəssümlə hirişərək bir-iki addım da irəlilədi. Daha geriyə çəkilmək üçün yer yox idi. Əsirlər sanki biri-birinə yapışmışdı.

Qızın qarşısında dabanlarını cütləyib dayanan erməni kabusu başını ona doğru əyib:

– Adıv nadi? Ha? – deyə soruşdu.

Halsız qızçıqaz dinməyib üzünü yana çevirdi. Kabusun tünd – araq qoxulu nəfəsi sanki bütün əsirlərin kəskin qəzəbinə səbəb oldu. Şaxta nə qədər sərt idisə, onların daxili, hədsiz qəzəbi ondan qat-qat, daha güclü idi. – Nolub, nafasim xoşuva galmadı? – qızın dinmədiyini görüb: – Balka sanə istilik lazımdı, Xocalı kəkliyi?.. – bu an bütün kabuslar arasında şit, harin bir gülüşmə qopdu. – Gal, sani isidim. – deyə erməni kabusu qızçıqazı pəncəsinə qapmaq istədikdə, birdən Rəhilə xala qızı geri çəkib bağrında gizləməyə çalışdı.

– Bu nadi, yoxsa sanda istəyirsən isinmak?... – deyə kabus erməni çəşqin-çəşqin etiraf etdi.

– Axx!!! Əclaf! sənin boğazını üzərəm!!! – Turalın bu qəzəbli səsi bütün saqqallı kabus erməniləri qəfil səksəndirdi. Bu “firtına” əsirləri dəli bir çılgınlıqla təlatümə gətirdi.

Amansız şaxtanın qılinc kəsərində sanki bir yumruq kimi düyünləndilər. Bu “düyün” qarşısında sanki bütün “Erməni Imperiyası” mat qaldı...

– Çtoo!!! – vəhşi bağırtının hikkəsi daş türmənin qırov bağlamış vahiməli, alatoran divarlarına zərbələ çırplılıb cilik-cilik oldu. Kabus həris baxışlarını bütün əsirlərdə gəzdirərək, az qala onları diri-diri udmaq istəyirdi. O, günəsiz insanların yandırıcı nifrəti ilə üz-üzə dayanmışdı. Cox dözə bilmədi kabus erməni bu, daşı əridən günahsız qəzəbin önündə. Qan çanağına dönmüş iblis gözləri al günəşin ziyyasından yaşarib qapanan yarasa bəbəkləri kimi qeyri-ixtiyari yumuldu. Və birdən çəpəki, sərt bir hərəkətlə sağ əlini necə fırlatdısa, Rəhilə xala qız qarışq daş döşəməyə çırplıldı. Bu, bir göz qırpmında oldu. Əsirlər bu qara taleyi üzük qaşı kimi dövrəyə alanda kabuslar onlarla amansız... çox amansız rəftar etdilər...

Kabus qrupunun bütün heyəti vəhşiyə dönmüşdü, sanki.

Yoruldular! Məhz elə buna görə əl çəkdilər, bu səfillər dən. Yoxsa, etdiklərindən daha amansız rəftara əl atacaqdılalar.

– Mənim adım Avan Koxadır! – deyə eyni kabus erməni yenə dil çırtladı. – ani duruxub: – Uvas yest, informasiya, qədim əfsanalardan?

– Var! – ağrısını içində sıxan Rəhilə xala şəstlə dilləndi.

– Hi... yaman şeysan ha san!.. – qəsbkar cəllad sükuta daldi. Şeytan nəzərlərinin çirkin aynasından Rəhilə xalanın qəzəb qarışq vahimə dolu gözlərinin içində nə isə qara bir höküm oxudu. Və üzünü ondan çevirib diqqətini qadının böyründə duran Turala tuşladı və: – Küçük! – deyib, əlidəki içkisi yarımcıq qalan araq şüşəsini qəfil olaraq oğlanın başına çırpdı. Eyni təşviş, hay-həşir yenə də Əsgəran türməsini lərzəyə gətirdi.

Üz-gözü qan içində huşunu itirən Tural, bəlkə də gecənin ayaz şaxtasının qılınc nəfəsindən az keçməmiş ağır-ağır gözlərini açdı.

Kabus erməni əzrayıl kimi onların baş üzərində dayanıb boğazını arıtladı:

– Ha, – dedi – San na dedin, qahraman? Başıvı üzaram?! – iyrənc-iyrənc hirişib: – Yooxx!!! Ban sana ela bir svadba qurum ki, ömrün sonu zırnasının iniltisi sani tərk etmasın.

Rəhilə xala, çirkin kabusun onlardan elə-belə əl çəkmə-yəcəyini hiss etmişdi. Ona görə də oğlunu bağına basaraq kürəyini əri Sərdara dirədi. Sanki bu an erməni kabusu nə isə kəşf etdi. Qırmışdı. Ani lal uğultulu fasılədən sonra ağır addımlarla yaxınlaşışb Sərdar müəllimi kobudcasına irəli çəkdi. Əli-ayağı şışmış məsum talesiz səntirəyə-səntirəyə sü-rünüb erməni kabusun nə fikirdə olduğunu anlamağa çalışdı.

Erməni kabusu onu kobud məftillərlə daş dirəyə sarımağı əmr etdi, tabeçiliyində olan saqqallı əliyaraqlılar. İki nəfər əyri-üyrü sifətli və qara dəri əlcəkli saqqallı erməni Sərdar müəllimi vəhşi bir hərəkətlə dirəyə bağlamağa başladılar.

– Ata!..

– Sərdar!!! – Rəhilə ilə Tural qəfildən fəryad çəkdilər. Əsgəran türməsinin qirov tutmuş daş divarlarında əks-səda olub əsirlərin qəlbini silkələdi.

– Sənə göstərərəm indi, əclafın dadını... küçük!.. – Quldur başçısı sərxoş halda səntirəyə-səntirəyə onlara tərəf getdi. Gəlib düz Rəhilə xalanın heyrətdən donmuş baxışları və onu öz bağına sıxan oğlu Turalın nifrət dolu qəzəbli nəzərlərinin hədəfində dayandı. – Hı... ara, balka yena sözü var bana? Hayy? – deyə yenə eyni hərəkətlə başını onlara doğru əydi. Nəfəsindəki kəskin, iyrənc araq iyi onların üzünə sanki ağır bir ütü çəkdi. Onsuz da şaxtanın kəsərində

üzülüb heysizləşən, eyni zamanda əsir düşdükləri 5-6 günün içində amansızcasına döyülen əsirlərdə innən belə dinmək iqtidarı qalmamışdı. Ölümün gözünə baxa-baxa hara isə getdiylərini onsuz da aydın hiss edirdilər. – İndi sana bir nağara tiqqıldatım ki, sadasının sonrakı harayı omur boyu himniniz olsun. – öz-özünə danışırkı kimi quldur başçısı məkrələ donquldandı.

Hamı lal, ölüm süküti içində olacağın sonunu gözləyirdilər. İstər-istəməz. Saqqallı qrupu isə başçılarının hərəkətlərindən məzələnərək harin-harin nəşələnirdilər.

Avan Koxa qan çanağına dönmiş bəbəklərini bütün əsirlərdə ani dolandırıb, topuqları dəmir düyməli uzunboğaz qara çəkməsinin sol cib tərəfindən qəribə dəstəkli nə isə çıxartdı. Şüşə dəstəyi vardı. Sanki içində qan doldurulmuşdu. İblis nəzərləri Rəhilə xala və onun oğlu Turalda sancılmış halda dişlərini bir-birinə qıcıyaraq əlində tutduğu “qan” saplı şüşənin düyməsini basdı. Bu zaman cingiltili bir hənitinin nəfəsində 15 sm uzunluğunda gümüşə çalan nə isə bütün əsirlərin gözündə sanki dil-dil şəfəq saçmağa başladı. Ziyasının nəfəsindəki kəfən iyi bütün əsirləri tükürpədici bir heyrətə gətirdi. Hər şey aydın idi. Kabus Avan Koxanın necə bir oyun qurmağı hamiya məlum oldu.

Lakin bircə o dərkədilməz idi ki, görəsən bu kabus erməni Koxa hansı bir üsulla “siyasət” quracaq?! İbtidai, ya müasir divan?!

Onu, heç, tabeçiliyində olan qara saqqallı quldurlar da bilmirdi, bəlkə də...

– Yooox!!! – Rəhilə xalanın qəfil tükürpədici harayı nəinki əsirləri, hətta bütün quldurları yerindən silkələdi. Bu ələmin vahiməsi onları çasdıran kimi oldu.

Rəhilə xala yandırıcı naləsinin alovunda özünü Koxanın ayaqları altına çırpdı.

– Yalvarıram, dəyməyin ona! Sahibsiz qoymayın bizi!. Axı bizim nədir günahımız, biz sizə neyləmişik?..

– Hı.. badbaxtlar!.. Siz çoxdan sahibsuz qalmızsuz. Siz bizum tikamızsuz! Sizi bıza yağlı tika kımı çoxdan hazırlayıblar. Sizsa hindu xabar tutmuşuz. Sahibsızlar! – deyə, quduz canavar kimi dişlərini bir-birinə sıxaraq qəfil bir hərəkətlə Rəhilə xalanı təpiklə kənara itələyib üzünü amansız bir sərtliklə Sərdar müəllimə çevirdi və əlində tutduğu “qan” dəstəyli bıçağı onun boğazına dirədi.

Sərdar müəllim olumla-ölüm arasında çırpınaraq:

– Rəhilə! – dedi – Qalx ayağa, əyilmə əclaf düşmənə! Rəhilə... – erməni kabusunun iti ülgüt kəsəri Sərdar müəllimin son sözlerini yarımcıq qoydu...

Üzünə cilənmiş qızıl qanın vahiməsindən sanki Rəhilə xala qəfil oyandı. Bir müddət çəşqin vəziyyətdə qalıb, sonra isə, başı kəsilib oğlu Turalın ayaqlarına diyirlənən əri Sərdarın çapalayan cəsədi tək eyni can vermiş kimi qəribə, tükürpədici dəli vəziyyətdə güclə yerindən qalxdı. Və özünü zərbə Koxanın bağrına çırpdı:

– Susma!!! Götür, qanlı caynaqlarına məni də, öldür! Al canımı!!! Al!!! Əclaf!!!

Kabus erməni yaman itirdi özünü bu qan püskürən qəzəbin önündə. Belə vahiməni gözləmirdi o... Koxa qeyri-ixtiyari geri səntirəyərkən, birdən Rəhilə xala yenə dəli bir hərəkətlə bütün vücudunu zərbə erməni koxasına çırpdı. Avan Koxa qan içində olan daş döşəməyə çırıldı. Qeyri kabus saqqallılar onun üstünə töküldüdülər. Bütün əsirlər təlatümə gəldi. Tural bir göz qırpmında kabus Koxanın bağrına çökdü. Və bu zaman qarışılıqdan atəş açmağa ehtiyat edən qudlular qorxdular ki, ehtiyatsızlıq ucbatından yoldaşlarını xəsarətə yetirə bilərlər. Buna görə də birinci ayrı-seçkiliyi bərpa etməyə çalışırdılar. Və

amansız bir vəhşiliklə əsirləri yerində oturmağa çalışdılar. Rezin dubinkanın zərbindən sanki can atan əsirlər heysizləşərək atılıb qaldılar.

Erməni kabusu şəstlə qamətini rahlayıb Turalı vəhşicəsinə döyən və Rəhilə xalanın saçlarından yapışib das döşəmədə sürüyən saqqallılarla işarə etdi.

– Dayanın! – dedi – Ban daha onlara daymayacayam! Bo, “Qarabağ - Xocalı hekayələri” salnaməsinin şahid qaranquşlarını “azad” edəcayam! Bo “göz dağı” basidi onların...

Kabus Koxa ləngər vura-vura qapiya tərəf getdi. Arxasınca yırtıcı köpək sürüşünü də hayladı. Lakin birdən astanada ayaq saxlayıb, ağır bir hərəkətlə geri boylandı. Və iztehzalı bir təbəssümlə: – Unutmayın! – dedi – Mənim adım... Avan Koxadır!!!

Getdilər... bir dünya ələm, dağ çəkdirib!.. Sərdar müəllimin cəsədi hələ də çırpındı. Onu məftillərdən azad edib yerə qoydular. Turalın heysiz, dəli baxışları önündə Həmid dayı olan-qalan gücü ilə səntirəyə-səntirəyə kənara düşmüş başı cəsədə birləşdirdi. Rəhilə xala heç nə tapmadı, ömür-gün yoldaşının üstünə salsın. Çarəsiz qalıb bir kəfən kimi Sərdar müəllimin üstünə çırpılıb huşunu itirdi. Bütün əsirlər heç bir çərçivəyə sığmayan bu ələm önündə diz çökdülər. Donmuş haraylarında artıq xəfif də olsa hənirti hiss olunmurdu. Hər şey donmuşdu, sanki.. Bəlkədə, kim bilə, hələ bu yetəri deyil, zalimin... Saysız-hesabsız göz dağı gözləyirdi, hələ də, sahibsiz xocalıları...

Azad olunacaqlar... bəlkə də!..

Lakin, bundan sonra bir milyard Xocalı cənnəti qaytarılsa belə, onlar Azərbaycan adlı qeyri-adi bir sevgi burulğanında – firavan ömür yaşantılarında heç də azad olmayıacaqlar. Nəhayətsiz bir vəhşiliklə aldıqları göz dağının heyrətamız vahiməsi heç bir vaxt onları rahat buraxmayacaqdır.

366-CI RUS ALAYININ NÖVBƏTİ QAN ÇANAĞI...

Zülmət gecənin vahiməsində qanlı alov dillərinə bələnmiş Naxçıvanik kəndi günahsız “günahkarların” feryadına bülənd olmuşdu. Bu qara ələm içində sahib deyilən müqəddəs, ali məvhüm harayı ilə saya gəlməz körpələr, nazlı-duzlu gəlinlər, bayatılı-nağıllı analar, nənələr, nər-nər oğullar, atalar zərrə qurtuluşa can atırdılar. Bütün gücləri, ümidi ləri ilə...

Lakin sovet ordusunun 366-ci moto-atıcı alayı akula kimi hər şeyi, rəhm belə qılmadan viranəliyə çevirərək mərkəzə doğru can atırdı. Sanki dişi canavardan əbədi cinayətkar doğulmuş məkrili erməni iblisləri Qarabağın füsunkar qaşı sayılan Xocalı göylərinə genosid damgası vurmağa can sökürdü. Və buna görə bütün çirkin nüanslarını səfərbər etmişdi. Bu mənfur səfərbərliyin qarşısını almaq üçün Xocalı aeraportunun rəisi və komandanı Əlif Hacıyev bütün varlığı ilə ürəyinin odunu sıpər etmişdi.

Gecə saat 3-ə qalırdı. Erməni və rus birləşmələri getdikcə şəhərin mərkəzinə doğru istiqamət alırdı. Hər şeyi dağıda, məhv edə-edə... İblis erməni, rus küçükləri öz şeytan yuvalarında illərcə gizlice mənimsədikləri təlim nəzəriyyəsinin məkrili praktikasını Qarabağın füsunkar gözəli Xocalının bağrında keçirdilər. Aramsız, tükürpədici, çalın-çarpaz dağzərbəli qanlı caynaqları ilə əsrin son on illiyinin başlangıcına 20 qara yanvardan sonra ikinci faciəsini yazırdılar...

Bu yazının davam etməsinin qarşısını almaq cəhtilə Əlif Hacıyev bütün var gücү ilə – harayı içini, çölünü yandırı yandıra atəşlərə bülənd olmuşdu. Onun başçılıq etdiyi döyüşçülər aeraport ətrafında düşmənin qana susamış köpək sürüsüne qarşı son dərəcə amansız vuruşurdular. Lakin,

qeyri-adi istiqlala can atan sakinlərin xilası üçün şans çox cüzi idi. Çünkü düşmən güclü, həmrəy müttəfiqi ilə daha sanballı idi. Kifayət qədər həm texniki, həm də fiziki cəhətdən möhkəm olduğu hiss olunurdu.

Artıq hər şey çox gec idi... Royon rəhbəri E.Məmmədov və prokuroru Atakişi Atakişiyevin inadkar tələbinə prezident aparatından və digər güc nazirliklərindən sanballı cavab yox idi. Dənizdən çıxarılıb diricə dağ-qaynar tiyanda yaqsız qızardılan qızıl balıq kimi Xocalı sakinləri, şəhəri dörd tərəfdən bürümüş alovun yandırıcı məşhərində çapalayaraq qurtuluşa can atırdılar. Zülmət gecənin bağrında aramsız yağan çovğunlu qarın, şaxtasının qılinc kəsəri də bir yandan, vahimə ilə gecənin tükürpədici çığır-bağırtısında hara gəldi, meşələrə, qayalıqlara pərən-pərən düşən məzlam insanların iliyindən iti bir ülgüc kimi keçirdi...

İstər Elman Məmmədov, istər Atakişi Atakişiyev düşdüləri bəlanın heyrətamız dəhşətləri içərisində vurxunaraq özlərinin ağlına belə sığışa bilmirdilər. Çünkü onlar üçün də qurtuluş sanki əlçatmaz, ünyetməz bir varlığa dönmüşdü. Və bu zaman camaat qarışq özlərinə də, bir Tanrı xilaskarına əvəzi olunmayan ehtiyaclarını duyurdular.

Onlar, olan-qalan döyüşçülərlə əməliyyatın son nöqtələrinədək hərəkət edirdilər. Lakin bütün bunlar əbəs idi. Çünkü peşəkar 366-ci rus alayı qarşısında bu, yalnız avtomatlı bir əsgərin od püskürən zirehli tank qarşısına tək-tənha çıxmazı idi...

Yer planetində insan kəsinin kəşf etdiyi bircə vahid qurğu vardı ki, Elman Məmmədov yalnız onun gücü müqabilində Azərbaycan hökumətinin baş qərargahına haray çatdırı bilirdi. Bu, mərkəzlə birbaşa əlaqə yaranan “Ratsiya” idi...

Törədilən alovun, atəşin tüstüsü vahimə içərisində çirpinan saysız insanların naləsi ilə birgə ərşİ bürüsədə, bu cəhənnəm alovunun odu, yandırıcı nəfəsi günahsız axıdılan qanları qurutmaq qüdrətinə qadir deyildi. Getdikcə daha da coşdurur... saysız hesabsız al rəngli qərənfillər kimi gecənin vahiməli şaxtasında bəyaz qarın bağırna çıləyirdi.

Dəhşət!.. Ratsiyaya cavabı ağlaşılmaz dərəcədə soyuq idi, Azərbaycan hökumətinin... Ratsiyaya yalnız, erməni qəsbkarlarının müttəfiqi 366-cı rus alayı cavab verirdi. Bəli, Azərbaycan hökumətinin soyuq laqeydliyinin dondurduğu qan kölməçələrini erməni arxadaşı 366-cı rus alayı isidirdi... Rəhm belə qılmadan. Qurd basan arxalı köpək, Xocalının, ümumiyyətlə Azərbaycanın bu anlarda sahibsiz olduğunu gözəl biliirdi. Və zor gücünə xalqı tovlayıb hakimiyyəti ələ keçirən sərxoş məmurların gic beyinlərinin səyyar fahişələrə qarışığından belə bir qeyri-adi şansı çoxdan gözləyirdilər. Buna onlar illər uzunu hazırlıq görmüşdülər. Bu bəla Xocalı taleyinə məzarlıqdan başlamışdır. Qədim Kurqan qəbiristanlığından...

...Ağdam – Laçın şose yolu Xocalının içindən keçir. Başqa bir şose yolu isə Gəncə-Qala yoludur ki, onu ermənilər hələ sovetlər dövründə hərbi yol çəkmək adı altında bağlaşmışlar. Həmin yolu inşaası zamanı Xocalının ən qədim Kurqan qəbiristanlığı dağıdılib yerlə-yeksan edilmişdir. Və son hadisələr zamanı məlum olmuşdur ki, erməni kabusları bu yol ilə Yuxarı Qarabağa silah, hərbi sursat daşıyır-mışlar.

Bəlkədə bu məsum millət elə, başı bozuq mərkəzdə oturub yağlanan, piylənən öküz, eşşək rəhbərlərin laqeydliyi ucbatından Kurqan ruhlarının qəzəbinə gəlmişdi. Vaxtında Kurqan viranəliyinin əsil mahiyyəti aşkar edilib, qarşısı alınsayıdı... Bəlkədə, zəhmətkeş taleyinə məcburi olaraq

əsrin faciəsi nəqş olunmuş bu humanist Azərbaycan xalqının bağırna təkrarən Avan Koxa dağı vurulmazdı.

Avan Koxanın iblis qanadlarının zülmət, alov püskürən, qorxunc, heybətli gölgələri altında Xocalı camaatının Naxçıvanik istiqaməti ilə Ağdamə can atması öz taleyinin ümidiñə qalmışdı.

Peşəsinə Rusiya torpaqlarında yetkinleşmiş və dinc vətənində gizli düşmənin əlindən başı bələlər çəkmiş Əlif Hacıyev Naxçıvanik ətrafindan məsum Xocalı camaatının nəyin bahasına olursa-olsun, Ağdam rayonuna keçirilməsini qarşısına inkaredilməz bir ali məqsəd kimi qoymuşdu. Bu ürəkparçalayan vahiməli gecənin bağırda quş kimi çırpinaraq, ildirim hərəkətindən qalmırdı. İstəyinə nail olmaq üçün var gücü, bütün peşə səriştəsi ilə çalışırdı. Lakin...

Amansız cəhənnəm oduna bülənd olan Xocalı göylərində əks-səda olunan namərd, iblis atəşi Əlif Hacıyevin ali məqsədini alt-üst etdi. Xocalı kimi!..

Vahimə içərisində çalxalanan məsum, ilahi baxışlı bir Ana inana bilmədi ürəyinin bir parçasının itkisinə. Daha doğrusu, Əlif dağlı-gözü yaşılı Ana əvəzsiz zinətinin yoxluğunə inanmaq istəmədi, nə cisminin, nə də ruhunun itkisinə.

Bəli, əziz oxucu, Ananın ruhu itkisi, Əlif adlı qeyri-adi, mərd bir oğul idi, cismin itkisi isə, yağı düşmən tərəfindən bağ-baxçası, yurd-yuvası viran olmuş müqəddəs Xocalısı idi...

Əzizinəm yara gəl...

Tellərini dara gəl...

Canı yağı əlindən

Qurtarmağçın dara gəl!

SAHİBSİZLİYİN ACI NƏTİCƏSİ

Məkrli erməni ipticaçı qruplaşmaları sadiq müttəfiqləri Rus imperiyasının 366-cı moto-atıcı alayı ilə birgə, azgrün düşmən xofundan sək-səkəli qış gecələri keçirən Xocalı əhalisinin başının üstünü kabus kimi alanda Elman Məmmədovun dəhşətlər içində çırpinan harayı bütün Azərbaycan hökumətini bürümüşdü. Sanki Azərbaycanın güc nazirləri kar, kor xəstəliyinə tutulmuşdular... birdən-birə!..

Rəsmi dairələrin vəzifə, yağılı tikə iddialı cirkin ehtiraslarının ağır nəticəsi olan zülmətin qan burulğanında 2,5 min Xocalı sakinləri boğularaq zərrə imdad harayında idilər. Təssüflər olsun ki, bu məsum körpə harayına “hökumətəm” deyib aslan kimi bar-bar bağıran əqidəsizlər yetmədi.

Kərkicahan, Quşçular, Meşəli, Malibəyli, Qarabağlı, Tuğ kəndlərinin sakinlərinin başına gətirilən faciələr Xocalı üçün də labüb idi. Bu dəhşətlərin tükürpədici xofunu Elman Məmmədov aydın hiss edirdi. Məhz buna görə, heç olmasa körpələri, qadınları, qocaları, yaralıları əvvəlcədən çıxarılmasını təklif etmişdi.

1991-ci ilin noyabrından erməni qəsbkarları tərəfindən yol bağlı idi. Xocalıya mülkü vertalyot yanvarın 18-də uçdu. Axırıncı hərbi vertalyot fevralın 13-də gəlmişdi. Bunlar labüb faciənin qarşısında bir damla idi.

Elman Məmmədov ratsiya ilə ardi-arası kəsilmədən Ağdama, Bakıya zəng vurub təcili olaraq vertalyot göndərmələrini tləb etdi.

Şəhərdə işıqlar və qaz çoxdan kəsilmişdi. Aclıq, səfələt öz hökümünü ələ almaqda idi. Fevral ayının 23-də hər ailəyə bir-iki kloqram un paylanırdı ki, camaat ac qalmasın. Fevralın 24-də E.Məmmədov Ağdama təlimat verib bildir-

mişdi ki, erməni qruplaşmaları Xocalıya qəti hücuma tam hazırlılar. Qadın-uşaqları, qocaları, şikəstləri, ümumiyyətlə camaatın çaxırmasına təcili köməyin göndərilməsi lazımdı. Hava, su kimi... Bu, təxirəsalınmaz, qeyri-adi müşqəddəs bir ehtiyac olmuşdu.

“Heç olmasa Xocalıya karidor açın!!!” – Bütün Xocalı sakinlərinin ürək parçalayan imdadını ifadə edən Elman Məmmədovun harayını eşidən olmadı!..

88-ci ilin fevral burulğanlarından üzü bəri camaati küçələrdə sülədən, zülmət gecələrin ay işığında romantik azadlıq, müstəqllik xülyaları ilə meydanlar sulayan, noyabrın 4-nə keçən gecəyə kimi 20 günə yaxın aramsız püsskürən, dalgalanan nümayişlərdə, möhtəşəm mitinqlərdə köpüklənə-köpüklənə, daşa-daşa dağ, qaya sahili bilinməyən alovlu nitqlər, mühazırələr guruldayaraq nəhayət hakimiyət kürsüsünün brilyant rəhbər tacını əldə edən “inqilabçı natiqlər” hansı fahisənin ağuşunda uyuyurdular??? Məsum körpə harayı bu insanların ata-baba məbədlərinin axı nə idi günahı? Nə??? Axı, əsrlərdən bəri-ibtidai icma quruluşu dövründən üzü bəri sadə insanlar zəhmətkeş, əzablı taledən başqa bir gün görməyiblər.

Kim bu milləti ağ günə çıxarıb, kim?.. Həmişə özü-öz zəhməti ilə özünə rahat gün ağlayıb - çalışıb, qurub. Qurduğuda... yenə xəyanətkarın, zalimin əli ilə talan, viran edilib.

Qoy, səyyar fahisələrdən doğulub kimlərin belindən gəldiyilərini qanmayan əxlaqsız, pozğun hökumt sahibləri sevinsinlər bu müdhiş hesabat qarşısında:

Elman Məmmədov:

– “Hələlik 500-dən artıq meydimiz basdırılıb. Bu günə qədər də Xocalının özündəki, və meşələrdəki cəsədlərimiz durur. Onları götürmək mümkün olmadı. Xocalı gözəl, füsunkar şəhər idi. Oraya ilk dəfə 119 nəfər, hazırda isə 5 min qaçqın gəlmişdi.

... Yüzlərlə uşaq həlak oldu, 5 yaşlı uşağın qulağı kəsil-dikdən sonra 8 güllə vurublar... Erməni, rus qəsbkarlarının ürəyi soyumadığı üçün cəsədi soyumayan uşağı vəhşicəsinə tapdalayıb keçiblər. 3 yaşlı uşağı al qanına xırman ediblər. Yaş yarımlıq uşağın başına necə güllə atıblarsa, körpənin beyni anasının üzünə dağılıb. Saysız-hesabsız analar kürəyində uşaq ilə birgə gullələniblər...

Çox əzablı işgəncələr, ağlaşılmaz dəhşətli oyunlar gətirilib Xocalı sakinlərinin başlarına..."

... Siz deyin, çirkin ehtiraslı hökumət rəhbərlərinin başı bozuqluqları ucbatından törətdikləri bu vəhşiliklərin əsrə sígmayan qan burulğanlı faciəsini Allah götürəcəkmi??? Cavab verin!!!

Yox!.. Yox!!!

Tanrı götürməyəcək! Heç bir vaxtı!!! Hakimiyyəti zor gücü ilə – Kaşpirovski əməliyyatı ilə ələ alıb, gizli, çirkin şəxsi niyyətlərini pərdələyən gözqamaşdırıcı reklamlar ilə Tanrının əxlaq, haqq-ədalət müqəddəməsi – müqəddəs Quranına and içib onun möhrünə sahib çıxanlar heç bir vaxt xeyir tapmayacaqlar! Heç bir vaxt! Qısaq qiyamətə qalmaz deyiblər! Bunun bu mərhələlərdə keçən ömründə nə isə mütləq baş verir: Üç gün, ya, yeddi gün, ya da qırx gün müd-dətində. Bu vaxtlarda da bilinməzsə, yeddi ili sonuncu – qiyamət haqq-hesab müddətidir. İnsanlara etdiyləri zülmün cəzasını sağ ikən almayıcaqlarsa, lakin, qəbərləri isə mütləq alacaq! Mütləq!!!

Xocalının İcra Hakimiyyəti Başçısı Elman Məmmədo-vun, rayon prokuroru Atakişi Atakişiyevin bir neçə ay qal-mış Azərbaycan hökumətinə vurduqları teleqramlar, etdik-ləri saysız-hesabsız müraciətlər cavabsız qalmışdı. Yalançı, aldadıcı vədlər verilmişdi. Nəticədə isə, rus-erməni qəsbkar-ları tərəfindən törədilmiş əsrin faciəsindən "Xocalı hekayətləri..." adlı tarixi - qanlı bir salnaməsi yarandı.

CAVABSIZ SUALLAR

Məhkəmə salonunda ürək ağrıcı bir səssizlik hökm süründü. Prosesin başlanmasına hələ vardi. Burada kimsə bir-birinin baxışlarına tuş gəlməkdən ehtiyat edirdi. Əyilmiş qamətləri sual işarəsinə bənzəyirdi. Sanki Tanrıya deyil, Torpağa dua edirdilər. Elə düşünürdülər ki xəyanət etdikləri viranə qalmış müqəddəs torpaq onların törətdikləri dəhşətli acı-ağrıları danıb, güzəştə gedəcək. Lakin bu bədbəxtlər törətdikləri hədsiz cinayətlərin qan burulğanlarında bircə haqq olan varlığı tamamilə unutmuşlar: Onların çirkin cə-sədlərini heç bir vaxt götürməyəcək, **Torpaq**. Xayənətkar-ların pul, vəzifə ehtiraslı çirkin əməllərinin qurbanı olaraq amansız düşmən taptaşında qalıb məzar nəsib olmayan gü-nahısız ruhların fəryadı heç bir vaxt buna yol verməyəcək-dir. Onlar diri-dirri yandırılıb külü "Böyük Ermənistən Imperiyası"na bac verilməlidir. Sahiblərinin müşdərək cız-dığı "Əsrin faciəsi" ssenarisinin müəlliflərinə qaytarılmalıdır. Çünkü Erməni od-atəşinin üzərinə onlar hədsiz dərcədə yaq səpələyib işgalçı, dağdırıcı, qəsbkar düşmənə geniş rə-vac vermişlər. Satılmış xəyanətkarları müqəddəs Azərbay-can nəinki dirisini, heç ölüsünü də götürməyəcəkdir!

Müqəddəs ata-baba yurdlarının dövlət əmlakını dağdırıb, mənimsəyib və cinayətkarlıqlarının üstünü ört-basdır etmək-dən ötrü "qiymətsiz" torpaqları çox asanlıqla ermənilərə verən namussuzların ləkəsi hədsiz dərdli Azərbaycan üçün unudulası mümkün olmayan əsas ağridır.

06.06.1996-ci il. Məhkəmə prosesinin başlangıcı elan edildi.

Müttəhim Fəhmin Hacıyev:

– Xocalı faciəsi zamanı elə zabitlər var idi ki, təyinat yerinə getməyiblər. Bizə Xocalını qorumaq tapşırığını verməmişdilər. Balasanyan Vladik Mixayloviç Əsgəran rayon Xalq Cəbhəsinin sədri idi. O, xocalılarla çox qəddar hərəkət etmişdi.

1992-ci il yanvar ayının 22-də Ağdama gəlmışəm. Yollar kəsildiyindən geriyə qayıda bilməmişəm. Gəncəyə gəlmişik ki, vertalyotla gedək. Saat 11 radilərində dedilər ki, vertalyot olmayıacaq. Qayıdır Ağdama gəldik.

Mustafayev Əli (şahid):

– Nə Tamerlan Qarayevi, nə də Fəhmin Hacıyevi həmin vaxt Gəncədə görməmişəm. Gəncə şəhər polisinin rəisi Eldar Həsənovun köməkliyi ilə vertalyotla Xocalıya uçduq. Yerə enə bilməyib, yenə də Ağdama qayıtdıq.

Hakim Qüdrət Paşayev:

– Xocalını müdafiə etmək mümkün idimi?

Fəhmin Hacıyev:

– Əsgərəni götürmək lazım idi ki, Xocalı müdafiə olunsun. Ailələr çıxarılsayıdı olardı. Çünkü, Qrad hara atılırdı bilinmirdi.

Osman Kazımov (vəkil):

– Şirin Mirzəyevin batalyonunda dedilər ki, Xocalıya gedəsi olmadıq?

Əli Mustafayev:

– Öksinə, 11 yaşlı Vüqar (Xocalı sakini) dedi ki, Xocalıya mən də gedəyəcəm.

Fəhmin Hacıyev:

– Getməyəcəyik deyən kim idi?

Əli Mustafayev:

– Bilmirəm.

Fəhmin Hacıyev:

– Avtobus sizi hara gətirdi?

– Ağdamın aeroportuna.

Vəkil:

– Şirin Mirzəyevin batalyonundan kim gəlib xocalıları apardı?

– Yadımda deyil.

Hakim Hicran Hüsenyova müraciət edir:

– Elman Məmmədov sizə zəng vurub deyib ki, hökumətdən heç bir kömək yoxdur? Kömək edin?

Hicran Hüseynov (Televiziyanın diktoru):

– 1992-ci il fevral ayının 24-ü idi. Zəng çalışındı, cavab verdim. Xocalı İcra hakimiyyəti başçısının köməkçisi idi. Dəstəyi Elman müəllimə verdi. Elman müəllim dedi ki, respublika rəhbərlərindən heç kimi tapa bilmirəm. Axşam saat 9-a işləmişdi. Dedi ki, bizim üç sutkalıq sursatımız qalıb. İmkanın varsa, bizə kömək et. Fikrimi respublika rəhbərliyinə çatdır... Dedim ki, çalışaram. Onda sədr Məmməd Murad idi. Onun müavini Rəhim Əliyevin yanına getdim. Vəziyyəti həyəcanlı şəkildə ona çatdırıldım. Qəzəblə mənə dedi ki, get öz işinlə məşğul ol. Telefonoqrammanın stolumun siyirtməsinə qoyub evə getdim. Səhər gəlib gördüm ki, telefonoqramma siyirtmədə yoxdur.

Hakim:

– Telefonoqrammanın kim götürə bilərdi?

H.Hüseynov:

– Otaqda baş redaktor qaldı. Təbii ki, xüsusi tapşırıqla o götürmüdü.

Vəkil:

– Fəhmin Ağdamdan gəlib o telefonoqrammani götürə bilərdimi?

Hicran Hüseynov:

– Bu suala ancaq gülmək olar. Fəhmin götürə bilməzdı, ancaq onların oraya göndərdikləri əlaltıları götürərdi. Həmin

gün Xocalı əhvəlatını və telefonoqrammanınitməsini televiziyanın bütün əməkdaşlarına çatdırıldım.

İsgəndər Həmidov (şahid):

– Xocalı genosidinin birbaşa günahkarları Qarbaçov, 366-ci rus moto-atıcı alayı, erməni qəsbkarları və respublikanın siyasi rəhbərləri idilər. Silahları yiğib yerli əhalini qəsbkar ermənilərin qarşısında əliyalın qoydular. O zaman AXC siyasi bir qrum idi. O, heç nə edə bilməzdi. Budeykinin əmri olmadan 366-ci alay Xocalıya girməzdi. Azərbaycan MDB-yə girsəydi də, bu hadisə olacaqdı.

Hakim:

– Xocalı işğal olunmaya bilərdimi?

Şahin Cahangirov (şahid):

– Əgər MDB məsələsi düzgün həll edilsəydi, rus orduları təcili Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmamasıydı, olardı.

İlham Zahidoğlu (Xocalı sakini):

– Üç nəfərlə Xocalıya piyada gecə patron aparmışıq. Fikirləşirdik ki, bu qırğının qarşısını ala biləcəyik.

Musa Məmmədov (Qarabağ üzrə prezidentin səlahiyyətli nümayəndəsi):

– Mən Budeykinlə tək olmamışam. Ağdamın Qərvənd kəndində camaat rus tanklarının qabağını kəsməli idi. Bu mümkün olmadı. Xocalının vəziyyətinin ağır olmasını Elman Məmmədov və Atakişi Atakişiyev tez-tez bizə çatdırırdı. Mənim ixtiyarında nə qoşun var idi, nə də hərbi sursat. Mənə sırf təsərrüfat işləri tapşırılmışdı. Buna baxma-yaraq döyüşün qaynar nöqtələrində olur, əhaliyə hərtərəfli köməklik göstərirdim.

Xocalıdan alınan məlumatları DİN-nə MTN-nə, Prezident Aparatına müntəzəm çatdırırdım. Həyəcanlı vəziyyət bəradə 25-fevral 1992-ci ildə Nazirlər Sovetinə demişəm. Qırğının qarşısını almaq mümkün deyildi. Təsərrüfat işləri

istisna olunmaqla mənə əsaslı heç bir səlahiyyət verilməmişdi. Döyükən qüvvələr pərakəndə halda idi. Respublika rəhbərliyi məni aldadaraq zərbə altında qoymuşdu.

Tahir Əliyev:

– Xocalı dövlət səviyyəsində qorunmalı idi. Vaxt gələcək hər bir kəs layiqli cəzasını və qiymətini alacaq. Xocalı qırğının qarşısını alan vahid döyükən qüvvə lazımdı. Biz öz qeyrətimizə sığınib vuruşurduq. Torpaqlarımızı qaytarandan sonra danışacağam. İndi vaxt deyil.

...Dəhşət !!!

Hansı məkrli oyunlardan çıxmayan insan cildinə girmiş bu şeytan-iblislər, görə necə ütülü etirafların aynasında aranıb-daranırlar.

Prezidentə, Ali Sovetə, Nazirlər Sovetinə, AXC-yə vurulan saysız-hesabsız teleqramlara, zənglərə cavab verən heyrətamız, tükürpədici yalnız bir əsk-səda var idi:

“Qardaş, zəhmət çəkmə, böyükler ciblərini açıb böyük pullar yiğirlər. Qarabağ yadlarına belə düşmür...”

Qəribədir, görəsən, hakmiyyət kürsüsündə oturanların ciblərinə axıdılan o böyük pulları onlara kimlər verirdi? Niyə görə verirdilər? Onların gəlir mənbəyi nə və hara idi?

Televiziya susurdu. Qarabağın, əsasən Xocalının ağırli günlərindən ictimaiyyətə məlumatlar verilmirdi. 366-ci rus moto-atıcı alay köməksiz, silahsız dinc əhalini qan burulğanında boğurdu. Televiziya isə MK-nin yeni qərarlarını, Prezidentin görüşlərini göstərir, Xocalıda isə mühasirə halqası get-gedə daralırdı. Stepanakertdə yerləşən rus alayıının hərbi sursatının hamısını ermənlərə verib getmək ehtimalı vardı. Tank ekipajının komandiri Oqonovdur. Naxçıvan hərbi hissəsi – (Rusiyəindir) ordu və diviziya mərkəzləşdirilmişdi. Bir diviziya Ermənistanda, biri isə Azərbaycanda idi, 75/5 nisbətində. Daxili işlər qoşunu – Don

diviziyyası asayışı qoruyur, o biri rus polku isə azərbaycanlılar yaşıyan kəndləri yandırır, talan edirdi. Bu sahədə əsas rolu dördüncü polk oynayırdı. Kapitan Arutyunyan və Oqanyan liderlik edirdilər. Zori Balayan Stepanakert televiziyası ilə yana-yana blokadadan danışındı: “Qolodnie, xolodnie, razve s takim narodom mi proiqraem? Koneçno net! Pyatiy qod uje mi çuvstvuem svobodu, slava boqu...”

15.02.1992-ci il.

“Frans Perss” agentliyinin əməkdaşı Anatoliy Soprunkovun dediklərindən:

– Ermənilər hər şeyi bacarırlar. Bizə qayğı göstərib tutduqları bütün bəd əməlləri sizin üstünüzə yixırlar. Siz isə olan şeyi də sübut edə bilmirsiz. Bu sizin faciənizdir.

Münaqışları dərinləşən xətlər Moskovadan və Bakıdan gəlir. Bizim televiziymiz ermənilərə təlimatların, sirlərin çatdırılmasında xəfiyyə rolunu oynayırdı. Bakıya kömək üçün müraciət etmək ağılsızlıqdır.

Respublika rəhbərliyi Qarabağı və qarabağlıları taleyin ümidiñə buraxmışdı. Kim öz yaxınının meydini tapırdısa, dəfn etmək üçün maşın axtarır, kömək arayırdı. Dövlət rəhbərləri adı bir başsaqlığı da verməyə rəva bilmədilər. 3 marta qədər ermənilərdən 241 meyid alındı.

Xocalının dəhşətli qırğınıñ görən Az.TV-nin müxbiri Nadejda İsmayılovanın ürəyi getdi. Don vurmuşların çoxu Ağdam tərəfdə çöllərdə qaldı. Kömək edən qüvvələr tapılmadı. Səlahiyyətli bir nəfər də olsun adam nəzərə çarpmadı.

Qırğın zamanı 366-cı alayın tərkibində 46 erməni hərbi qulluqçusu olmuşdu. Rusyanın “Novosti” programı Yuqoslaviyada 3 yaşlı qızın öldürülməsindən göz yaşı tökə-tökə danışır, Xocalı qırğınından isə bir kəlmə danışmırı. Xocalı böyük oyunun böyük qurbanı oldu. Tarix bu xəyanəti heç bir zaman bağışlamayacaq.

...Xocalının yerləşdiyi coğrafi ərzindən Şuşaya yol 16 km, Ağdama da eyni məsafə vardır. Laçın, Kəlbəcər rayonlarına isə Qarqar çayı boyunca bir neçə saatda getmək olur.

19 fevral 1992-ci ildə Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin rus qoşunlarının baş komandanı Sapoşnikov və Ermənistən prezidenti Levon Ter-Petrosyanla Moskvada məxfi görüşü keçirildi. Elə həmin görüşdə “Xocalı qırğının” ssenarisi hazırlanı. Bundan sonra Stepanakertdə 366-cı alayın zabitlərinə Amerika dolları paylandı. Xocalının işğalı üçün 10 milyon rus pulu, Ağdamın zəbtinə 15 milyon rus pulu ayrıldı...

Ermənilər Xocalını götürüb Əsgəranı müdafiə etməli idilər. Çünkü azərbaycanlıların oraya hücum edəcəylərini bilirdilər. Buna görə də onlar Moskvaya milyonlarla pul verməyi boyun olub, 366-cı alayı ala bilmış və onun gücündən istifadə etmişdilər.

Müqəddəs ruhu qarşısında diz çökdüyüm Çingiz Mustafayev Azərbaycanın dəhşətli faciə yaşantalarında deyərdi: “Qurban olum Sizə! Hara gedirsiz belə? Allah xatırınə, torpağı sahibsiz qoymayın... Ey insanlar... kömək edin!”

Xocalı naləsi ilə birlikdə məsum görpə haraylı Cingiz hıçqırıqları sahibsizlik ucbatından bəşər sərhədlərini viran qoyub bütün dünyani yandırdı. Dünyaya bağlanan informasiya blokadasını alt-üst etdi.

Bəli, yalnız Çingiz haraylarında Azərbaycanın qan çı�ənmiş üfüqləri fəryad edirdi.

DAMĞA

Güllü nənə aram-aram danişdinqca sanki ünyetməzliklərə axıb gedən bir dünya ələm dağlı nuranı, dumanlı baxışları görünməz olan məchul bir nöqtədə məskunlaşırıdı.

– Nənə bir sorağa görə gəldim, bu “qərib” ünvanına mən... Əsir olduğun iztirablardan din – min-bir könül sökən söz-ələm, dərd söylə mənə...”

– Viranə haraylı etiraf qarşısında Güllü nənənin qəfil qətiyyəti mənim üçün gözlənilməz oldu:

– Yox! – dedi, – Mən əsir düşməmişəm...

Sonra isə ani lal sükut nəfəsində sanki diz atıb, “namazını qılmağa” başladı... Oxuduğu ayələrdə nələr yox idi, İlahi?!

Mən isə, yalnız onun əsirlilikdə keçirdiyi acı yaşantılarının sorağını alıb gəlmədim. Nə isə, Kəsmədim sözünü, Güllü nənənin. Böyük yarasını qoparmağa cürət etmədim. Və müti halda onun nə haqdasa “salhaməsinə” diqqət kəsildim.

...Mərhum İbrahim xanın hökmranlığı zamanında Pənahabad, yəni Şuşa qalasının şərq tərəfində Bağıraqan dağı deyilən yerdə bir uca qaya vardı. Həmin dağda öz tələbələri ilə Avan Koxa adlı bir erməni yaşayırıdı. Avan Koxa öz təbələrinə tapırmışdı ki, harada əllərinə müsəlman düşsə, tutub onun hüzuruna gətirsinlər. Avan Koxanın əmrilə tutulmuş müsəlmanı çılpayıb üzü üstə yerə yıxırdılar. Sonra onun arxasının dərisində dörd barmaq enində bıçaqla boynundan qom ətinəcən iki tərəfdən xətt çəkib və dərinin üçünü aşağı əydirmiş ağacın qüvvətli bir budağına bənd edib budağı buraxırdılar. Ağacın budağı qüvvətlə yuxarı qalxanda o yazıq müsəlmanın dərisi boynuna qədər soyulardı və onun bağırtısı dağa düşərdi. Bu əhvalatı görə-

nin və eşidənin də bağıri qan olardı. Buna görə də həmin qayaya “Bağıri qan dağı” adı vermişdilər.

Nənə bağıraqan əfsanəsini bitirəndə, əlini astaca qaldırıb büssür şəh daması tək, keçirdiyi iztirablarının şırımlar açıdığı təmkinli çöhrəsində üzü aşağı yuvarlanan göz yaşlarına çəkdi. Və bu an qolunun dirsəkdən yuxarı bəyaz yerində göy bir “möhür” həssas baxışlarına ox kimi sanctıldı. Aman, Allah! İnana bilmədim buna.

Yarəbb! Sən demə, Güllü Nənə Avan Koxa sitəmi ilə bağının al qanından bəhs edirmiş.

Heyrətdən nitqim tutulmuş halda qeyri-ixtiyari, astacaayağa qalxdım.

Nənə və onun ailə üzvləri ilə vidalaşaraq qapıya tərəf getdim. Nədənsə, birdən astanada ayaq saxladım. Və tərəddüdlə onun “tarix” çöhrəsinə boylandım.

– Güllü nənə! – dedim, – Qarabağ xanı rəhmətlik İbrahim xanın vəziri, məşhur Qarabağ tarixçisi Mirzə Camal Xocalıdan olub?

Nənə qayğılı, dərinliyində dərdi tufan qoparan, xərif təbəssümlü nəzərlərini onu lapdan, qeyri-adi sorğuya çəkən heyrətamız, mənalı baxışlarında sirli-sirli dolandıraraq:

– Bəli, mənim Vəhşi Tülpan balam. – dedi.

– Güllü Nənə... Qoy Ulu Tanrı ona qəni-qəni rəhmət eləsin!

AZƏRBAYCAN MƏTBUATI HEYDƏR ƏLİYEV ZƏKASININ İŞİĞINDA

Azərbaycan mətbuatının müasir durumu haqda dəyərli fikirlərin müəllifi olan bu böyük şəxsiyyət həm də onun gələcəyilə bağlı dəqiq mülahizələr söyləmişdir. Dünya şöhrətli siyasi xadim, Azərbaycanın ümummilli lideri həmişə ətrafındakıları elmin, incəsənətin müxtəlif sahələri haqqında məlumatlılığı, müxtəlif peşələrin ən incə nüanslarına bələd olması ilə təəccübləndirib. Heydər Əliyev eyni zamanda jurnalistika, mətbuat haqqında da professionallıqla fikir söyləyib. Onun müxtəlif illərdə jurnalistlərlə görüş zamanı etdiyi çıxışlara, bu sahə ilə bağlı verdiyi ferman və sərəncamlara nəzər yetirdikdə görkəmli dövlət xadiminin yaratdığı jurnalist sənətkarlığı təlimi ilə tanış olmaq mümkündür.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra öz inkişafının yeni bir mərhələsinə qədəm qoyan milli mətbuatımızın düz 10 ili bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə müstəqil dövlətdə zəngin, mütərəqqi tarixi ənənələrə malik azad, milli mətbuatın formalasdırılması, dövrün tələblərinə uyğun lazımı inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi dövlət siyasetinin aktual və prinsipial məsələlərindən birinə çevrildi.

Heydər Əliyev KIV-in maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, mətbuat işçilərinə əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılması, cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin və prinsiplərin dərin kök salması, fikir və söz azadlığının təmin olunması istiqamətdə mühüm işlər görüb. Bunlardan ən bariz nümunə onun 6 avqust 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" fermanıdır.

Heydər Əliyev bu fermanı ilə sanki "azad olmayan mətbuatda sənətkarlıqdan danışmağa dəyməz" fikrinin tərəfdarı olduğunu göstərib. Öz jurnalist sənətkarlığı təlimlərində milli mətbuatımızın klassikləri də ilk növbədə, mətbuatda söz azadlığı tərəfdarı kimi çıxış ediblər. Jurnalist sənətkarlığına çox yaxşı bələd olan H.Əliyev də öz çıxışlarında dəfələrlə vurgulayıb ki, mətbuatda söz azadlığının bütün imkanlarını yaradacaq. O, 2001-ci ilin dekabrında ölkənin aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin rəhbərləri ilə görüşündə deyib:

"Bizim ümumi məqsədimiz məlbuata daha çox azadlıq verməkdir. Söz azadlığını daha da geniş təmin etmək və Azərbaycanda demokratiyanı bütün sahələrdə inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu, mənim siyasetimin bir hissəsidir".

Heydər Əliyev həmişə jurnalist işini şərəfli peşə kimi qiymətləndirib, tarixən Azərbaycan mətbuatının milli məfkurəmizin formalasmasında əvəzsiz xidmətləri olduğunu bildirib. Onun "Azərbaycanda milli mətbuatın yaranmasının 125 illiyi haqqında" 27 mart 2000-ci il tarixli fermanında da bir daha bunu göstərmək olar. "Milli demokratik mətbuatın "Əkinçi" qəzeti tərəfindən bəyan edilmiş başlıca prinsipləri - maarifləşmə, müasirləşmə, məfkurə saflığı, ümummilli məqsədlərin tətbiqi, bəşəri dəyərlərin milli ənənələrlə üzvü vəhdəti, ədəbi dilin danışiq dilinə yaxınlaşdırılması, hadisələrin obyektiv işıqlandırılması, Azərbaycanda milli demokratik mətbuatın gələcək inkişafi üçün təməl daşan rolunu oynayacaq".

Heydər Əliyev müasir mətbuatın mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnməsi, onların davam etdirilməsi ilə yanaşı, müasir beynəlxalq təcrübə ilə zənginləşdirilməsini də vacib sayıb. Eks-prezident 6 avqust 1998-ci il tarixli qərarında göstərib ki, bu tədbirlərə cavab verən "mətbuat və televiziya xalqımızın

milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, inkişafı və geniş ictimaiyyət arasında yayılmasının qayğısına qalmışdır".

Jurnalist sənətkarlığı haqqında dəyərli fikirlər söyləyən Heydər Əliyev həmişə müasir mətbuatın, jurnalistlərin qarşısında mühüm vəzifələr qoyub. "Jurnalistlər, özlərini bu işə həsr edən adamlar gərək birinci növbədə istedadlı olduğunu dərk etsinlər. İkincisi, bizim jurnalistlərimiz gərək gördüklərini, eşitdiklərini olduğu kimi yazsınlar, ağa ağ, qaraya qara desinlər. Jurnalistikanın əsas vəzifələrindən biri cəmiyyətdə, onun bütün sahələrində olan mənfi hallan aşkarla çıxarmaq, göstərmək və millətimizi, cəmiyyətimizi bundan xilas etmək olmalıdır".

Hələ ötən əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə cəsarətliliyi jurnalist sənətkarlığının əsas şərti kimi irəli sürlürdü. Heydər Əliyev də müasir jurnalistləri cəsarətli görmək istəyirdi. Milli mətbuatımızın yaranmasının 125 il-iliyi ərəfəsində jurnalistlərlə görüşü zamanı, Heydər Əliyev mətbuatın cəmiyyətdəki neqativ halları cəsarətlə tənqid etməsi tələbini önə çəkib. Hələ sovet dövründə mətbuatdakı cəsarətli jurnalistlərə himayədarlıq edən, köməklik göstərən, onları cəmiyyətdəki neqativ halları meydana çıxarmağa ruhlandıran prezident jurnalistləri cəsarətli olmağa çağıraraq məsləhət görürdü ki, bütün mənfi halları, qüsurları meydana çıxarıın, yazın, amma ədalətli olun. Əlbəttə ki, jurnalist etikasını yaddan çıxarmamağı da tövsiyə etdi. Əfsuslar olsun ki, bütün nailiyyətlər ilə yanaşı, müasir milli mətbuatın vəziyyətini bəzi hallarda nikbin qiymətləndirmək mümkün deyil. Ölkədə yaradılmış demokratik şəraitdən, fikir və söz azadlığından sui-istifadə etmək hallarına, qeyri-obyektiv, qərəzli, ictimai rəyi manipulyativ yolla dəyişdirmək cəhdərinə, qəsdən təhrif olunmuş informasiyaların yayılmasına rast gəlmək mümkündür.

Bu cür halları Heydər Əliyev mətbuatın keçid dövrünü yaşaması ilə əlaqələndirib, jurnalist sənətkarlığının böhtandan uzaq olmasının gərəkləyini vurğulayıb.

Heydər Əliyev çıxışlarında sensasiya yaratmaq uğrunda bir-biri ilə yarışa girən qəzetlərin bazar iqtisadiyyatının rəqabət meydanında saf-çürük olunacağına inandığını söyləyib. "Düşünürəm ki, qəzetlər tədricən daha da mükəmməl-ləşəcək, sanballı olacaqdır, çünki hər bir qəzet bu rəqabətə dözməyəcəkdir, amma güclü qəzetlər yaranacaqdır".

Jurnalist sənətkarlığı jurnalisticin fərdi yaradıcılığı ilə bilavasitə bağlı olan sahədir. Hər bir jurnalisticin öz yaradıcılıq imkanlarını genişləndirməsi, klassik və müasir ənənələrə yiyələnməsi jurnalistikanın əsas amillərindən hesab olunur. Heydər Əliyev də öz çıxışında dəfələrlə bu məsələyə toxunub. "Peşəkarlığı artırın. İndi bizdə jurnalistlər çoxdur. Yəni kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bizdə çatışmazlıq var. Çalışın ki, indi bu keyfiyyətə daha çox fikir verəsiniz".

Heydər Əliyev KİV rəhbərləri ilə görüşündə mətbuatın səviyyəsinin aşağı düşməsindən, elektron kütləvi informasiya vasitələri ilə rəqabətə davam gətirə bilməməsindən narahatlığını dilə gətirib: "İndi qəzetlər hansıa tədbirlər görməlidirlər ki, öz səviyyəsini o qədər yüksəltsinlər ki, onlar vətəndaşlar tərəfindən alınsınlar".

Heydər Əliyevin jurnalist sənətkarlığına dair dəyərli fikirləri həm də mətbuatın dil və üslub məsələlərindən də yan keçməyib. O, KİV-in dilimizin işlənməsində, qorunmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını dəfələrlə söyləyib. Dövlət başçısı milli mətbuatımızın klassiklərinin bu yolda gördükleri işləri yüksək qiymətləndirib: "Cəlil Məmmədquluzadənin dəyərli cəhətlərindən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir".

Sözün qiymətini ucuz tutan jurnalistlərə son dərəcə barış-maz mövqedə duran Heydər Əliyev "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" qanun və "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanında dilin zənginliyindən, istifadə imkanlarından sənətkarlıqla istifadə olunması zərurətini ortaya qoyub. Heydər Əliyev mətbuatda sənətkarlığın səviyyəsini artıraraq, professionallıq, hərtərəfli jurnalist kadrlar yetişdirmək istiqamətində uğur qazanmaq üçün Jurnalistika İnstitutunun yaradılması və jurnalistika fakültəsinə qəbul zamanı qabiliyyət imtahanlarının tətbiq olunması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacib olduğunu bildirib.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin jurnalist sənətkarlığı barədə dediyi fikirlər bu peşəyə verilən ən böyük qiymətdir. "Demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətdə, qanunlarla yaşayan dövlətdə jurnalistika çox vacib peşədir, mətbuat çox vacib sahədir. Jurnalistika qeyri-adi, böyük zəhmət, xüsusi qabiliyyət tələb edən sahədir".

07.07.2023

MÜNDƏRİCAT

Böyük Xilaskar HEYDƏR ƏLİYEV.....	3
AZƏRBAYCANIN XƏZƏRSAHİLİ ƏRAZİLƏRİNİN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ.....	121
ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ	123
CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA 1905-1911-Cİ İLLƏR DEMOKRATİK MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI.....	126
CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1917-1920-CI İLLƏRDƏ	138
1920-Cİ İL TƏBRİZ ÜSYANI VƏ MİLLİ HÖKUMƏTİN YARANMASI	140
1920-1936-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SOVET SOSİALİST RESPUBLİKASI	142
CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ DEMOKRATİK AZADLIQ HƏRƏKATI.....	147
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN 1946-1985-CI İLLƏRDƏ	151
AZƏRBAYCAN 1985-1991-Cİ İLLƏR	152
MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI.....	162
MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ORDU QURUCULUĞU.....	170
SAHİBSİZ DƏRD	190
NALƏ	194
QAN GÖLMƏÇƏLƏRİ	197
NAKAM	202
ZƏRRƏ ÜMİD İŞİĞİ	207
QANLI RÖYA.....	210

SU... SU.....	213
QURTULUŞ.....	215
QƏTL	217
GÖZ DAĞI.....	224
366-CI RUS ALAYININ	232
NÖVBƏTİ QAN ÇANAĞI.....	232
SAHİBSİZLİYİN ACI NƏTİCƏSİ	236
CAVABSIZ SUALLAR	239
DAMĞA.....	246
AZƏRBAYCAN MƏTBUATI HEYDƏR ƏLİYEV	248
ZƏKASININ İŞİĞINDA	248

R.Bahar SONAM

Böyük Xilaskar HEYDƏR ƏLİYEV

(Sənədli roman)

Çapa imzalanmışdır: 05.09.2023.

Formatı: 60x84 1/8.

Həcmi: 32. Sifariş: 284. Sayı: 100

Kitab "Partners Group Azerbaijan" MMC -nin mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.